MEMOIRS OF THE SHEVCHENKO SCIENTIFIC SOCIETY
MÉMOIRES DE LA SOCIÉTÉ SCIENTIFIQUE ŠEVČENKO
MITTEILUNGEN DER ŠEVČENKO GESELLSCHAFT
DER WISSENSCHAFTEN

Vol. — CLXVI — Band

ЗАПИСКИ НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ім. ШЕВЧЕНКА

Том CLXVI

ЗБІРНИК ФІЛОЛОГІЧНОЇ СЕКЦІЇ
НА ПОШАНУ
СТОРІЧЧЯ НАРОДИН ІВАНА ФРАНКА

у виданні
НТШ і „СВОБОДИ" в Джерзі Ситі, Н. Дж.

Нью Йорк — Париж — Сідней — Торонто
1957

MEMOIRS OF THE SHEVCHENKO SCIENTIFIC SOCIETY
MÉMOIRES DE LA SOCIÉTÉ SCIENTIFIQUE ŠEVČENKO
MITTEILUNGEN DER ŠEVČENKO GESELLSCHAFT
DER WISSENSCHAFTEN

Vol. — CLXVI — Band

ЗАПИСКИ НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ім. ШЕВЧЕНКА

Том CLXVI

ЗБІРНИК ФІЛОЛОГІЧНОЇ СЕКЦІЇ
НА ПОШАНУ
СТОРІЧЧЯ НАРОДИН ІВАНА ФРАНКА

у виданні
НТШ і „СВОБОДИ" в Джерзі Ситі, Н. Дж.

Нью Йорк — Париж — Сідней — Торонто
1957

ЗАПИСКИ НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ім. ШЕВЧЕНКА
Том CLXVI

У СТОРІЧЧЯ НАРОДИН ІВАНА ФРАНКА

ЗБІРНИК ПРАЦЬ І СТАТТЕЙ
ПРИГОТОВАНИХ НА НАУКОВУ КОНФЕРЕНЦІЮ
12 І 13 ТРАВНЯ 1956,
У ВИДАННІ НТШ І „СВОБОДИ"

1957

Друкарня „Свободи", 81-83 Grand Street, Jersey City 3, N.J.

Printed in U.S.A.

ЗМІСТ

CONTENTS

TABLE DES MATIÈRES

INHALT

ПЕРЕДМОВА

Після Шевченка Франко займає передове місце в колі українських національних велетнів. Поет, письменник, виховник, журналіст, науковець, політик, пробудник і будівник — це окреслення того неструдженого каменяра, що сорок років промощував українській нації шлях до волі і знання.

Син українського села, наділений величезними дарами ума й серця; бистрий, розумний і відважний, невгнутий і спочутливий — це прикмети його особовости.

Школа й життя в твердих умовах закріпили його спадкові дари. Вже в дрогобицькій василіянській гімназії почав студіювати і творити. У львівському й віденському університетах віддався студіям усього, що тільки збагачує людину духово. Література, історія, філософія, мистецтво, суспільна економія, етнологія, законодавство — то були предмети його зацікавлень і шукань. В цих ділянках він прочитує все, що тільки було можна знайти в бібліотеках, користаючи з докладного приготування до наукових студій та з практичного знання чужих мов. Не тільки книжка стає джерелом його наукової праці, але також реальне життя різних суспільних кляс, народна усна словесність та суспільно-політична думка серед тодішніх кол громадянства. Особливе його спочуття огортає рідні села і робітницькі осередки, для яких придумує засоби в боротьбі з нуждою, темнотою та безпорадністю. Теоретичні студії робітничого питання в Західній Европі, залежність робітництва від капіталу розбуджують у ньому бажання зображувати трагічні постаті з-посеред нуждарів. Нові і свіжі думки поступовців, тюремні переживання та власний тяжкий досвід в оточенні заскорузлости, москвофільства й „рутенства" — все те загострює його ум і серце. Він ставить собі мету: бути корисним для свого народу та виховати його від основ. Це спричиняє тисячі турбот і прикрих колючок збоку суспільства, яке йому зразу не піддається. Щойно в 25-річчя його творчої праці, тобто в 1898 р., Франко зазнає перших познак прихильности збоку громади. Тоді він з'ясував їй своє становище в промові: „Як син селянина, вигодуваний твердим мужицьким хлібом, я почував себе до обов'язку віддати працю свойого життя тому простому народові. Вихований у твердій школі, я відмалку засвоїв собі дві заповіді. Перша то було власне почуття того обов'язку, а друга, то потреба ненастанної праці. Пізніше я пізнав, що й нам усім,

як нації, ніщо не прийде задармо, що нам ні від кого ніякої ласки не надіятися. Тільки те, що здобудемо своєю працею, те буде справді наше надбання". Тому й завжди був готовий до посвяти, до жертви для громади. Тому й давав їй свої ідеї, формував її світогляд і різьбив її нову душу. Від юних „Каменярів" до дозрілого „Мойсея" питання боротьби за ясну майбутність народу не сходить з його творчої думки. У „Панських жартах" і „Захарі Беркуті" він показав, що для перемоги в боротьбі потрібно віри в національні сили, потрібно єдности.

Що вірив він у перемогу, це виявляє його Пролог до „Мойсея", особливо знаменні його слова:

„Та прийде час, і ти огнистим видом
Засяєш у народів вольних колі.
Труснеш Кавказ, впережешся Бескидом,
Покотиш Чорним морем гомін волі,
І глянеш, як хазяїн домовитий,
По своїй хаті і по своїм полі."

Франко поклав особливі заслуги для Наукового Товариства ім. Шевченка у Львові як довголітній і жертвенний його співробітник, директор Філологічної Секції і діяльний член Виділу.

Важливу ролю відіграла творчість і діяльність Івана Франка також в ідейному формуванні та розвитку Американської України. Тому, для відзначення сторіччя Його народин, НТШ і „Свобода" видають цей збірник праць і статтей.

Редакція

Вол. Дорошенко

СТРАДНИЦЬКИЙ ШЛЯХ ІВАНА ФРАНКА

І. РАДОЩІ Й ГОРЕ ДИТЯЧИХ ЛІТ

„Я згадую минулеє життя
Спокійно та без радости, без туги:
Одно із нього виніс я гуття,
Що я не був у нім щасливий, други . . .“

(Іван Франко. Спомини І. Збірка „Із днів журби“)

І

З подивом дивлячися на величаву працю, що її довершив Великий Каменяр Галицької Землі протягом свого життя, на його піонерську громадсько-політичну діяльність та на багатющу літературну й наукову спадщину, яку він нам полишив, ми не дуже то приглядаємося, в яких обставинах доводилося йому жити і працювати.

Не зважаємо, скільки труду й нервів це його коштувало. Навіть не догадуємося, скільки горя довелося йому зазнати на своєму життьовому шляху. А зрадлива доля не щадила йому болючих ударів, які він переживав не раз дуже тяжко, так тяжко, що, озираючися назад, вирвалося йому гірке признання, що в своїм житті він не був щасливий.

Розуміється, було б незгідним із правдою малювати Франкове життя самими-но чорними фарбами. Були в ньому й ясні, радісні хвилини, але назагал було воно повне прикрих переживань, які геть притьмарювали ті короткі моменти, що їх можна б назвати щасливими.

Щоб не було ніяких непорозумінь, зазначаю, що мій нарис не є ані біографією Франка, ані переглядом, а тим більше — оцінкою його творчости.

Про його громадську й політичну діяльність та заслуги на полі літератури й науки я говорю в брошурі „Іван Франко“, Вінніпеґ 1956, ширше спиняючися на його самостійницьких поглядах, відношенні до комунізму, до релігії, Церкви й духовенства, збиваючи поширювані большевиками твердження про його малощо не російський патріотизм, прихильність до кому-

ністичних ідей, безбожництво та ворожість до Церкви й духовенства.

Це всього-на-всього огляд його життєвих злигоднів, що так чи інакше відбивалися й на його творчості — її мотивах і змісті.

А тепер ad rem.

— — — — — — — — — —

В своїх поетичних і прозових творах Франко не раз згадує про своє життя, малює його ясні й темні сторони. Найкраще згадує він свої дитячі літа, проведені під батьківською стріхою, коли то він малим 5-6-літнім хлопчиком пересиджував у батьківській кузні, коли бігав по сусідньому лісі, сам із собою розмовляючи, коли спав на оборозі й завертав грізну хмару. (Див. поезію „У долині село лежить", оповідання: „У кузні", „Злісний Сидір", „Малий Мирон", „Микитичів дуб" та „Під оборогом").

В поезії „Рідне село" згадує Франко про свої дитячі літа,

„Коли життя дитинне
Плило, немов малий потічок серед трав...
Дрібних утіх і я тут зазнавав..."

Але недовго тривали ці дитячі безжурні радощі. В 1864 році, коли Франкові було вісім років, помер його батько Яків. Мати Марія з Кульчицьких невдовзі вийшла вдруге заміж. На щастя, вітчим був людиною гарною, і Франко про нього згадував тепло. „Це натура наскрізь практична і реальна, без іскри поезії, а зате з значною дозою скептицизму і вільнодумства, чоловік сильної волі і енерґії. Я й досі дуже високо поважаю його" — писав Франко в своєму автобіографічному листі до М. Драгоманова (пор. Твори, т. I, Київ 1955, стор. 12). Проте, прив'язаний до землі й господарства, був Гаврилик вимогливий і Франковим братам було в нього не з медом, як про це згадує Франко в оповіданні „Моя стріча з Олексою". Та й самому Франкові нелегке було життя у вітчима, коли він через матеріяльні злидні виїздив зі Львова на село. Брати Франкові, як про це оповідає Іван Коссак у своїх спогадах про Франка в „Україні" М. Грушевського, кн. 20, стор. 166, мусіли правуватися з вітчимом за належну їм частину ґрунту. Вітчим (Гаврилик) допоміг Франкові скінчити нормальну школу й перейти до гімназії.

Чимало довелося витерпіти сільському хлопчині в школі, де з нього глузували учні як із селюха, з його сільського одягу й вигляду, й де довелося зазнати багато горя від несумлінних учителів, що з особливою насолодою знущалися з мужицьких дітей та страшенно їх кривдили, як про це розказав нам сам Франко в своїх оповіданнях із шкільного життя (пор. особливо „Олівець", „Schoen Schreiben", „Отець гуморист").

Ці знущання глибоко запали в дитячу душу майбутнього поета й сповнили її гірким жалем до людської несправедливости й ладу, що цю несправедливість толерує.

По вісьмох роках, після батькової смерти, завдала Франкові доля новий удар: в 1872 році, коли він був у 6-ій клясі гімназії, вмерла його мати, яку він дуже любив.

Свою останню зустріч із матір'ю описав Франко в одному з листів до О. Рошкевич. Довідавшися, що мати вмирає, він як стій побіг піхотою до Нагуєвич. В дорозі захопив його дощ, і він, мокрий до нитки й голодний, бо не їв обіду, прибіг додому. Застав матір конаючу. Став при її ліжку й зі зворушення не промовив ні слова, дрижав. Мати не могла говорити, а тільки дивилася на сина. На другий день, коли Франко ще спав, мати вмерла, але вночі ще говорила з сусідкою, яка була при ній. Дивувалася, чому Франко мовчав. Їй видавалося, що він дивився на неї якось гнівно, і вона жалілася на це. Мовляв, „що я йому зробила злого? . . " Сусідка потім оповідала про це Франкові, і його материнські слова дуже заболіли. Пишучи про це О. Рошкевичівні, він питався з жалем: „Хто знає, чи та причинка психічної муки, котру я завдав моїй мамі в послідніх хвилях її життя, не схоче страшним способом відомститися на цілім моїм життю? . ."[1]

Померла тоді на холеру і його стриєчна сестра Марися, яку він теж любив.

Франко зостався круглим сиротою. До хати прийшла мачуха.

Оце були найсильніші удари, що їх зазнав він за своїх дитячих років.

— — — — — — — — — —

Влітку, під час шкільних ферій, Франко допомагав удома батькові, а потім вітчимові, в господарстві: пас худобу, працював при збиранні сіна й збіжжя тощо, як про це згадує в оповіданні „Малий Мирон". У вищих клясах гімназії, він уже сам заробляв на себе лекціями, підучуючи учнів, що занедбувалися в шкільній науці. Учителі або й сам директор поручали його батькам на „інструктора" своїх дітей, як незвичайно порядного учня. (Таких інструкторів на Східній Україні називано — „репетиторами").

II. ЮНАЦЬКІ РОКИ (1874-1886)

1. О. Рошкевич у житті Франка

Оце інструкторство відіграло важливу ролю у Франковому житті. Коли він кінчав уже гімназію, довелося йому бути за

[1] М. Возняк, Нариси про світогляд Івана Франка. Львів 1955, стор. 28-29

інструктора учня 3-ої кляси Ярослава Рошкевича, сина о. Михайла Рошкевича, пароха села Лолина, Долинського повіту. Перейшовши в 1874 році до 8-ої кляси, Франко вперше не поїхав додому допомагати вітчимові в господарстві, а разом з іншими товаришами подався в мандрівку по Галичині. Під час цієї мандрівки завітав до свого учня в с. Лолин, де пробув майже місяць. Тут заприязнився він із сестрою Ярослава Ольгою, і скоро обоє вони полюбилися. Батьки нічого не мали проти того, щоб молодята побралися, надіючися, що Франко з часом стане професором університету. Щасливий Франко укладав уже й пляни спільної праці з своєю майбутньою дружиною, яку палко покохав. Але всі ці його пляни присли під несподіваним ударом. 12-го червня 1877 р. Франка арештовано за його нібито участь у тайній міжнародній соціялістичній організації, кермованій М. Драгомановим, і, хоча все це обвинувачення було виссане, як то кажуть, із пальця, все ж таки засуджено його на шість тижнів ув'язнення.

В листі до Ольги після виходу з тюрми писав Франко, що не оскаржив судового вироку, бо його не хотіли випустити на волю до розгляду апеляції, „а сидіти 6-8 місяців на рекурсі — признайте самі, не всякому хочеться, особливо, коли йде про 6 неділь декрету". (Див. М. Возняк, згадані „Нариси", стор. 21).

Разом із слідчим арештом просидів тоді Франко в тюрмі дев'ять місяців у дуже прикрих умовинах, які дошкульно відбилися на його моральному й фізичному здоров'ї.

„Мене, — писав він до М. Драгоманова в листі, надрукованім у збірці „В поті чола" 1890 р., — трактовано, як звичайного злодія, посаджено між самих злодіїв та волоцюг, котрих бувало в одній камері зо мною по 14-18, перекидувано з камери до камери при ненастанних ревізіях і придирках (це, бач, за те, що я „писав", т. є записував олівцем пісні та приповідки з уст соузників, або й свої вірші), а кілька тижнів просидів у такій камері, що мала тільки одно вікно, а містила 12 людей, з котрих 8 спало на тапчані, а 4 під тапчаном для браку місця. З протекції, для свіжого повітря, соузники відступили мені „найліпше" місце до спання — під вікном, насупроти дверей, а що вікно задля задухи мусіло бути день і ніч одчинене і до дверей продувало, то я щорана будився, маючи на голові повно снігу, навіяного з вікна".

Але хоч яке було прикре ув'язнення, проте, ще гірше ждало Франка по виході з тюрми. Тепер просто не можна уявити собі, який переполох викликали серед галицько-українського громадянства арештування й засуд Франка й товаришів. В очах льояльних громадян молоді „кримінальники" виглядали не знати якими страшними злочинцями, „анархістами" й „нігі-

лістами", що наважилися повалити існуючий у державі політичний і суспільний лад.

Цей переляк збільшувала польська адміністрація численними ревізіями (трусами) й арештуваннями молоді і навмисне роздувала польська преса. Робилося це на те, щоб, представивши українців непевним елементом в очах центрального уряду, забрати всю силу влади в краю в руки польської шляхти.

Налякане українське громадянство, щоб відхилити від себе всяку підозру щодо якоїсь співучасти з арештованими й виказати свою льояльність супроти влади, не тільки не стало в обороні своєї молоді, але ще відсахнулося від арештантів. Проф. Ом. Огоновський боявся передати їм гроші, що їх переслав для них М. Драгоманів. Та найгірше дісталося саме Франкові. На нього, як він сам згадував опісля, кинуто засуд „сто раз тяжчий і несправедливіший". „Мене, — писав він у згаданому листі до Драгоманова, — викинено з „Просвіти", заборонено приходити на „Бесіду", а люди (з „старших"), котрі хотіли мати зо мною якенебудь діло, видались зо мною тільки в секреті, що мене ще дужче принижувало". Словом, Франка, як тоді говорилося, „виелімінувано (викинено) з суспільства".

Про те, як він „був проклятий, вигнаний з-поміж „порядних" людей, проскрибований, як відверталися від нього на вулиці", згадує Франко і в оповіданні „Моя зустріч з Олексою", надрукованому по свіжих слідах у „Дзвоні" 1878 року.

„Моє імя — каже він там — облетіло весь край, було пугалом для всіх мирних і льояльних громадян". Лишалося йому — пише — або прохати прощення, або стати в ряди проскрибованих. Франко вибрав другу путь. Також і в своїх спогадах про Остапа Терлецького оповідає Франко про свою баніцію: „Вся українська суспільність з вийнятком купки молоді, уникала нас, як зачумлених. Ми опинилися в положенні банітів, викинених із суспільности" (Записки НТШ, т. 50, 1902 р., стор. 46).

З жалем писав він про це в одній із своїх тодішніх поезій:

„Відцуралися люди мене!
Сей та той надійде і мине!
Тільки боязко скоса зирне . . .
Чи бояться ті люди мене?
Я блукаю, мов звір серед гір,
Серед шуму вулиць містових". (18. XI. 1880)

А були й такі, що не цуралися й доносили на Франка, коли він сидів у слідчім арешті, як про це згадує він в оповіданні „Молода Русь".

Та все це було ніщо супроти найбільшого удару, якого судилося йому зазнати в наслідку арештування. Наляканий ревізією, яку в нього перевела поліція, о. М. Рошкевич заборонив

Франкові бувати в його домі й листуватися з донькою, вважаючи, що Франко „скомпромітував" і його й Ольгу, навівши на них неславу поліційною нагінкою, та не хотів навіть і чути про одруження доньки з „кримінальником", і врешті змусив Ольгу вийти заміж за Володимира Озаркевича, брата Наталії Кобринської. 14 вересня 1879 року вони побралися.

Це був для Франка, як він сам про це пише в листі до А. Кримського з 16. VIII. 1898, „страшний удар", що впав тінню на все дальше його життя.

Франко ледве пережив цей удар. Пару разів дістав був вибух крови, і навіть тішився цим. „Дай Бог, — писав він із цього приводу до Ольги — щоб скоро було по всім, волю здохнути, ніж жити в такім отупінню, в якім тепер знаходжуся" (М. Возняк, Нариси, стор. 65 і 68).

Ще перед тим він писав до М. Павлика: ... „Поки-що я не писав нічого, бо формально одурів і зідіотів ту серед усякої погані. Цілими днями лежу або ходжу і проклинаю все, а до жадної роботи не можу взятися, хоч гинь. Моя лолинська історія, Богу дякувати, кінчиться, і як всі правдиві історії, — сумно, сказав бим, трагічно" („Переписка, т. III, стор. 51-52).

В розпуці думав Франко навіть про самогубство. Наготовив собі пляшечку вивару з отруйного зілля й держав її в своїй шухляді. Але від цього заміру здержувала його згадка про любку (М. Возняк, Нариси, стор· 28).

Як гаряче кохав Франко Ольгу й як тяжко переживав розлуку з нею, про це свідчать листи його до неї, а також присвячені їй поезії. Він довго не міг про неї забути.

В одному з листів до Ольги Франко так писав про свою любов до неї: „Ти знаєш, що відколи-м Тебе побачив, аж дотепер — любов до Тебе була моєю провідною звіздою, що вона стала для мене чимсь так природним, так конечним і сильним, як само життя, як друга натура" (М. Возняк, Нариси, стор. 40).

Любов до Ольги Рошкевич дала Франкові „хвилі щастя золотого", як писав він у присвяченій їй на її іменини в липні 1875 р. поезії (опублікована в „Нарисах" М. Возняка, стор. 12). Навіть геть пізніше назвав проведені з нею дні — „днями щастя і любови" (див. „Тюремні сонети", 10, з 17. IX. 1889 р.).

З приводу Ольжиного шлюбу з Озаркевичем післав він їй віршоване поздоровлення (див. Твори, т. XIII, Київ 1954, стор. 47), в якому згадував *„ті дні,*

Коли ми враз гуляли —
І в самоті не раз вони
Відрадою ми стали."

---

[2] Лист цей опубліковано у львівському журналі „Наші Дні" рік І, ч. 6, травень 1942, стор. 7, на жаль, не в повному вигляді. Цілий подав Ю. Каменецький у брошурі „І. Франко", Київ 1951, стор. 193-196.

Довго Франко не міг забути свою першу любов.

„О, моя ясна, блискуга зірнигенько,
Де ти живеш?
Чи за життя ще я вздрю твоє лигенько?
Чи аж по смерті на гріб мій, горлигенько,
Плакать прийдеш?"

— писав він 12. XII. 1882 р. в першій поезії циклю „Нічні думи".

Ольга теж усе життя (померла весною 1935 р.) жалувала, що доля розлучила її з Франком. Вона винуватила за це невблаганного батька, але сестра її Михайлина була того погляду, що „провинилася й сама Ольга: вона занадто легко і скоро погодилася з волею батька, проявила мало впертости в боротьбі за своє щастя.[3]

Про свої сердечні тайни зрадився Франко в листі до А. Кримського з 16 серпня 1898 р.[2] Тут згадав він про той „значний вплив", що його мали на його літературну творчість ті жінки, в яких він любився.

Коротко оповівши про свої взаємини з Ольгою Рошкевичівною й той „тяжкий удар", що завдала йому розлука з нею, зазначив він, що сліди цього кохання знайдете в „На дні" і в віршах „Картка любови" (опубліковані в збірці „З вершин і низин").

В дійсності Ользі Рошкевич присвятив Франко далеко більше поезій. Крім згаданого вже вірша на іменини 1875 р. та циклю „Картка любови", цілу низку їх знаходимо в збірках: „З вершин і низин" („Нічні думи", 1, „Думи пролетарія", 9, де поет говорить про „любов взаємну, хоч і нещасливу"; „Знайомим і незнайомим", 7), „Зів'яле листя" (жмуток I, 7-9, 14, 15; III, 15), „Із днів журби" („Спомини", 2).

Годиться тут навести присвячений Рошкевичівні вірш 14-й з I-го жмутка „Зів'ялого листя", бо він якнайкраще характеризує Франкову любов до неї й жаль з причини розлуки з нею.

---

[3] Див. „Наші дні", Львів, рік I, ч. 6 (травень 1942), стор. 7. Про кохання Ів. Франка з О. Рошкевичівною є вже ціла література, яку започаткував покійний акад. М. Возняк нарисом „Перша любов Івана Франка" (за Франковими листами до Рошкевичівни), поміщенім у Календарі Укр. Нар. Союзу на рік 1927, а згодом у львівській „Неділі" 1934 р., чч. 23-26. Ширше обробив цю тему М. Возняк у розвідці „Автобіографічний елемент в оповіданні Франка „На дні", яку теж двічі надрукував: спершу в місячнику „Живе Слово", Львів 1939, а останньо в посмертній збірці „Нариси про світогляд Івана Франка", Львів 1955, стор. 5-85. За М. Возняком коротко оповів я про цю любов у календарі „Свободи" на р. 1956, стор. 27-29, а ширше п. Ірина Книш у своїй книжці „Іван Франко та рівноправність жінки", Вінніпеґ 1956, стор. 7-36, і п. Василина Вергун-Модрицька в статті „Ольга Рошкевич у житті і творчості І. Франка" (журнал „Наше Життя", Філядельфія 1956, чч. 9 і 10).

„Неперехідним муром поміж нами
Та доля стала. Мов два судна, море
Розносить нас між двома берегами,
Моя ти ясна, непривітна зоре!

Ще здалека тебе мій слідить зір.
Твій свіжий слід я рад би цілувати
І душу тим повітрям напускати,
Що з твоїх уст переплива в простір.

Та щезла ти! Мов в лісі без дороги
Лишився я. Куди тепер? За чим?
Підтяті думи, не провадять ноги,
А в серці холод . . . Дим довкола, дим! . .”

2. Праця на суспільному й літературному полі

Та всі ці удари не зламали Франка, а навпаки, спонукали його до боротьби з ладом, за якого діється невинним людям кривда.

В поезії „Товаришам із тюрми” (1878 р.) він з юнацькою бравурою деклярує:

„Обриваються звільна всі пута,
Що в’язали нас з давнім життям . . .
Через хвилі нещасть і неволі,
Мимо бур, пересудів, обмов,
Попливем до країни святої,
Де братерство, і згода, й любов!”

Тепер Франко, що, як сам признався, перед тим мало що знав про соціялізм і соціялістичний рух, цікавлячися головно красним письменством, мимоволі заінтересувався тими ідеями й рухом, за які безвинно так тяжко потерпів.

У згаданому вже автобіографічному листі до Драгоманова він писав: „У мене не було за душею й тіні того гріха, який мені закидували, ані тайних товариств, ані соціялізму; я був соціялістом по симпатії, як мужик, але далекий був від розуміння, що таке соціялізм науковий”.

Від студій переходить Франко й до практики соціялістичного й робітничого руху, бере участь в організації, до якої належали львівські робітники — поляки, жиди й українці, головно друкарі, пише статті до робітничої газетки „Praca”, якої навіть стає редактором (1879-1883), укладає проєкт соціялістичної програми, нав’язує зносини з польськими поступовими колами й часописами, в яких відтоді починає співробітничати, в надії добитися разом із польськими й жидівськими поступовцями кращого

ладу в Галичині. Заразом редаґує (в 1878 р.) українські радикальні часописи („Громадський Друг", „Дзвін" і „Молот"), та низку брошур у серії „Дрібна Бібліотека" (1877-1881), і в результаті стає й для рідного громадянства й для адміністрації людиною небезпечною для існуючого ладу, підкопувачем його основ, якого треба за всяку ціну унешкідливити.

Нервове подразнення, спричинене „викиненням" Франка й товаришів із суспільности, „знаходило, згадує Франко в спогаді про Остапа Терлецького („Записки" НТШ, т. 50, ст. 46), — вираз у нашім журналі, якого нумер за нумером конфіскувала прокураторія" (Докладно про арештування і суд подав К. Студинський у розвідці „Іван Франко і товариші в соціялістичнім процесі 1878 р.", „Україна", Київ, 1926, кн. 6-а, стор. 56-114).

— — — — — — — — — —

Матеріяльне становище Франка в тому часі, як про це свідчать його листи до М. Павлика, що сидів у Женеві, було дуже скрутне. Не маючи з чого жити, він зголосився до війська. В листі з 10. X. 1879 р. писав до Павлика: „Я — також з недостачі утримання — вступив до війська і „зицирую" тепер, так, що аж за десяту межу стидно. З мене alter Гриць Турчин[4] і оферма, як це можна було надіятись". В листі з лютого 1880 р. читаємо: „Та й коби де мож заробити, то би чоловік запродався хоть на як довго, а то бо годі" („Переписка" М. Павлика з М. Драгомановим, т. III, стор. 164), а в листі з липня пише, що він „розбитий зовсім, без енерґії й надії надалі" (там же, ст. 178-9). „Живу, як пес, в нетопленій хаті, картоплею та капустою, та й то на кошт робітника" (там же, стор. 334-6).

На початку року — сповіщав Франко Павлика в згаданому вище листі з лютого 1880 р. — найнявся він до „Діла" писати Вол. Барвінському новинки, але тепер по виході Шеля,[5] „де-м го сокрушив, і він відвернувся гет, новинки, правда, писати каже, але ані газет не дає, ані не платить. Нікуди, члече, повернутися, так, що я мушу від 1 марта їхати на село, а іменно в ваші сторони, до Березова, до Геника, чень там буду могти скінчити яку довшу повість, котру би мож було продати хоть би чортові лисому, а то ту за вічною грижею й гадки нема про белетристичну роботу".

Франко умовився з Геником, щоб той виїхав йому назустріч, а в дорозі, в містечку Яблонові, їх арештовано, відставлено до Коломиї, де притягнено до судової справи за вільнодумство, що там велася проти Павликових сестер і селян Фокшеїв. І хоч по тримісячному в'язненні в місцевій тюрмі, суд звільнив усіх арешт-

---

[4] Герой вірші селянина Р. Ґудьмана про рекрутське життя, надрукованої в „Молоті". Франко з приводу цієї вірші написав свою поезію під наголовком „Гриць Турчин".

тованих за браком провини, Франка, який не належав до коломийського повіту, „цюпасом" (етапом) відставлено, як безпашпортного „бродягу", до його рідного села Нагуєвич. Бодай хоч так хотів докучити „небезпечному соціялістові" президент суду.

„Цей транспорт — писав Франко в згаданому вже листі до Драгоманова — по поліційних арештах у Коломиї, Станиславові, Стрию і Дрогобичі належить до найтяжчих моментів у моюму життю".

До Дрогобича прибув Франко з сильною гарячкою. Тут пересидів у в'язниці, правдивій ямі, яку потім по свіжих слідах описав в оповіданні „На дні", та ще того самого дня відіслано його пішки під ескортою поліціянта до Нагуєвич. По дорозі упав сильний дощ, Франко промок до нитки й сильно перестудився. Пролежавши вдома тиждень, подався знову до Ґеника. В дорозі провів, як каже в цитованому вже листі, „страшенний тиждень", написав оповідання „На дні",[6] за останні гроші вислав його до Львова, а сам три дні жив на три центи, які припадково знайшов на березі Прута, а коли їх не стало, замкнувся в своїй кімнатці в готелі, де був спинився, і лежав півтора дня в гарячці й голоді, ждучи смерти, безсильний і знеохочений до життя. Врятував його з біди Ґеник, який вислав до нього одного товариша, з яким Франко сидів у тюрмі, і взяв до себе.

В Березові Франко поволі приходив до здоров'я. Та коломийський староста, довідавшися про його там побут, наказав жандармерії доставити його до Коломиї, а що Франко не мав грошей на підводу, то жандарм погнав його пішки. Під час цієї подорожі Франкові повідпадали на пальцях нігті.

Одначе староста не міг його в'язнити за „волоцюзтво", як того сподівався, бо Франко мав уже при собі пашпорт, що його тим часом виробив був у Дрогобичі, тож мусів випустити Франка на волю.

Франко вернувся до Львова, де пробув до великоднього посту 1881 року, займаючися редаґуванням „Світу". Та у Львові удержатися було йому важко й він виїхав до Нагуєвич, де жив під доглядом жандарма, „між курми й телятами", як писав. Тут займався літературною роботою, дописував до „Світу", але жи-

---

[5] В „Правді" 1879 року був надрукований переклад Ів. Мандичевського й Ів. Франка німецької праці Ганса Шеля, „Суспільно-політичні сторонництва в Німеччині", до якого редакція додала свої примітки. Франко, випускаючи цю працю окремою відбиткою в своїй „Дрібній Бібліотеці", розправився з цими примітками, чим і викликав гнів Вол. Барвінського, що був їх автором.

[6] Про те, як Франко написав „На дні", де докладно змалював історію свого першого кохання, вивівши себе під іменем Андрія Темери, оповів він також у своєму спогаді „Як це сталося" в віденській "Die Zeit" 1903 р. В українському перекладі помістив цей спогад М. Возняк у своїх „Нарисах" (стор. 81-85), де подав також докладну історію Франкового кохання з Ольгою за його до неї листами.

лося йому вдома невесело і це відбилося на його самопочуванні та знайшло вираз в його творчості. Свідчить про це, напр., його поезія „Догоряють поліна в печі" з 18. XI. 1881 р., де він пише:

„У задумі сиджу я вногі
І думок сную горную ткань . . .
Ой пегуть і бушують вони,
Гризе душу й морозить нуда!
Кров кипить і нутро все в огні, —
Вколо мур і неволя бліда.
Я боротись за правду готов,
Рад за волю пролить свою кров,
Та з собою самим у війні
Не простояти довго мені".

Які тяжкі були Франкові переживання в тих часах, виразно свідчить також його поезія з 10. XII. 1882 р. „Пісня геніїв — ночі", де він, „в утомі з довгого пуття", доходить до думки про самогубство:

„Останній біль — побідний крик!
Засни! Засни! Засни!"

— писав він 12. XII. 1882 р. в першій поезії циклу „Нічні думи".

Не забуваймо, що, крім життьових невзгод, мучила його любов до Ольги, якої він ніяк не годен був забути.

В 1882 р. Франко перехорувався на тиф, як про це довідуємося з його листа до К. Поповичівни з 23. V. 1884 р. „Отже — писав він там — так, як у мене зі здоровєм крухо, то, звісна річ, до житя охота невелика".

В 1883 році Франко зближається до народовців, між якими нуртувала течія, що змагала до поєднання з молодою ґенерацією.[7]

Франко співробітничає в „Ділі" і в „Зорі", але це поєднання тривало дуже короткий час. Франка обурювала поведінка народовецьких редакторів „Діла" й „Зорі", які, цензуруючи все, що він давав до друку, викидали, що їм було не до смаку, хоч воно мало свою вартість. Напр., редактор „Зорі" Ом. Партицький не схотів помістити Франкового оповідання „Муляр", бо, мовляв, такого факту, що його подав Франко, він не знає, а мулярі всі посполу п'яниці. Редакція „Діла" відмовилася надрукувати в своїй „Бібліотеці найзнаменитших повістей" його переклад Гоголевих „Мертвих душ". Він пізніше таки вийшов, але не в серії „Бібліотека найзнаменитших повістей", яку видавала редакція „Діла".

[7] „Ів. Франко", вип. 3, Львів 1952, стор. 81. В одному з листів до К. Поповичівни писав він у тих роках: „Найкраща й найчесніша частина нашої молодіжі і навіть старших суть за мною, і се не дає мені упадати духом". (Там же, стор. 88).

Франко надіявся, що Партицький, як обіцяв, передасть йому „Зорю", але той не додержав слова. Приводом до відмови була участь Франка в похороні Нарольського, який на бажання небіжчика відбувся без участи духовенства.

На початку 1885 року Франко розійшовся був із народовцями, але згодом знову став співробітничати в „Зорі", яку Партицький передав Товариству ім. Шевченка. Франко мусів згодитися на цензуру відповідального редактора Ол. Борковського. Цей його крок викликав велике обурення М. Драгоманова, який дорікав Франкові, що той, лаючи народовців по варшавських польських газетах, проте з ними співпрацює, і між ними мало не дійшло до розриву. „Ми тепер — писав Франкові в 1886 р. Драгоманов — ріжного поля ягоди". Це дуже боліло Франка й було однією з причин його пізніших нарікань на Драгоманова.

Заробляв Франко тоді нужденно. В „Ділі" платили йому за співробітництво 40 ґульденів місячно, а коли 15 січня 1885 р. втратив там посаду, то за посередництвом О. Кониського приняли його за „редактора" до „Зорі" з платнею 25 ґульденів місячно! При чому за його власні праці, друковані в „Зорі", йому нічого не платили.

На мізерне існування мусів Франко підробляти в польській пресі — варшавській „Prawd-i" та петербурзькому „Kraj-y".[8]

Не діставши в свої руки „Зорі", Франко, проте, не залишив думки мати власний журнал. У цій справі їздив він двічі до Києва — в 1885 і 1886 роках. З цих подорожей вийшло мало реального, крім хіба того, що в травні 1886 р. він одружився там із Ольгою Хорунжинською.

3. Матримоніяльні пляни

Треба сказати, що, переболівши розлуку з О. Рошкевичівною, Франко не покидав думки про одруження. Ще сидячи в тюрмі в 1878 р. роздумував над тим, чи не побратися з сестрою свого приятеля Павлика, Анною. Не з любови, а з приязні. Вважав себе до того в деякій мірі зобов'язаним, завинивши Павликові певну суму грошей, які витратив на впис в університет, та й хотів охоронити Анну „від посіпак, від нужди і всякого силування дома". Думав, що приязні, скріпленої спільною роботою, вистачить. В зв'язку з цим укладав Франко різні пляни, то провадити спільно з поляками друкарню, то оселитися в Нагуєвичах і занятися працею наріллі, а попри те літературною і громадською роботою. Анні Франко подобався й вона радо пішла б за нього, але до одруження таки не дійшло, хоч справа тягнулася пару років. Франко в листі до Павлика з 11 квітня

[8] Див. передмову М. Возняка до листів Франка до К. Поповичівни у згаданому вище збірнику „Іван Франко", вип. 3, 1952, стор. 61.

1881 р. признавався, що „старався присилувати сам себе настільки, щоб женитьба наша була по можності скріплена й любов'ю, але досі не встиг".[9] Врешті й Анні відхотілося виходити заміж.

Але розійшовшися з Анною, Франко, проте, не полишив думки про одруження. Перебуваючи влітку 1878 р. на вакаціях у Добрівлянах, Франко, як оповідає Вол. Чапельський у спогадах „З родинної хроніки" („Арка", Мюнхен 1948), сподобав собі „чорнооку і смугляву попадянку", тітку автора, Наталію Яворську, якій подарував гарну книжечку з присвяченим їй „прекрасним" віршем" (пор. І. Книш, стор. 32, примітка).

Подобалася йому не одна панночка, але до шлюбу якось не доходило, хоч, як признавався він у листі до К. Поповичівни з 22. V. 1884 р., — „чоловік все чоловіком". Йому хотілося „полюбитися ще крихітку. Та мабуть се послідне — писав він їй — мені не судилось. Гляджу на світ — люди любляться, дружаться і якось жиють і дітей годують, — і у мене серце болить, чому мені не судилось зазнати родинного життя".[10]

Франкові подобалися гарні жінки. Він признавався К. Поповичівні, що „волочиться по вулицях і заглядає на гарні личка". „Гарне заняття! скажете ви. І небезпечне, — скажу я, бо я все таки троха й поет, і гарні личка роблять на мене нераз більше враження, ніж би сего мені хотілося".[11]

Мабуть ці рефлексії викликані були його нещасливою любов'ю до гарної польки, Юзі Дзвонковської, в якій він закохався, бувши в 1883 р. в Станиславові. Він мріяв із нею оженитися, як сам про це писав А. Кримському в листі 16 серпня 1898 р. і як про це доносив М. Драгоманову М. Павлик (Див. Переписка т. IV, стор. 404).

Та хоч Дзвонковська готова була піти за поета, проте, її родина з національних і матеріяльних мотивів була проти її шлюбу з українцем, і до одружіння не дійшло. Дзвонковська невдовзі вмерла. Ось що про роман із Дзвонковською читаємо в згаданому листі до Кримського: „Більше враження зробила на мене знайомість з одною полькою, Йосифою Дзвонковською. Я хотів женитися з нею, та вона, чуючи в собі початки сухіт відправила мене і в кілька літ пізніше вмерла як сільська учителька".[12] Результатом кохання полишилися поезії, що їх присвятив Франко своїй любці. Вони опубліковані в 1954 р. в XIII

---

[9] Пор. „Переписка М. Павлика з М. Драгомановим", т. III, стор. 426. Взагалі про справу одруження Франка з Анною Павлик, див. у „Переписці" т. III і IV. Докладно оповідає про цю справу І. Книш у згаданій вище книжці про Франка, див. стор. 36-49.

[10] Див. згадуваний 3-ий збірник „Іван Франко", стор. 81.

[11] Див. 7-ий лист. Там же, стор. 77.

[12] Цю згадку чомусь пропущено в тексті листа, опублікованого в „Наших Днях", Рік І, ч. 6, стор. 7; беремо її з повного тексту, поміщеного у брошурі Ю. Каменецького про Франка, 1951 р., стор. 195.

томі збірного 20-ти томового видання творів (Київ 1950-1956). Це сім поезій з осени 1883 р. до осени 1884: Газель; Гей, рибочко чорноока; Не схиляй своє личко прекрасне; Осторога; Рік минув, як ми пізнались; 16 марта 1884; Я забув.[13]

В одній із них, писаній у вересні 1883 р., говорячи про „личко прекрасне" й очі своєї любки,

„Із котрих мигоге, то гасне
Промінь світла в життя мого ніг",

кличе до неї:

„Ти будь іскрою в мні громовинною,
Що і в мертвому збуджує рух,
Будь надхнення струєю невпинною,
Що рве вгору і серце, і дух".

В іншій поезії „Осторога", писаній у листопаді, поет перестерігає гарну польку, щоб не любила його, якщо хоче „любощів речистих, розкошів огнистих", або „жити в супокою", бо він „борець, робітник твердорукий, якого ждуть бої і муки, бурі громовії". Якщо її не злякають ті бурі, „тоді — кінчить Франко — люби мене, дівчино!"

Любов до Юзі Дзвонковської була одним із тих трьох великих кохань, що про них згадує Франко в 9-ій поезії 3-го жмутка „Зів'ялого листя": Рошкевич, Дзвонковська, Журовська.[14]

Ці три були найсильнішими Франковими коханнями, що мали великий вплив у його житті й творчості. Але, крім них, можна відмітити ще кілька перелетних захоплень, які полишилися без особливого сліду поза однією чи двома поезіями, присвяченими тій чи іншій симпатії, та листуванням. З-поміж них можна згадати Юлію Шнайдер, пізнішу Нементовську, що писала під псевдонімом Уляна Кравченко, Климентину Попович, замужем Боярську, Ольгу Білинську, замужем Окпиш, може ще Євгенію Бохенську. Всі вони були народними вчительками.

Перших двох згадує сам Франко в цитованому вже листі до А. Кримського з 16. VIII. 1898, пишучи: „пізніше (себто по розриві з Рошкевичівною. В. Д.) я познайомився з двома руськими поетесами, Юлією Шнайдер і Климентією Попович, але жадна з них не мала на мене тривкого впливу".[15] Більше враження, як уже знаємо, зробила на нього Дзвонковська. Але зі спогадів Ю. Шнайдерівни, що писала під псевдонімом Уляна

---

[13] Див. Твори, том XIII, стор. 147-150 і 164-166.

[14] Про Дзвонковську, на жаль, знаємо мало. Крім Франкової згадки в листі до А. Кримського, див. примітку в 13-му томі „Творів" (Київ 1954), стор. 409 і стор. 49-52 книжки І. Книш, де між ін. передруковано й три присвячені їй поезії.

[15] Див. згадану брошуру Ю. Каменецького, стор. 195.

Кравченко, й К. Попович-Боярської, бачимо, що Франко почував до них більше, ніж приязнь, а думав навіть про одруження, як згодом і з Ольгою Білинською, про що докладно згадує її сестра Марія Білецька. Всім їм присвячував він свої поезії.

Почуваючи себе самотнім, Франко шукав собі пари, вірного друга в житті і праці.

„Мої особисті стосунки дуже кепські і то не раз мені відбирає охоту, — товариства такого, де би чоловік найшов щиру участь і пораду і заохоту, — нема", писав він 27 березня 1884 р. до К. Поповичівни.[16] Львівська українська громада, писав він у листі до Ол. Кониського з 11 серпня 1884 р., це „купка людей випадково скинених у Львові без ніякої ясности в поглядах, без дисципліни і організації, а головно, без охоти до серйозної праці, без привички до серйозного мислення, розділена на котерії, що інтриґують одна під другою".

І в таких обставинах, вічно зайнятий працею, він мріяв про піддержку в дружині, що поділяла б його погляди. Один час він почував симпатію до Ю. Шнайдерівни, якій багато допомагав в її поетичній праці своїми радами чи то листовно, чи усно, при зустрічах, приїжджаючи до неї в Бібрку, де вона вчителювала, „Початкові листи — каже вона в своїх спогадах про Франка — довгі, писані ще як до незнайомої товаришки-поетеси. Зміст їх — це самі вказівки, поради і наука великого митця слова. Одначе від хвилини, коли Ів. Франко 14. XII. 1883 р. приїхав до мене, до Бібрки, щоб вкінці особисто познайомитися зі мною, — зміст його листів зміняється, і, як пише сам, він „ударяє в інші, ніжні струни". Листи ті, як особисті документи людини, багато говорять про автора, та вони призначені тільки для одної особи".[17] Тому вона й не хотіла їх публікувати.

Симпатія, викликана взаєминами на ґрунті літературної праці, довела до думки про спільну працю взагалі, але — каже Кравченко, хоч і „не склалось наше спільне життя так, як ми бажали, не було між нами розриву" (стор. 179).

Кравченко любила хвалитися, що одна з поезій „Зів'ялого листя" викликана їх взаєминами, але не сказала, котра саме.

Згодом вбачав свій ідеал у Поповичівні. „У Вас є — писав він до неї — багато дечого (крім зверхніх прикмет. — В. Д.), що може подобатись. Ви належите до тих рідких між русинками женщин, при котрих чоловікові робиться якось swojsko, тепло, котрих раз пізнавши, чоловік хотів би завсігди мати при-

---

16 Львівський Збірник, вип. 3, стор. 70.

17 У. Кравченко, Щирий друг і вчитель. „Література і Мистецтво", Львів 1940, № 5, стор. 33-36. Передруковані в збірці спогадів 1956 р., див. стор. 175. Про взаємини Франка з У. Кравченко див. ще в книжці І. Книш, Ів. Франко та рівноправність жінки, Вінніпеґ 1956, стор. 101-104.

ятельками і подругами".[18] „Я зачисляю Вас до людей стоячих найближче до мого серця".[19]

У присвяченій їй поезії назвав її Франко „гарною дівчиною, пахучою квіткою".

Врешті, згадує в своїх спогадах К. Попович,[20] „виринув у нас проєкт заключення супружого зв'язку для обопільної помочі одно другому. Франко мав лише здати докторат, а я видати томик своїх поезій. Та справа ішла мляво, особливо з мого боку (ст. 168). Так із цього проєкту нічого й не вийшло, про що Поповичівна згадує з видимим жалем у своїх спогадах. Мовляв, вона повинна була піти за Франка, „ні на кого і ні на що не оглядаючись" (стор. 169).

Та результатом його симпатії до Поповичівни полишилося тільки дуже цікаве листування, важливе для пізнання життьових відносин поета та його літературної творчости й поглядів. З цього листування бачимо, як сильно був зайнятий Франко різною працею.

Йому було не до розваг. „У мене діла так багато, — писав він до К. Поповичівни в листі з 15· V. 1884 р., — що о розривці чим далі, тим менше можу думати. Правда, в життю моїм досі я також мало зазнавав розривок і приємностей, але все таки зазнав їх дещо троха і бажав би тепер через ті немногі дні, які мені ще остаються, якнайменше тратити часу, а за то якнайбільше зробити для свойого народу і письменства" (там же, стор. 80).

Та праця на хліб, — писав він до неї в іншому листі, — забирає в нього майже весь час. Через це, — додає він, — „я не раз і по кілька тижнів або й місяців не тикаю тих праць, котрі би могли мене трохи вище поставити, могли би дещо нового сказати нашій суспільності і до котрих ціла душа моя тягне" (лист з 27. III. 1884 р. Там же, стор. 69).

В 1884 р. Франко кілька разів хворів в наслідок перевтоми. Мабуть цим і пояснюються його песимістичні нотки про його здоров'я й долю, які стрічаємо в його листах з того часу до К. Поповичівни. В одному з них говорить про себе, як про розбитка, що пливе на дошці, поки хвиля вкінці не викине на берег його холодного трупа. Він мріє про єдине щастя, коли „люба ручка затулить мені очі на вічний супокій" (лист з 23. V. 1885 р., там же, стор. 81)·

— — — — — — — — — —

Розійшовшися з Поповичівною, накинув Франко оком на Ольгу Білинську, кузину його приятеля Вол. Коцовського, який

[18] Лист 8-й, 3-й збірник, стор. 79.
[19] Лист 21-й, з початку 1885 р. 3-й збірник, стор 89.
[20] Див. Кл. Попович, Спомини про Ів. Франка. Збірка спогадів, Л. 1956, стор. 160-172.

приїздив із ним до неї в Добромиль. Білинська учителювала в с. Цішках, підо Львовом, і Франко часто там її відвідував.

„Не знаю, яка сила тягне мене до Цішок", — писав він до неї в одному з численних листів.

Білинська теж симпатизувала з молодим українським поетом і готова була ділити з ним свою долю, але що обоє були бідні, боялася стати йому на дорозі в його письменницькій діяльності. Її сильно засмутив присвячений їй Франком вірш „Думка" (Коли часом на вулиці побачу"), який несподівано для неї появився в „Зорі".[21]

„Песимістичний настрій, що чорною смугою являвся у вірші, занепокоїв Ольгу", — пише в своїх спогадах про Франка її сестра Марія, пізніше замужна за проф. Василем Білецьким. — „Він указував, що перспектива життя на спільному шляху викликає в душі автора марево матеріяльних злиднів".[22] „В її душі — пише далі Білецька — змагалися в боротьбі особисті почування з голосом, що висував на перший плян добро сівача золотого зерна на рідній землі. Коли прийшло до остаточного вирішення справи, мені невідомо. Так само залишилися тайною вкриті стежки, що довели сердечних друзів до граничного непрехідного муру на розстайних дорогах. Взаємний зворот листів, а відтак спалення їх відбирає змогу проаналізувати хід думок одної та другої сторони" (там же). Остаточна розлука наступила мабуть улітку 1885 р., догадується Білецька. Слід її зостався в п'ятій поезії І-го жмутка „Зів'ялого листя", яку тут наводжу для характеристики їх останньої зустрічі:

„Раз зійшлися ми случайно,
Говорили кілька хвиль —
Говорили так звичайно,
Мов краяни, що негайно
Здибляться з-за трьохсот миль.
Я питав про щось такеє,
Що й не варт було питать,
Говорив щось про ідеї —
Та зовсім не те, не теє,
Що хотілося сказать.
Звільна, стиха, ти, о пані,
І розсудно ріг вела.
Ми розстались, мов незнані,
А мені ти на прощанні

---

[21] Цей вірш, написаний 24. II. 1884 і з цією датою того ж року опублікований у „Зорі", Франко передрукував у збірці „З вершин і низин" під наголовком „Олі", чомусь змінивши дату на 1886 р.

[22] Див. „Картина з життя Ів. Франка", Збірник спогадів, Львів 1956, стор. 156.

І руки не подала.
Ти кивнула головою,
В сінях скрилася якстій,
Я ж, мов одурілий, стою
І, безсильний, за тобою
Шлю в погоню погляд свій.
Чує серце, що в тій хвилі
Ввесь мій рай був тут отсе!
Два-три слова щирі, милі
І гарягі, були б в силі
Задержать його навсе.
Чує серце, що програна
Ставка вже не верне знов . . .
Щось щемить в душі, мов рана:
Се блідая, горем п'яна,
Безнадійная любов."

Крім згаданих двох поезій, збереглася ще одна, яку Франко написав на титуловій картці своєї брошури „Жіноча неволя в руських піснях народних", що її надрукував на спомин О. Білинській.

Цю поезію — „Тобі, що власною рукою собі здобути вміла долю" — опублікувала М. Білецька в своїх коротких, але змістовних спогадах про стосунки сестри з Франком.[23]

4. Одруження з О. Хорунжинською

Так доля не судила Франкові побратися з галичанкою. З Києва, як я вже згадував, привіз він наддніпрянку.

Був це вибір нещасливий, як про це пізніше признавав сам Франко в листі до А. Кримського з 16. VIII. 1898. „З теперішньою моєю жінкою, — писав він, — я одружився без любови, а з доктрини, що треба оженитися з українкою (себто наддніпрянкою — В. Д.), і то більш освіченою курсисткою. Певна річ, мій вибір не був архиблискучий і, мавши іншу жінку, я міг був розвиватися краще і доконати чогось більшого. Ну та дарма, судженої і конем не об'їдеш. Фатальним для мене було те, що, вже листуючися з моєю теперішньою жінкою, я здалека пізнав одну панночку польку[24] і закохався в неї. Оця любов перемучила мене дальших десять літ" (див. „Наші Дні", ч. 6, травень 1942 р., стор. 7).

---

[23] Див. стор. 158. На спогади М. Білецької, опубліковані спершу в журналі „Назустріч", 1937, ч. 10 з 1 травня, відгукнувся там же, в ч. 11-му, М. Возняк статтею „Із страху перед життєвою незабезпеченістю" (коли розходились Іван Франко і О. Білинська), в якій навів кілька листів останньої, що збереглись в архіві Франка. Вони вияснюють деякі моменти спогадів М. Білецької.

[24] Целіну Журовську. Див. далі, 5.

Ольга Хорунжинська була жінка добра, розумна й освічена, але, з природи схильна до нервової слабости, вона потребувала особливо корисних умовин життя. Якби вона жила в Києві, в привичній атмосфері, то мабуть була б така сама здорова на душі, як і її обидві сестри. Але у Львові, в незвичних, чужих умовинах, здалека від родини, та й ще в злиднях, психіка її заломилася й вона чимраз більше занепадала душевно. В наслідку цього Франко не знайшов у подружньому житті щастя й мучився, роздираний коханням до чужої жінки й нестерпними умовинами сімейного життя, створюваними хворою дружиною.

Гр. Величко в своїх спогадах, згадуючи про те, які відносини були в домашньому житті Франка, скільки мусів він витерпіти від власної дружини, не завагався назвати ці відносини пеклом.[25] Про те, яка заздрісна була Ольга Федорівна за чоловіка, як вона просто ненавиділа жінок, підозріваючи їх у спокушуванні чоловіка, оповіла нам із властивим їй талантом покійна Катря Гриневичева в своїм спогаді „Зустрічі з поетом", друкованім в мюнхенському журналі „Арка" (1948, ч. 1, стор. 11—14).[26] Франкова, каже М. Мочульський, „не любила, щоб письменниці приходили до чоловіка" (див. львівську збірку спогадів про Франка, 1956, стор. 432).

А я сам пам'ятаю, як брутально поставилася Франчиха до наших товаришок-курсанток, що приїхали влітку 1904 р. до Львова на курси українознавства. Добрячий Франко, маючи вільну кімнату в своїй віллі, запропонував дівчатам оселитися в нього, але Ольга Федорівна так повелася з ними, що вони готові були провалитися від сорому крізь землю. Про це, зрештою, згадує докладно в своїх споминах покійний Дм. Дорошенко.

Про непривітні домашні обставини в житті Франків згадують і інші мемуаристи.

На початку 1903 р. перебував у Львові Сергій Єфремов. Тут працював він над своєю працею про життя й діяльність Івана Франка і часто заходив до нього, щоб покористуватися його бібліотекою. „І кожного разу, — каже він, — був приголомшений і прибитий його хатніми обставинами".[27] Про прикру вдачу Франчихи оповідає й М. Павлик у своїх листах до Драгоманова (пор. його „Переписку" з Драгомановим з років 1886-1894, томи VII і VIII). Не кращі були й зовнішні обставини Франкового життя через хворобу й негосподарність дружини.

---

[25] Див. „Спомини про Івана Франка". Збірник „Іван Франко". Вид. „Книгоспілка", Київ 1926, стор. 307-308.

[26] Передрукували його в цьому році „Вісник" ООЧСУ, ч. 5, стор. 13-17 та паризьке „Укр. Слово", ч. 756-757 (в скороченні).

[27] Див. „Література", УВАН, вип. 1, Київ 1929.

На непривітний вигляд віллі поета і знадвору і всередині звертають увагу українські пані, що його відвідували, передусім К. Гриневичева у згаданому спогаді (пор. стор. 16 „Вісника" ООЧСУ), а також Наталія Романович-Ткаченко, яка відвідала Франка в січні 1906 р. Вона характеризує віллю як „пустку". Такою пусткою віяло і всередині. Не було дбайливої жіночої руки, яка дбала б про охайність та вигоду.

Франко — згадує Ткаченкова — жив сам-один. Якась жінка приходила до нього робити порядки і щось зварити раз на два дні. Коли Ткаченкова прийшла, поет щось собі варив. Він сказав їй: „Сідайте біля вікна, там свіжіше, а я зараз закінчу: варю собі каву на ранок, кулешу на день та ще компот на десерт". Розмовляючи, згадав Франко й про своє „чудне подружжя" та при цьому сказав, що його дружина часом бозна чого наговорить, але він мовчить. „О, се треба вміти мовчати, — додав. — Се ціла наука" (див. „Україна" кн. 6 (20), Київ 1926, стор. 155).[28]

5. Захоплення Журовською

Ольга Роздольська, що часто бувала в домі Франків, оповідає, що раз „застала поета, що сидів у холодній кімнаті за столом, заваленим купами паперів, а біля нього на столі лежала кицька. Тоді поет, лагідно всміхаючись, сказав до мене: — „Ось гляньте, ця кицька — це моя піч. Коли змерзну в руки і ніяк не можу втримати пера, беру її на коліна і грію до неї руки".[29]

Про непривітні домашні обставини згадує також Вол. Охримович. Він оповідає в своїх спогадах таке: „Буваючи у Франка вдома, іноді заставав я його при письменницькій роботі серед крику і плачу дітей, та серед найбільшого неладу і гармідеру, який зчиняли служниця або прачка. А він писав, не звертаючи ніякої уваги на те, що кругом нього діялося".[30]

Але по перебутій хворобі Франко вже не годен був стерпіти цього гармідеру. О. Роздольська оповідає, що тепер, „при зустрічах — весь час жалівся, що не може писати, що це для нього страшна мука, а до того і в хаті завжди гамір, хоч наймай кімнату для спокійної праці".[31]

---

[28] Про Ольгу Федорівну, її вдачу й дивацтво я ширше згадую в своїх спогадах про Франка, друкованих у „Свободі" 1952 р. (пор. чч. 139, 142 і 149). Див. ще спогади Гр. Величка в збірнику „Книгоспілки" 1926 (передруковані в збірці „І. Франко у спогадах сучасників", Львів 1956, стор. 205-212), М. Мочульського „І. Франко. Студії і спогади", Львів 1938 (частинно передруковані в згаданій львівській збірці 1956 р.), та присвячені їй сторінки 53-63 в книжці Ірини Книш, Іван Франко і рівноправність жінки. Вінніпеґ 1956.

[29] Зб. спогадів, Львів 1956, стор. 412.

[30] Зб. споминів, Львів 1926, вид. „Нового Часу", стор. 47.

[31] Зб. спогадів, Львів 1956, стор. 413.

Шалене захоплення Целіною Журовською, яке мучило Франка цілих десять років, та зв'язані з цим муки, підсилювані злиднями, непривітним родинним життям та громадськими відносинами, не могли не відбитися на його творчості.

Це була якась стихійна, сказати б, ірраціональна любов, що раптом охопила Франка, наперекір розумові. Любов безнадійна, бо та панночка — Целіна Журовська — поштова урядничка („Маніпулянтка"), яку побачив він на пошті, надаючи листа, навіть не звертала на нього ніякої уваги, та й сам він був зв'язаний уже з іншою жінкою. На жаль, його дружина не тільки не могла відтягнути Франка від його хворобливої пристрасти, а навпаки, ще більше її розпалювала, затруюючи своєю поведінкою його життя.

Сам Франко, згадуючи в листі до А. Кримського з 16 серпня 1898 р. про це кохання, признається, що наслідком його було оці його твори: оповідання „Маніпулянтка", „Зів'яле листя", дві п'єски в „Ізмарагді" й повість „Лель і Полель". Стоколоса „Маніпулянтки" — це сам Франко. Так само і відносини Начка Калиновича до Реґіни Закшицької в „Лель і Полель", або Рафаловича до Реґіни Скальської в „Перехресних стежках" нагадують відносини Франка до Целіни Журовської.

Тема нещасливого кохання, така особисто болюча для нього самого, взагалі займала Франка. Згадаймо Михайла Гурмана й Анну в драмі „Украдене щастя" або відносини між о. Нестором Деревацьким і Олімпією Лісовською в повісті „Основи суспільности".

Без сумніву Журовській присвячені в „Зів'ялому листі" оці передусім поезії: 2, 4 і 6, 11 і 20 першого жмутка; 4, 8, 12-17 — другого й 5-та третього.

„Не знаю, що мене до тебе тягне,
Чим вгарувала ти мене,"

— пише Франко в 2-ій поезії 1-го жмутка, маючи на увазі Журовську, а в 4-ій поезії каже до неї:

„За що, красавице, я так тебе люблю,
Що серце треплеться в грудях несамовито,
Коли проходиш ти повз мене гордовито?
За що я тужу так, і мугусь, і терплю?"

А в 6-ій поезії читаємо таке признання:

„Так, ти одна моя правдивая любов,
Та, — що не суджено в життю їй вдовольниться.
Ти найтайніший порив той, що бурить кров,
Підносить грудь, та ба — ніколи не сповниться.

Ти той найкращий спів, що в гас віднення сниться,
Та ще ніколи слів для себе не знайшов;
Ти славний подвиг той, що я б на нього йшов,
Коб віра сильная й могугая десниця.

Як згублену любов, несповнене бажання,
Невиспіваний спів, геройське поривання,
Як все найвищеє, гим душу я кормлю,

Як той вогонь, що враз і гріє й пожирає,
Як смерть, що забива й від мук ослобоняє —
Отак, красавице, і я тебе люблю."

Можна б навести ще не одну поезію, в якій оспівує Франко своє неподілене кохання, але вистане й поданих, щоб зрозуміти всю силу його любови й спричинюваної нею муки.[32]

На думку проф. Г. Величка, в Журовській бачив Франко створений ним та виплеканий у мріях ідеальний образ жінки і наділяв її прикметами, які хотів у ній бачити (пор. згадані його Спогади у збірнику „Книгоспілки", стор. 305-311).

Чим далі стояв від нього предмет його кохання, чим прикріше було домашнє життя, затруюване хворою дружиною, тим більше розгорялася й мучила своїм палом його вимріяна та неподілена любов.

І коли ми пригадаємо собі два рази повторене в 8-ій поезії „Зів'ялого листя" Франкове признання:

„Я не тебе люблю, о, ні,
Люблю я власну мрію,
Що там у серденьку на дні
Відмалегку лелію"

та далі:

„Ні, не тебе я так люблю,
Люблю я власну мрію!
За неї смерть собі зроблю,
Від неї одурію,"

то мусітимемо, либонь, признати проф. Величкові рацію.

6. Стосунки з народовцями

На додаток лихого стосунки Франка з народовцями настільки погіршилися, що восени 1886 року його викинули з „Зорі".

[32] Про кохання Франка до Ц. Журовської див. у моїй статті „Любов у житті Ів. Франка", Кал. „Свободи" на р. 1956, стор. 29-31. Днв. ще передмову М. Возняка до повісти „Лель і Полель", „Твори" Франка, вид. „Рух", т. 30, Харків 1929. Тут помістив М. Возняк між ін. лист Журовської до Франка з 13. IX. 1887 у відповідь на його прохання прочитати цю повість. Лист цей передрукувала І. Книш у своїй книжці про Франка, Вінніпеґ 1956, див. стор. 57.

Причина: вміщення однієї співомовки Ст. Руданського й рецензії Б. Грінченка, що їх народовецькі цензори признали за неморальні, хоч Франко перед друком давав їх під осуд головному редакторові.

Та крім болючих ударів від своїх, народовців, і мук, що їх завдавало засліплення в Журовській, доля не щадила Франкові й інших тяжких переживань. Саме в часі його захоплення Журовською довелося йому перенести не одну невдачу, не одне розчарування. Так, у 1887 р. завела його надія дістати літературну нагороду в конкурсі „Kurjer'a Warszawsk'ого" за найкращу повість, що його була розписала редакція на початку року. На цей конкурс послав був Франко свою повість „Lelum-Polelum", писану польською мовою. Не про відзначення йому ходило, а про гонорар, бо він був тоді в дуже прикрому матеріяльному становищі. Франко дуже надіявся на одержання нагороди.

26 листопада 1887 р. писав він до М. Драгоманова: „Роман, на котрий я числю, що принесе мені троха грошей і позволить вибитися з довгів, вже готов і швидко буде переписаний начисто! Штука вийшла доволі обширна (аркушів, може 12 або й більше) і, смію думати, інтересна (сцени львівського життя газетярського, розправа судова, сцени з тюрми, сцени з життя вуличних дітей, з бомбардування Львова в р. 1848 і т. д.)! Хоча б надія на премію показалась ілюзією, то все таки я маю вже майже запевнену можність надрукувати роман рівночасно в однім варшавськім тижневику і в „Kurjer-i Lwowsk"-ім, що в усякім разі повинно принести кілька сот рублів доходу". Але всі ці надії присли. В цілості роман ніде не появився й тільки деякі уривки з нього вдалося Франкові надрукувати в роках 1889-1895 в польських видавництвах — „Kurjer-i Lwowsk"-ім та його додатку „Tydzień", календарі „Lwowianka" і в збірочці „Obrazki galicyjskie".

Не пощастило Франкові примістити цей роман і в українському перекладі в „Зорі", бо він не згодився переробити його відповідно до вказівок редактора „Зорі", проф. Ол. Борковського, і в дуже різкому тоні відповів на прислану йому останнім рецензію. Мовляв, швець знай своє шевство, а в кравецтво не мішайся. Павлик у листі до М. Драгоманова з 23. XII. 1888 року жалівся, що Франко й чути не хоче про критичні завваги, а, навпаки, найвище ставить саме ті твори, проти яких є найбільше закидів, як от „Захар Беркут" або „Лель і Полель".[33]

[33] Див. І. Франко, Твори, т. VI, Київ 1951, стор. 490-493. Примітка до повісти „Лель і Полель".

III. „В НАЙМАХ У СУСІДІВ" (1887-1897)

1. Панщина у поляків

Позбувшися заробітку в „Зорі", Франко, ради шматка хліба, щоб рятувати сім'ю, мусів піти в 1887 році „в найми до сусідів", як назвав пізніше своє співробітництво в „Kurjer'i Lwowsk'ому", де відбув, як казав, десятилітню „панщину".

„Не можу вам описати, — жалівся він А. Кримському в листі з 8 серпня 1895 року, — яка важка мені ця панщина та ще в часописі, з поглядами котрої аж надто часто я не згоджуюсь".[34]

Ця панщина, що й матеріяльно оплачувалася недостатньо,[35] й морально, як бачимо, його цілком не задовольняла, не давши того, чого він сподівався: зорганізування польських демократичних елементів у поступову партію, яка могла б іти рука в руку з демократичною організацією українців. Польські демократи не стали українським союзником, і Франко вважав пізніше свою працю в „Kurjer-і Lwowsk'ому" пропащим часом. В статті „Русько-польська згода і українсько-польське єднання", друкованій у 1-ій книжці „Літ.-Наукового Вістника" 1906 року, Франко з гірким жалем згадує свою працю серед поляків та її сумний кінець.

Спинившися коротко на надуживаннях польської адміністрації, каже Франко: „В ту саму пору я зазнав іще важкіших ударів від людей і груп, близьких і дорогих мені серед польської суспільности; я побачив, як довкола мене валився весь той світ ідей чи ілюзій, над якого реалізацією я працював, і в хвилі розпуки я кинув каменем у прірву і усунувся набік, покинув назавсіди експериментувати з працею на двох загонах і дав собі слово присвятити всю свою працю свойому рідному народові" (див. Іван Франко, Публіцистика. Київ 1953, стор. 141-142).

Була ця панщина в польському „людовому" щоденнику в великій мірі пропащим часом і для української літератури

---

[34] Див. „Іван Франко", Збірник I, вид. Львівського Державного Університету. Львів 1948, стор. 52-53.

[35] В „Кур'єрі Льв." Франко заробляв усього 85 ґульденів, а на прожиток потребував щонайменше 120. Треба було підробляти збоку, а тут іще мав клопоти з видаванням „Життя і Слова", до якого доводилося докладати. „Як би Ви знали — писав він про ті свої матеріяльні злидні до А. Кримського 22. III. 1894 р., — якою важкою драмою робиться в таких обставинах щоденне життя чоловіка! Ну, та Бог з ним. Довголітня практика навчила мене резиґнації, хоч і не софічної, а такої, котра одним потішається: повіситись завше матимеш час. („За сто літ", кн. 4, 1929, стор. 278, пор. Зб. спогадів, Львів 1956, стор. 22). З листів М. Павлика до М. Драгоманова довідуємося, що Франко з весною 1889 р. збирався навіть їхати до ЗДА, куди його запрошували земляки редаґувати перший український часопис „Америка". (Див. „Переписка" V, 240). Заснований о. Іваном Волянським, цей часопис виходив у Шенандоа в роках 1886-1890.

та науки, відбираючи у Франка час, що його він міг би присвятити їх збагаченню.

Увесь свій вільний час, що лишався після праці для „Kurjer'a Lwowsk'ого", віддавав тоді Франко головно громадській українській роботі, як публіцист і політик, з головою пірнувши в неї, наче бажаючи забути за своє невідрадне особисте життя: злидні, брак хатнього тепла, ну й нещасливу любов до Журовської, що не переставала його мучити.

„*Суспільна праця,* — писав він пізніше, —
[*довга, утяжлива,*
Зате ж плідна, та головно вона
Одна лиш може заповнить без дива
Життя людини, бо вона одна
Всіх сил, всіх дум ґуття, стремлінь людини
Жадає, їх вигерпує до дна..."

(„Із днів журби", X).

Праця — це у Франка завжди був єдиний рецепт рятунку в житті, щоб не упадати й рук не опускати. Такий рецепт подав був він свого часу й Климентії Попович, коли вона прохала, щоб „він" якнебудь додав їй сили, надії". Десь з початку 1885 року він відписав на це її прохання так: „Стежку рятунку я бачу лиш одну — роботу. Я суджу по собі: коли б не робота, я давно був би пропав серед тих противностей, які мені ласкава доля насилала і насилає".[36]

2. Третє арештування

І от серед матеріяльних та моральних терпінь довелося Франкові зазнати ще раз тюремного ув'язнення. Влітку 1889 р. арештовано його втретє. Сталося це перед виборами до сойму. Крайовий уряд хопився беззаконних арештувань поступових елементів, щоб кинути між народ пострах, аби не вибирали на послів опозиційно наставлених людей. А що Франко, як радикал і співробітник опозиційного щоденника та можливий кандидат, був польським верховодам небажаний, то вони задумали за всяку ціну його унешкідливити на час виборів і шукали для цього якоїсь нагоди. І знайшли. Саме в тому часі вибралася була до Галичини прогулька наддніпрянської молоді: Сергій Деґен із двома молоденькими сестрами, Богдан Кістяковський та Аполінар Маршинський. Їх, як підозрілих нігілістів і мало не царських аґентів, арештовано разом із галицькими радикалами, з якими вони сходилися, на чолі з Іваном Франком.

[36] Пор. лист до К. Поповичівни у 3-му львівському збірнику „Іван Франко", стор. 89.

Галицькі можновладці рішили використати ці взаємини наддніпрянців із наддністрянцями, щоб зліпити з них тайну протидержавну змову й довести до політичного процесу, а поки він тягнутиметься, держати обвинувачених у тюрмі й таким чином не дати галицьким радикалам змоги взяти участь у виборах.

В цій цілі по всій Галичині переведено силу-силенну трусів і допитів, але зліпити процесу так таки не вдалося й по трьох місяцях слідчого арешту всіх випущено на волю.[37]

Це ув'язнення дало Франкові тему для цілого циклу „Тюремних сонетів" (39 сонетів, написаних між 7. IX. і 4. X. 1889 року), в яких він описав огидні умови в'язнення, нелюдське поводження з арештованими, щоденний тюремний порядок, тюремну „культуру" й розмови.

Один із сонетів — 38-й, присвятив він Росії — „Багно гнилеє між країв Европи", а сусідній — 39-й — Австрії.

Большевики, які намагаються зробити з Франка хвалителя і співця російської культури й літератури, або зовсім замовчують цей знаменитий 38-й сонет, де поет незвичайно сильно і влучно схарактеризував Росію та її нікчемну ролю в світі, або фальшують його, друкуючи замість „Росія" — „Австрія".[38]

3. Прикрощі 90-их років

І коли 80-ті роки були для Франка, як сам він пізніше писав, „великою як на галицько-руські відносини школою життя",[39] то не легші були й роки 90-ті. Вони теж повні різних терпінь, що їх мусів переживати Франко. Поза панщиною в „Kurjer'і Lwowsk'ому" й утяжливою працею „казенного радикала", як його назвали його народовецькі противники, на українському громадському й літературному полі, яка з кінцем 90-их років закінчилася була повним розривом і з польським демократичним і українським народовецьким таборами, годиться пригадати ще окремі епізодичні, проте дошкульні удари, що їх зазнав Франко збоку останнього.

Це була передусім невдача його на літературному конкурсі, що його проголосив у 1891 році Галицький Крайовий Виділ за найкращу українську драму. У вересні 1891 р. подав Франко на цей конкурс свою драму „Украдене щастя", але на вимогу жюрі мусів її переробити, щоб не вразити державної влади в особі жандарма, і все ж дістав за неї 14 січня 1893

---

[37] Про це арештування див. цікаві спогади А. Маршинського, Поїздка в Галичину в 1889 р. Календар-Альманах „Дніпро" на р. 1924, ст. 82-101 та О. Маковея, Автобіографія, ЛНВ 1925, кн. II.

[38] Так зробила й редакція двадцятитомника, замінивши Росію Австрією (пор. т. X, 1954 р., стор. 166).

[39] Пор. його „Нарис української літератури", Львів, 1910, стор. 363.

року тільки третю нагороду. Перші дві премії одержали такі мізерні в порівнянні з Франком письменники, як Наталка Полтавка (Надія Кибальчич) за драму „Катерина Чайківна" та актор Констянтин Ванченко (Писанецький) за драму „Мужичка".

Очевидно, жюрі кермувалося не літературною вартістю творів, а політичними міркуваннями, які веліли йому знецінити твір немилого радикала.

Невдовзі постиг Франка ще болючіший удар, що знищив усі його надії на наукову кар'єру, які він не переставав плекати в глибині своєї душі.

28 жовтня 1894 р. вмер від розриву серця проф. Омелян Огоновський, внаслідок чого опорожнилася на львівськім університеті катедра української літератури й мови. Франко виставив свою кандидатуру на професора літератури. 18 березня 1895 р. він здав приписаний габілітаційний кольоквіюм, 22 березня виголосив пробну лекцію про „Наймичку" Шевченка для veniam legendi, яку факультет признав за цілком відповідну. Але віденське міністерство освіти, до якого факультет віднісся, щоб затвердило габілітацію, під тиском галицького намісника, графа Казимира Бадені, який страшенно лютий був на Франка за критику його галицької адміністрації, відмовило затвердження.

Ця невдача дуже вразила Франка. В своїм листі до А. Кримського з 8 серпня 1895 р. писав він про це з великим жалем: „Коли мене напав був сум, так це не для того, що мені не дано доцентури, але для того, що відібрано можність наукової праці і засуджено надалі на журналістичну панщину та й ще на польській ниві... Думаючи про університет, я думав у першій мірі про те, що вирвусь з цеї тачки і віддамся праці, до котрої тягне мене охота і котрою досі і на будуче буду могти займатися тільки прихапцем".[40]

Через надужиття галицької адміністрації не попав Франко і в посли до віденського парляменту як кандидат української радикальної партії, ні при виборах 1894 року, ні при додаткових виборах 1895 і 1898 років.

А вибори та ще в тодішніх галицьких відносинах, за нечуваних надужить польської адміністрації, вимагали не тільки багато праці, але й коштували Франка сильної нервової напруги, яку ще збільшували напади й інсинуації противників — поляків — та й своїх таки — угодовців і москвофілів. Їхні напасті, докори й цинічні насміхи так були докучили Франкові, що він готов був відректися титулу публіциста й політика, кинути все й „еміґрувати, як казав, на Кубанські степи".

---

[40] Див. М. Возняк. Недопущення Ів. Франка до доцентури у Львівському університеті. Збірник „Франко", вип. 1. Львів 1948, стор. 52-53.

До всього того Франко під час виборів до парляменту захворів на очі й цілий місяць пролежав у напівтемній кімнаті, не можучи працювати. На очі Франко хворував здавна. Через слабі очі не взяли були його зразу до війська, як про це писав до О. Рошкевичівни 4 травня 1876 року. (Див. згадувані „Нариси" М. Возняка стор. 16).

Сильно всім цим подратований, написав Франко в 1897 році автобіографічну передмову до польського видання своїх оповідань („Obrazki galicyjskie") — „Nieco o sobie samym", в якій закинув галицько-українській інтеліґенції брак правдивих характерів, силу дрібничковости, тісного матеріяльного еґоїзму, дволичности й пихи. Спересердя він гукнув: „Nie kocham Rusi", бо як її любити „непроворну, нездисципліновану й сентиментальну, без гарту й вольової сили, таку родючу на всякого роду ренеґатів і перевертнів!"

Цей випад викликав правдиву бурю серед української народовецької громади. Дуже різко виступив проти нього в „Ділі" тодішній керманич народовецької партії Юліян Романчук у статті „Смутна поява („Діло" 1897, ч. 97 з 13 травня). На цю статтю відповів Франко віршем „Сідоглавому" та прозою „Декілька афоризмів в альбом „Ділу".[41]

А заразом, того ж таки року, розлютив він і ціле польське громадянство своєю статтею про Адама Міцкевіча як „поета зради" („Der Dichter des Verrates"), вміщеною у віденській „Die Zeit" 9-го травня.

Написав її Франко в роздразненні під впливом обурення кривавими виборами, проведеними галицько-польською владою, які розвіяли в нього всякі ілюзії щодо можливости якоїсь згоди з поляками, навіть співпраці з їхніми демократами й соціялістами.

Акад. В. Щурат, торкаючися Франкових виступів на два фронти — проти українців і поляків, каже, що „крім особистого огірчення, промовляло ще мало кому тоді відоме нервування з розвитком хвороби, котра атакувала його очі".[42]

Поляки поставилися до цієї статті, як до смертельної образи їх найбільшого національного поета. Все польське громадянство, без різниці таборів, з нечуваною фурією накинулося на Франка. Польська преса, без різниці напрямку, не щадила простацьких лайок на його адресу, а під'юджувана нею вулиця так просто гукала: „Precz z Frankiem!" Скрізь виднілі образливі для нього написи. Йому небезпечно було перейти вулицею.

---

[41] Франкове „Дещо про себе самого" (в укр. перекладі), та його відповіді на Романчукову статтю й саму цю статтю передрукував М. Грушевський у своїм нарисі, присвяченім Франкові, „Апостолові праці" („Україна", Київ 1926, кн. 6/20).

[42] Див. „Іван Франко в моїх споминах". „Шляхи", Львів, 1917 (передрук у львівській збірці спогадів 1956, стор. 270).

Якийсь загорілий польський шовініст намагався навіть убити Франка. Це було влітку 1897 р. Франко з сім'єю вибирався виїздити на село. В той момент, коли з дому виносили речі і складали їх на фіякрі, з-за рогу вискочив якийсь осібняк і вистрілив на Франка з револьвера, але на щастя не влучив.[43]

За „поета зради" Франка викинули з редакції „Kurjer'a Lwowsk'ого", і він із сім'єю опинився в дуже тяжкому матеріяльному становищі. „Над Франком висить жебрача бідність", — писав тоді М. Павлик до Драгоманова. А тут іще долучилася до цього психічна хвороба дружини.

Не дивниця, що під тягарем усіх цих нещасть Франкові сили надломлювалися.

Треба було великої сили духа й почуття обов'язку, щоб не заломитися. Франко кінець-кінців витримав, але його не раз опановувала чорна розпука. Про один напад такої розпуки оповів нам у згадуваних уже своїх споминах про Франка проф. Гр. Величко. Франко, — каже він, — „не любив звірятися нікому про свої особисті почування, не сповідався з своїх турбот, а однак таки раз у Перемишлі 1897 р. на велике моє здивування він завів розмову про своє велике кохання. Тоді він дрижав із зворушення, ламав руки й виказував взагалі таке безмежне горе, що його собі більшим годі уявити. Він висловлювався, що йому не сила жити на світі, що доведеться накласти руки на себе".[44]

Відгомоном важких душевних переживань того часу переповнені збірки його поезій, від „Зів'ялого листя" почавши, — „Мій ізмарагд", „Semper Tiro", „Із днів журби".

Вже в „Зів'ялому листі" говорить він про „в серці нестерпнії болі (I, 10), про „незгоєні рани, невтішені жалі, завмерлеє в серці кохання" (I, Епілог), про

... *„Літа важкої муки,*
Пекучих болів, сліз і божевілля,
Глухої резиґнації, скажених бунтів
Придавленого серця ..." (в кінці 1-ої поезії II-го [жмутка).

Нарікає на „тачку життя" яку тягнув, доки міг, „Та тепер — каже — я зламався і збився з пуття" (3-ій жмуток, 13). В „Semper Tiro" теж згадує, що

„Пройшов життя, тяжку, жорстоку школу."
„Не дав мороз моїм листкам розвиться,
Квітки мої побила буря люта," — каже він у „Поклонах".

---

[43] Пор. спогади про це Франкового сина Тараса в журналі „Україна" (Київ) 1956, ч. 13, ст. 12, в статті „Стежками рідного краю", й доньки Анни Ключко в журналі „Дніпро" (Київ) 1956, кн. 6, стор. 87-88.

[44] Зб. Книгоспілки, Київ 1926, стор. 309.

Без радости в душевній самотині і в тяжкій праці минало його життя:

„Як віл в ярмі, отак я день за днем
Свій плуг тяжкий до краю дотягаю" (Зів'яле листя, II, 19).

„І хоч я жив, то все ж я не нажився", говорить Франко в „Споминах" (у збірці „Із днів журби"). Не нажився, не маючи радости ні в особистому, ні в громадському житті:

„Мов дерево серед степу безлисте
В осінній бурі б'ється і скрипить,
І скрип той гує поле болотисте,
Отак душа моя тепер терпить
Слаба, безкрила, холодом прибита"...
(„Із днів журби")

Цих виписок із поезій, де Франко виливає біль своєї душі, можна б навести ще багато, але для цього довелося б хіба переписати тут майже всі згадані вище його збірки, тож досить і цих.

Зламаний на душі, поет не раз думає про втечу від гіркого життя в нірвану. В 14-ій поезії 3-го жмутка „Зів'ялого листя" каже він до своєї музи-пісні:

„Годі ридати і плакати тяжко,
Час нам зо сцени зійти"...

Часом його песимістичний настрій, його зневіра й розпука з причин особистих і громадських прикрощів доходили до вершка і він, як у випадку, про який оповів нам проф. Гр. Величко, думав про самогубство, подібно до героя „Зів'ялого листя":

„Оцей маленький інструмент
Холодний і блискучий...
Один кивок... один момент...
І крови ключ кипучий...
Легенький крик... безсильний шепт,
А там — поклін покірний, —
Оце весь лік, оце рецепт
На весь мій біль безмірний." (III, 20).

Ґенезу цього вірша вияснює в своїх спогадах про Франка Семен Вітик, що жив тоді у нього.

„Підкосила його добрий настрій поява тяжкої хвороби в 1896 році. В серпні цього року він почав лікуватися. Ми оба тільки в його домі, бо родина виїхала на село. Він не раз важко зідхав і казав: „От ліпше була б мені попала куля, чим мала причепитися ця омана". Я заспокоював його, як міг, і тоді він

виходив у парк або поле і вертав з жмутком паперів у руці. Кинув їх на стіл і важким кроком посунувся до своїх ліків. Я поглянув на жмуток і побачив написані чітко, без ніяких поправок вірші: „Оцей маленький інструмент" і т. д.[45]
Але почуття обов'язку перед сім'єю й народом брало верх над розпукою, і Франко звичайно переборював свій біль і жаль. Пам'ятаєте, як говорить він сам про це в 11-ій поезії збірки „Із днів журби":

„Я поборов себе, з корінням вирвав з серця
Усі ілюзії, всі грішні почуття,
Надії, що колись вільніше ще дихнеться,
Що блиснуть і мені ще радощі життя.
Що доля ще й мені всміхнеться.
Я зрікся їх навсе"...

А почуття обов'язку було в нього здавна дуже сильне і супроти рідного народу й супроти власної сім'ї. І хоч як він дурів за Журовською, проте його дуже жахав привид, що коли його „важка прийме могила", піде просити хліба на роздоріжжя його дружина, що жура її зв'ялить

„і діти наші — ох, аж серце в'яне! —
Сльотою биті, босі, у лахміттю
На сльози й горе непривітньо-тьмяне,
Як сиротята, геть підуть по світу", (Див. присвячену поезію О. Білинській „Коли часом на вулиці побачу").

Про почуття громадського обов'язку, обов'язку перед народом, що його вигодував, згадував Франко не один раз. З великим піднесенням говорив він про це у своїй знаменитій промові під час свого ювілею в 1898 р. Цей уступ її так часто у нас цитують, що мені нема що тут його повторяти.

IV. НА НАЙВИЩОМУ ЩАБЛІ (1898-1907)

Злощасний 1897-й рік, що так дався Франкові взнаки, був переломовим у його житті. Незабаром обставини — матеріяльні й моральні — змінилися для нього на краще. Молоде покоління, що виросло й виховалося підо впливом його творів і громадської діяльности, виявило не на словах тільки, але й на ділі свою до нього пошану і вдяку.

В 1898 році вшанувало 25-ліття його праці, видало збірник на його честь, показник його творів та склало на ювілейний

[45] Пор. С. Вітик, Як працював Іван Франко „Культура і Побут", Харків 1926, ч. 22 з 30 травня. Цитую за брошурою Ю. Кобилецького, Ів. Франко, Київ 1951, стор. 92.

дар йому близько 1400 корон. НТШ доложило ще від себе 600 к. Ці гроші передано ювілятові в окремій шкатулці на концерті в його честь. „До того часу подвиг небувалий у Галичині", каже Вол. Гнатюк.[46]

Франко стає редактором „Літературно-Наукового Вістника", що почав виходити з 1898 року, першого всеукраїнського, на европейську ногу поставленого журналу, власне трудами неструдженого Каменяра.

Тепер у нього й настрій інший. Бадьорий, він заявляє:

„Я ще молодий! Ще сила
Є в руках і у душі.
Ще поборемося, доле!
Ну, попробуй, задуши!
Я ще не старий! Не згинув
Ще для мене жизні зміст,
Хоч журба, хоч горе тисне, —
Ні, я ще не песиміст!"

Десятиліття 1898-1907 рр. становить вершок Франкової творчости. В цих роках він обдарував нас величніми творами свого духа. Збувшися панщини в чужих, він усі свої сили віддав на службу українській літературі й науці. З-під його пера виходять раз-по-раз і прегарні поезії та оповідання, і знамениті критичні та публіцистичні статті, літературні характеристики, і европейської міри наукові розвідки та монографії, що стали окрасою Наукового Товариства ім. Шевченка.

І Франко був би зовсім щасливий, якби не хвороба його дружини, яка щораз більше надщерблювала її кволу душу. Але мачуха доля пожалувала йому й цього півщастя. В 1908 року тяжка недуга розбила тіло й душу великого страждальця.

Франко наче передчував її, пишучи в „Semper Tiro" оці слова:

„Моє ти фатум, невідступна зморо,
На мозок мій нещасна кандидатко,
Не кряч так зично, не лети так падко!
Не бійсь, піде, твоя побіда гладко!
Я не втечу! Впаду вже скоро, скоро!"

Думаю, що симптомами майбутньої хвороби треба вважати й гостро-дразливі виступи Франка проти свого товариша М. Павлика (ЛНВ, 1905) й учителя М. Драгоманова (ЛНВ, 1906). В 1907 р. ці симптоми виступають ще виразніше, як це виказав Мих. Мочульський у своїх спогадах („Діло", 1938 і окремо) на прикладі повісті „Великий шум", яку редакція „Літературно-Наукового Вістника" мусіла сильно почистити.

[46] Див. Зб. спогадів, Львів 1956, стор. 311.

З початком 1908 р. Франка почали мучити галюцинації. Коли Мих. Мочульський і д-р Іван Джиджора довідалися, що поет лежить хворий, пішли його відвідати. Він дуже втішився їх приходом. „Спасибі вам, — казав — що ви прийшли. — Поки ви прийшли, мені ввижалося, що в мене на ліжку, скрізь по ковдрах, було багато кертиць. Я проганяв їх від себе, але вони гуртом тиснулись до мене". Перед своїм виїздом на лікування до Ліпіка, в другій половині березня Франко був іще на засіданні Управи НТШ. „Пам'ятаю, як нині, — згадує Мочульський, — він пильно робив коректуру 2-го тому „Галицько-руських приповідок" і дивно посміхався. „Ось дивна історія тепер зі мною, — пишу, і слова втікають мені з-під пера. Напишу, читаю, бракують слова". Не перестали його мучити привиди й по повороті з Ліпіка.

V. ОСТАННІ РОКИ (1908-1916)

Але сильний організм поета переміг люту хворобу, і Франко жив іще цілих дев'ять літ. Та це була вже тінь колишнього велетня. Передусім він не міг свобідно володіти своїми руками, не годен був сам себе обслужити, бо пальці на руках, особливо на правій, покоцюрбило. Коло нього треба було ходити, як коло дитини — одягати, годувати. Розуміється, це відбивалось й на його зовнішньому вигляді. Разом із фізичною неміччю дуже ослаб і його дух.

Вся його душевна структура зазнала великого зрушення — й часто з нормального стану переходила несподівано в хворобливий. Франко зчаста терпів на галюцинації, йому привиджувалися різні духи, що до нього говорили або щось нашіптували, а то й збиткувалися. Через це душа його була у вічному неспокої. Це відбилося й на його вдачі.[47]

Колись такий прихильний до людей, Франко тепер із недовір'ям ставиться навіть до своїх колишніх приятелів, підозріваючи їх у неприязному до нього відношенні, в тім і до М. Грушевського, закидаючи йому деспотизм та інші гріхи: мовляв, він його визискував, довів його до біди, а тепер не хоче друкувати його писань, тощо.

Вже влітку 1907 р. напередодні вибуху недуги, розмовляючи з Михайлом Лозинським, нарікав Франко на своє становище

[47] Про хворобу Франка та її прояви оповідає Михайло Мочульський у своїй книзі „Іван Франко. Студії та спогади", Львів 1938, що склалася з фейлетонів друкованих у „Ділі". Див. ще спогади д-ра Вол. Охримовича, „Причинки до біографії і характеристики Івана Франка", збірка споминів, вид. „Нового Часу", Львів 1926, стор. 53. В архіві Франка зберігається його власний опис недуги під наг. „Історія моєї хвороби", дуже талановитий, хоч і макабричний, прецікавий для психопатолога.

в Науковому Товаристві ім. Шевченка, де почував себе таки залежним.[48] Опісля стали вони ще різкіші. Очевидно, під впливом перебутої недуги, ця його „залежність" і „використовування" його сил, уявлялася йому в надто чорному світлі. Франкові висловлювання на цю тему оприлюднила недавно в своїх спогадах про батька його донька Анна Ключко, яка живе тепер у Торонті (Канада). Ці її спогади, опубліковані в 6-ій книжці львівського журналу „Жовтень", роздувають тепер большевики в себе поза залізною заслоною і в пресі, і в радіо, і в публічних виступах, намагаючися підірвати в очах підсовєтського громадянства, передусім українського, авторитет великого українського історика. Устами Франка намагаються вони знеславити М. Грушевського, історичні праці якого впень розторощують їхні єдинонеділимські теорії про єдність історичного процесу українського й московського народів.

В цих своїх виступах большевицькі наймити особливо використовують один уступ із Франкового листа до мене, як до члена Президії „Союзу Визволення України". В цьому листі, писанім 4 листопада 1915 р., себто незадовго перед смертю, зламаний хворобою й огірчений на ввесь світ за свої терпіння і злидні, Франко дуже терпко озвався про історичні праці Грушевського, що їх Союз видавав і в українських оригіналах і в німецьких перекладах.

Він писав: „Не знаю, чи так дуже потрібно на різних язиках товкти й перемелювати фальшиві історичні конструкції проф. М. Грушевського, яких слабість та нетривкість уже тепер відчуває кожний історик".

Большевики, не згадуючи, які саме „концепції" Грушевського мав на думці Франко, цими його словами хотять підірвати вартість узагалі всіх історичних праць Грушевського й горлають на всі заставки, що він, як лютий ворог українського народу, нібито пофальшував історію України. Але Франко ніколи не твердив, що Грушевський пофальшував історію України, а надто ніде не заперечував погляду Грушевського на відрубний від московського український історичний процес. Критика Франка торкалася деяких спірних проблем історії України, чи то скитського чи хозарського періоду, чи князівського, як от норманська теорія початків української державности, що її відкидав Грушевський, а Франко приймав, чи козацького, як от молдавська політика в оцінці Грушевського, чи то українського руху новішого часу, словом, справ, в яких розходження між Грушевським і Франком ніяк не свідчить про фальшування історії України великим українським істориком. Що згадані Фран-

[48] Пор. Д-р М. Лозинський, Іван Франко. Видання Союзу Визволення України, Відень 1917, стор. 49-50.

кові слова в листі до мене викликані саме хворобливим його станом, якнайкраще свідчать його відзиви про Грушевського як історика й діяча, висловлювані ним і давніше, на початку 900-их років, і навіть кілька років перед написанням згаданого листа.

В своїй брошурі „Молода Україна", що постала з відчитів, виголошених у березні 1901 р., а була видана в 1910 р., Франко у 8-му розділі відзивається про „чоловіка широкої освіти, незламної волі і невичерпаної енерґії", що „сполучає в собі серйозність і критицизм ученого історика з молодечим запалом" і т. д. Не цитую далі. Хто цікавий, може уступ, призначений Грушевському, прочитати в недавно виданому НТШ „Виборі із творів Ів. Франка" (див. стор. 381-382).

Незадовго перед першою світовою війною Франко спеціяльно зайнявся давньою історією України, при чому критикував й доповнював відповідні партії праць Грушевського. Ці свої критичні нариси він випустив і окремою книжкою під заголовком „Причинки до історії України-Руси" (Львів 1912 р., стор. 196), де власне порушив згадані вище проблеми, в яких розминався з Грушевським. І ось що ми читаємо в передмові до цієї книжки: „Оці критичні уваги, з якими я зважився поділитися з ширшою публікою, — писав Франко, — нехай будуть доказом того, що *глибоко*[49] *поважаючи автора цих праць* і бачучи в ньому одного з *визначних двигачів нашої національної ідеї,* я старався вникати в суть і основи його праці, не легковажачи собі нічого в ній і не замикаючи очей ані на її *високі прикмети,* ані на деякі слабі сторони". А ось загальна оцінка праці М. Грушевського: „Сума духової праці, яку вкладає в своє життя цей *незвичайний чоловік,* мусить наповняти подивом кожного, особливо такого, що мав нагоду пізнати його ближче".

Такий був справжній погляд Франка на Грушевського, отже червоним єдинонеділимцям та їхнім прихвостням нема чого прикривати свої нікчемні напасті на великого українського історика посиланням на слова великого галицького Каменяра.

Але вертаймось до Франка. Не вважаючи на тяжкі наслідки хвороби, він не переставав працювати. Він і тепер — у роках 1909-1914 — дивує нас і своєю пильністю в праці й її плодючістю. Не можучи сам писати, диктує своєму синові Андрієві, або комусь із студентів. Зчасом Франко навчився писати й сам лівою рукою, яка була в нього здоровіша. Але, очевидно, довшої праці не міг писати своїми карлючками.

І так наполегливо працював Франко майже до самої смерти, видаючи різні матеріяли, пишучи розвідки та приготовляючи до передруку свої колишні твори. Навіть уже в 1915 році за російської окупації Львова видав він велику збірку щоваж-

---

[49] Тут і далі підкреслення мої. В. Д.

ніших своїх статтей, друкованих у „Ділі" й „Kurjer-i Lwowsk-iм", в українському, розуміється, перекладі, під заголовком „В наймах у сусідів" (8°, стор. XII+340).

Виявляв Франко теж незвичайну, як на хвору людину, рухливість. Він їздив із відчитами або читаннями своїх поезій, зокрема „Мойсея", не тільки по цілій Галичині, але й до Чернівців. Побував також у Києві й Одесі.

Українське громадянство жаліло й шанувало свого великого вчителя. З підмогою прийшло йому передусім Наукове Товариство ім. Шевченка, де він до р. 1913-го був директором Філологічної Секції.

І, якщо були у Франка які гіркі хвилини, поза муками, спричинюваними злою хворобою, то це хвороба дружини та передчасна смерть старшого сина Андрія, що був підпорою хворого батька, його вірним помічником і секретарем.

Розуміється, прикро було йому читати й лайливі статті та рецензії польських літературознавців і цілої польської преси, що з фурією, яка нагадувала напади 1897 р. за „поета зради", накинулася на нього за його книгу „Wielka Utrata", видану перед першою світовою війною. Це була невідома драма якогось польського еміґранта, сучасника Адама Міцкевіча, що її Франко приписав самому Міцкевічеві. Це страшенно обурило Володислава Міцкевіча, сина великого польського поета, який сильно образився, що Франко таку, мовляв, слабу річ приписав його батькові. А за ним накинулося на Франка й ціле польське громадянство.

Польських „джентлменів" не стримував той факт, що Франко хворий і вже через це одне не годилося його так ганьбити та взивати божевільним, натякаючи на його недугу.

Тим часом Франкова думка про приналежність „Wielkiej Utraty" Адамові Міцкевічеві, хоч він своє відкриття й пояснював відомостями, здобутими „надприродним шляхом", у дійсності не була позбавлена рації. Бодай цієї думки був такий знавець Міцкевічевих творів, як покійний Франків приятель, проф. Генрик Біґельайзен. В розмові зі мною про цю Франкову працю сказав він, що поет мав добрий нюх і його твердження що „Wielk-у Utrat-у" написав Адам Міцкевіч, має певну підставу.

В своїх спогадах, опублікованих у „Літературних Вістях" 1927 р., а тепер передрукованих у львівській збірці, Біґельайзен каже, що він відраджував Франкові видавати „Wielką Utratę", як твір не Міцкевіча, тільки написаний під його впливом. Проте Франко не послухався його ради, покликуючися на те, що дух Міцкевіча відкрив йому цей рукопис і велів видати, щоб показати польському народові, які він має скарби (пор. стор. 302 збірки).

Світова війна остільки погіршила Франкове становище, що він полишився сиротою: донька Гандзя, що перебувала у Києві, була відтята від батька воєнним фронтом, сини Тарас і Петро були у війську, а тяжко хвора душевно дружина в лікарні. Тим часом Франко доживав уже останні дні.

Варто приточити тут його листи до київських шваґрів — Ігнатовича і Тригубова, що були жонаті з сестрами Ольги Федорівни. „Я досі хорий — писав до них Франко 27. V. 1915 р., себто рік до смерти, — на наслідки плевриту, який перебув у зимі; ті наслідки, головно біль у нижчій частині живота та загальний упадок сил наслідком кількамісячної дієти. Ходження і всяка хочби дрібна праця втомляє мене й запирає дух, а тіло вихудло так, як у мене досі не бувало. Бувши змушений іще в грудні минулого року віддати жінку до закладу божевільних, я рівночасно був змушений прийняти до свого дому одну вдову з двома дорослими дітьми і дати їм окрім кватири майже повне удержання. Се уможливило мені перебути сю тяжку зиму та небезпечну хоробу, яка при жінці, що систематично та виразно наставала на моє життя, була би певно звела мене в могилу. Тутешня власть досі лишає мене в спокою, крім одної тривоги солдатського постою в моїм домі (коло 200 людей) у першу ніч окупації Львова".[50]

До цього листа треба додати, що влітку 1914 р. Франко вибрався, як звичайно, до Криворівні, де й застала його війна. З поміччю добрих людей пощастило йому вернутися до Львова. Тут опікувалися ним Українські Січові Стрільці і знайомі українські панії, а навіть його давня симпатія Целіна Журовська-Зиґмунтовська — саме та вдова, про яку він згадував у наведеному вище листі.

Пробувши зиму 1915-1916 рр. у шпиталику на станиці УС-С-ів, де було йому ще найкраще, Франко не схотів там бути довше й на весну перенісся до своєї віллі.

Не зважаючи на свій тяжкий фізичний стан, Франко не переставав працювати й дуже цікавився політичними справами. Як згадує д-р Вол. Охримович, Франко „інтересувався біжучими воєнними подіями і тримав сторону Центральних Держав та надіявся на розвал Росії".[51] В „Ділі" 1915-16 рр. містив він свої антимосковські вірші.

Цікаві спогади про останні хвилини Франкового життя полишила нам покійна Катря Гриневичева, яка відвідала поета в стрілецькому захисті в половині лютого 1916 р., а потім у по-

---

[50] Див. Г. Житецький. До біографії Франка. „Україна", Київ 1926, кн. 6, ст. 174-175.

[51] Див. збірку „Спогади про Ів. Франка". Бібліотека „Нового Часу", Львів 1926, стор. 53. Увесь той уступ, де Охримович згадує про протимосковське наставлення Франка, у виданій у Львові в 1956 р. збірці спогадів пропущено.

ловині квітня в його віллі.[52] Франко, не зважаючи на тяжкий стан свого здоров'я, довго з нею балакав. Оповідав, що його відвідують гості з того світу — Драгоманів, Шашкевич, М. Павлик... При останньому побаченні сказав: „Всім духам звелено стояти за дверима. Ніхто наді мною не знущається. Вчора увечорі був Христос. Стояв ось там при столі і ломив хліб". А коли Гриневичева, прощаючися, побажала: „Дай то Боже, щоб я вас стрінула удруге бодрішим та дужчим", Франко всміхнувся і з сарказмом сказав: — „Як се у вас легко говориться — бодріший, дужчий! Між тим я кожної хвилі готовлюся вмирати..." (стор. 527).

Весною 1916 р. двічі відвідав Франка о. Тит Галущинський. У своїх спогадах про ці відвідини каже: „Застав я його дуже ослабленого і страшно терплячого. Його біль був не раз такий сильний, що хворий майже відходив від змислів".[53]

Годиться тут подати опис останніх хвилин великого страждальника, що його за свіжої пам'яті накреслив один із Франкових відвідувачів, Маріян Колодій.

„Приходжу — пише він. — Стукаю. „Прошу!"

— „Кланяюся пану докторові."

Хворий лежав на отомані, прикритий, подивився поважно — поволі — і по хвилі промовив:

„А се ви". — „Як пан доктор маються?" — „Ой зле маюся". — „А нема на се ради?" — „Ей, я вже до лікарів не маю довір'я." — „Чи так уже пан доктор ослабли?" — „Знаєте, стягніть мене на землю, але поволі, може буде легше". — „Алеж пощо мучитися?" — „Не питайте, стягніть!"

Я обережно виповнив його волю. Він легко стогнав. У горлі в часі розмови чути було хрипіння. За хвилю велів посадити себе на крісло. Сидів хвилю і промовив: „Знаєте, як то обдумано, без рук ані порушитися, ані поправитися. Ой, який я нещасливий, як би так моя мама мене побачила"...

— „Може пан доктор положаться на отоману, чей легше лежати, ніж сидіти".

— „Ще можу сидіти, але кажіть мені, чи я добре виглядаю нині?"

А був цілий жовто-зелений, білки в очах жовті. Приношу зеркало. Він глядить. По хвилі промовив:

— „Ви ще певно ніколи так здорово не брехали, як ось тепер." Засміявся легко й по хвилі сказав:

— „Таки конаю. Гей, кличте кого можете, всіх, всіх, ба всіх, але кличте, хто є".

---

[52] Див. „Над водами Лети", „Вістник Союзу Визволення України", 1917, ч. 33 (163) з 12. VIII.

[53] Див. „Нова Зоря", Львів 1932, ч. 58. Передруковано у збірці спогадів, Львів 1956, стор. 57.

Я прикликав паню, що його доглядала. Прийшла.

— „Ей, я таки вмираю". — Ще хвилю сидів. Потім сказав:

— „Таки піду до ліжка".

Ми його положили. Лежав хвилю. Потому сказав:

— „Я хочу встати. Посадіть мене на крісло".

Пані його посадила. „Ей я таки, може, не вмру, але — каже до мене — прийдіть нині до мене ночувати, конче. Добре?"

— „Добре, пане докторе, але я маю час коло 8-ої".

— „Е, прийдіть скорше, бо я готов ще вмерти".

В цій хвилі став синіти, завернув очима, відкрив і замкнув, і ще раз відкрив. Хвилю дивився і замкнув навіки.

Була година четверта по полудні.[54] 28 травня 1916 року.

До цих своїх спогадів додав Колодій, уже за останньої большевицької окупації Західньої України ще довжелезну поему „Папі в альбом", яку Франко ніби то подиктував йому за два дні перед своєю смертю, і хоч цей антипапський памфлет викликає навіть у самих совєтських літературознавців сумнів щодо його автентичности,[55] проте в своїй антирелігійній, зокрема антикатолицькій пропаґанді большевики залюбки ним послуговуються. Що більше, навіть редакція 20-томового видання Франкових творів поважилася надрукувати цю „поему" в XIII-му томі як твір Франка.

Незалежно від змісту й форми цього твору, сумнів щодо приналежности його Франкові викликає сама дата його постання. Аджеж і зі спогадів самого Колодія і зі спогадів о. Т. Галущинського, що відвідував Франка зо два рази перед його смертю, і зі спогадів інших осіб ми знаємо, що Франко був уже такий знемощілий, що просто з фізичних причин не був у спромозі подиктувати таку довгу річ. Характеристичне, що пишучи про останні хвилини Франкового життя, Колодій ані одним словом не згадав про те, що Франко її подиктував.

А ось як описує Франка, як він лежав на смертній постелі, пані Ольга Роздольська, дружина його приятеля, проф. Йосипа Роздольського, що разом із п. Оленою Гнатюковою, дружиною секретаря НТШ, Володимира Гнатюка, теж Франкового приятеля, удалася була до його хати, почувши про його смерть.

„Покійний лежав на ліжку, прикритий старенькім подертим простиралом, з-під якого просвічувало вкрите синіми плямами голе тіло крізь одну більшу діру, яку ми зараз же за-

---

[54] Див. Пам'яти Івана Франка. Видання Союзу Визволення України, Відень 1916, стор. 44-45.

[55] „І стиль і мова і автобіографічні вислови, вкраплені в „поему" свідчать, що авторство її потребує ще серйозних досліджень і ґрунтовних доказів", каже О. Дей у своєму огляді публікацій Франкової спадщини в 4-му збірнику „І. Франко", Львів 1955, ст. 208. Ще гостріше висловився цей самий автор у передмові до львівської збірки спогадів, назвавши „поему" — „плодом несумлінної фантазії" (ст. 56).

крили квітками (що їх із собою принесли — В. Д.). Обличчя Франкове було жовте, як віск, але з виразом спокою.[56]

Пані Роздольська згадує, що відвідав Подійного і його приятель, д-р Біґельайзен, який був учителем польської літератури в українській академічній гімназії.

В клясі звернувся Біґельайзен до своїх учнів, щоб пішли до хати Покійного й подивилися, як лежить найбільший поет галицької України, „taki biedny, jak cały wasz naród. Idzcie, idzcie, abyście zapamiętali sobie do końca swego zycia oblicze tego wielkiego człowieka!" (Там же).

31-го травня поховано Франка на Личаківському кладовищі. Українське громадянство справило Великому Каменяреві величавий похорон, яким зайнялося Наукове Товариство ім. Шевченка.

Домовину з дому жалоби й на кладовищі несли на своїх плечах Українські Січові Стрільці. Співало багато хорів.

Була сила-силенна люду. Начислювали яких 10 тисяч присутніх.

— — — — — — — — — — — —

Як бачимо з цього огляду Франкового життя, доля не щадила йому своїх ударів від дитинства аж до самої смерти.

Отож, оцінюючи його працю, конче мусимо брати під увагу його страдницьке життя. Тоді його заслуги для рідного письменства й України стануть перед нами в іще більшій величі.

---

[56] „Наші Дні", Львів, р. I, ч. 6, травень 1942, стор. 2.

Богдан Кравців

ФРАНКО — ЛІРИК

В усій велетенській критичній літературі про Франка тільки небагато авторів писало про Франка, як про поета. Франко-громадівець-суспільник, Франко-публіцист, Франко-учений — були ділянками Франкової діяльности і творчости, що привертали до себе майже виключну увагу його біографів, його критиків і рецензентів. Це й не диво, бо приматом суспільної праці можна визначити 1880-1900 роки в житті західньо-українського громадянства, і під таким аспектом проходила не тільки вся діяльність і творчість Франка у тих роках, але з такого погляду підходили теж до Франка здебільша всі тодішні й пізніші дослідувачі та оцінювачі. З погляду громадівства, доводжуваного до вузького — невластивого Франкові — партійництва, розглядають життя і творчість Франкову теж і сьогоднішні підсовєтські дослідники, виключаючи з цього життя і творчости дбайливо все, що не вміщається в наказану їм партійно-комуністичну оцінку, чи у встановлені рамки.

З літератури про Франка, як поета, що її маємо тут під рукою, треба назвати три праці: написану 1909 року розвідку Антона Крушельницького „Іван Франко (поезія)", видану в серії „Літературні характеристики українських письменників",[1] статтю Миколи Євшана (Федюшки) „Іван Франко" з 1913 року[2] і статтю Миколи Зерова „Франко — поет", написану наприкінці 20-их років.[3] З невикористаних тут треба згадати праці С. Єфремова („Співець боротьби і контрастів"), А. Музички та інших.

Антін Крушельницький у своїй, написаній в стилі галицьких шкільних підручників характеристиці, зазначає, що „в письменській творчості Івана Франка його поезії висуваються на перший плян" і закінчує її ствердженням, що „Франка, як поета, треба признати в першій мірі визначним українським

---

[1] Антін Крушельницький, Іван Франко (поезія). Літературні характеристики українських письменників І. Загальна Бібліотека ч. 12-14. Галицька Накладня Якова Оренштайна в Коломиї, мал. 8°, стор. 279.

[2] М. Євшан, Іван Франко (Нарис його літературної діяльности). „Літературно-Науковий Вістник", кн. IX за вересень 1913, стор. 269-290.

[3] Микола Зеров, Франко-поет. В збірці „До Джерел". Історично-літературні та критичні статті. Краків-Львів, 1943, стор. 117-148.

ліриком". Навіть і поеми Франкові Крушельницький визначає „як твори дуже близькі і споріднені з його лірикою".

Живу і цікаву сильветку Франка, як поета, подав Микола Євшан у своєму нарисі літературної діяльности Івана Франка. Євшан розглядає в ньому боротьбу Франка-поета з Франком-суспільником і стверджує у розвитку Франкової творчости перемогу лірики над початково натуралістичним світоглядом Франка, зазначаючи дуже характеристично, що „тільки після ліричної драми „Зів'яле листя" Франко забезпечує собі місце тривке в історії української поезії". Закінчуючи свій нарис, М. Євшан називає Франкового „Мойсея" вершком найвищим, „до якого він дійшов, як поет громадянин" (підкреслення М. Євшана).

Стаття Зерова про „Франка-поета", глибока і вдумлива, як і всі критичні праці зліквідованого Совєтами незабутнього літературознавця, намагається „схопити Франка, як творчу індивідуальність (з середини), як цілого поета" (підкр. М. Зерова). Зеров розподіляє поетичну творчість Франка на три етапи чи стадії: перший — сповнена віри поезія „гимнів, закликів, програмових тирад", поезія вершин, „повна героїзму, саможертви, самопосвяти"; другий — етап „падіння з „вершин" „каменярського „героїзму" " — його „низини" і третій — етап „визволення й одужання", перемоги „над скорбним і маловірним духом, над життьовими обставинами і добою". В статті багато натяків і недосказів, зрозумілих в умовах підсовєтської дійсности, які свідчать про те, що не міг Микола Зеров сказати про Франка всього, що хотів сказати, що не вийшов у нього Франко-поет такий, як він його розумів і бачив.

Не заперечуючи всієї многогранної постаті Франка, як поета, новеліста, повістяра, драматурга, автора творів для дітей і народу, публіциста, політика, літературного критика і вченого дослідника, не применшуючи ні в чому всіх заслуг Франкових у творенні й розвитку багатьох ділянок української культури, ми хотіли б обмежити сьогоднішній наш розгляд до теми вже навіть не до „Франко-поет", але до, здавалося б, набагато вужчої теми: Франко-лірик. Тож так само, як уже не тільки критика, але й широка читацька публіка забуває, а то й не знає найсильніших сторінок Шевченкової творчости — його невольницької поезії років заслання, так — за публіцистичними і науковими характеристиками Франка призабулася в пам'яті сучасних українських поколінь Франкова лірика — на думку багатьох дослідників найсильніша і найтриваліша з усього того, що залишив нам Франко. Пролунають і відлунають його заклики і тиради, побліднуть, стануть неактуальними для нових часів його сатири, полеміки і картання, не приваблять нових читачів ні тут, ні на рідних землях постаті його драм і повістей — репре-

зентанти давноминулих і відгомонілих часів і подій, цікавитимуть тільки фахівців його і так розгублені по зотлілих річниках газет і журналів публіцистичні статті і наукові праці — вічними і завжди актуальними залишаться його найбільш людські, найбільш інтимні поезії — його лірика, та лірика, що нею він починав свій життьовий шлях і що нею — судорожно надряпаними чи сутужно продиктованими рядками поезій — він і закінчив свою творчу путь.

***

Першими віршами Франка були його сонети, написані ще в 1873 році „Народна пісня" і „Котляревський". В першому сонеті, надрукованому 1874 р., молодий Франко (підписувався тоді Джеджалик) прирівнює народну пісню до живої криниці у стіп могили, до таємного джерела, що запалює чистим вогнем наші серця. У другому сонеті прирівнює Котляревського до орла, що, збивши крильми із снігової вершини груду снігу, спричинює велику снігову лявіну. Ці й інші поезії перших п'ятьох років своєї літературної творчости (1874-1878) Іван Франко — вже на схилі свого життя, з понівеченим здоров'ям — зібрав бережно в окрему збірочку „Із літ моєї молодости" (приготована в 40-річчя його літературної творчости і видана на початку 1914 року), влучуючи до неї романтичні баляди й розповіді цих років і ніби підтверджуючи в передмові до збірочки віщування про слово Котляревського, що стане великою лявіною: „Я не нарікаю на своїх противників, ані тим менше на свою суспільність, у якій бачу та почуваю все більший зріст духового життя, культурности, дружности та жертвенности, що творить окрасу всякого життя".

Висловлюючи впевнення („живу вірою і надією"), що „ті високі духові прикмети будуть розвиватися чимраз краще серед нашого народу", й оглядаючись на пройдених 40 літ, Франко дає таке багатомовне confession de foi свого життя, що його можна покласти як мотто до загальної характеристики Франка, як поета і як громадянина:

„В своїй отсе вже близько 40-літній літературній діяльності я переходив різні ступні розвою, займався дуже різнородною роботою, служив різним напрямам і навіть націям, бо доводилося попрацювати немало, крім нашої української, також польською, німецькою та російською мовами. Та скрізь і завсіди у мене була одна провідна думка — служити інтересам мойого рідного народу та загальнолюдським поступовим, гуманним ідеям. Тим двом провідним зорям я, здається, не спроневірився досі ніколи і не спроневірюся, доки мойого життя.

„Може власне тому, що я непохитно стояв на тих основах і йшов за тими провідними зорями, я не міг удержатися на все ані при галицько-руських русофілах, ані при галицько-руських

народовцях, ані при галицько-руських радикалах, ані при польських демократах та поступовцях, ані при німецьких поміркованих соціялістах, ані при соціяльних демократах польських, німецьких та руських, і завше виходив з їх рядів, коли побачив у них недобір чи то сумління, чи то знання, чи то почуття обов'язку".

Ми навели цей уривок із передмови до збірки „Із літ моєї молодости", бо з'ясоване в них служіння рідному народові й ідеям гуманности було тим, що дало основу його творчості, що пронизувало і найкращі перлини його лірики.

Кинувшися вже із студентських років — здебільша під впливом Драгоманова — у суспільне життя і публіцистичну працю, Франко ставить на службу громадівства і всю свою літературну діяльність, не виключаючи поезії. Суспільницькими мотивами пройняті не тільки його статті і розвідки, але теж і оповідання та поезії. В'язниця і потому зв'язане з засудом осудження Франка старшим громадянством підсилили його рішення йти в обраному напрямі. До своєї політичної і суспільної програми Франко починає достосовувати і свою літературну програму, оформлюючи її у своїй відповіді на статтю Івана Нечуя-Левицького п. з. „Сьогочасне літературне прямування", надруковану в часописі „Правда". В цій відповіді п. з. „Література, її завдання й найважніші ціхи", надрукованій в часописі „Молот" (1878, стор. 209-215), Франко так з'ясовує свої тодішні погляди на завдання літератури, що їх тепер підсовєтська критика намагається представити, як „остаточне вироблення" і сформування „закінченої і стрункої системи естетичних поглядів Франка":[4]

„. . . ваші вічні закони естетики: се, шануючи день святий і вас яко гречних, — старе сміття, котре супокійно догниває на смітнику історії і котре перегризають тільки деякі платні ослилітерати, що пишуть на лікті повісті та фейлетони до німецьких та французьких газет. У нас єдиний кодекс естетичний — життя. Що воно зв'яже, те й буде зв'язане, а що воно розв'яже, то й буде розв'язане".

„Література так, як і наука сьогочасна, повинна бути робітницею на полі людського поступу. Її тенденція і метод повинні бути наукові. Вона громадить і описує факти щоденного життя, вважаючи тільки на правду, не на естетичні правила — а заразом аналізує їх і робить з них виводи, — се її н а у к о в и й р е а л і з м (підкр. І. Франка); вона через те вказує хиби суспільного устрою там, де не все може добратися наука (в житті щоденнім, в розвитку психологічнім страстей та намєт-

---

[4] Див. Михайло Бернштейн, З ранньої діяльности Франка— критика. „Жовтень", книжка 3, за березень 1956 стор. 89.

ностей людських) і старається будити охоту і силу в читателях до усунення тих хиб — се її поступова тенденція".[5]

Таке літературне „вірую" молодого Франка-суспільника. Література має бути робітницею на полі людського поступу, слугою науки, все, що поза тим — старе сміття. І в згоді з цією проклямацією Франко пише образки з життя робучого люду „В поті чола", повість „Boa constrictor", цикл „Борислав", вірш „Наймит" і відомий програмовий вірш „Каменярі", що своїм важким настроєм і фаталістичною неминучістю характеризує не тільки тодішню громадівську поезію Франка, але й усе ставлення тодішньої молоді, яка симпатизувала драгоманівським гаслам:

„Отак ми всі йдемо в одну громаду скуті
Святою думкою, а молоти в руках.
Нехай прокляті ми і світом позабуті!
Ми ломимо скалу, рівняєм правді путі,
І щастя всіх прийде по наших аж кістках."

Збірка „З вершин і низин", видана 1887 року,[6] що завершує цей перший після „Із літ моєї молодости" (1873-1878) період Франкової творчости, пройнята сливе вся натуралістичними поглядами і науковим реалізмом, що його скомпонував собі Франко під впливом Драгоманова і ще деяких російських ідеологів, як Пісарев та інші. Очолює збірку „Вічний революціонер", або іншими словами „дух, наука, думка, воля" і громадівськими мотивами пронизані всі цикли поезій Франкових у цій збірці, не тільки „Осінні думи", „Скорбні пісні",, „Думи пролетарія" і „Тюремні сонети", „Галицькі образки", але й такі як „Веснянки", „Exscelsior", „Сонети" і навіть поезії з циклу „Картка любови".

Автор просить в землі, всеплодющої матері:

„Силу рукам дай, щоб пута ламати,
Ясність думкам — в серце кривді влучать,
Дай працювать, працювать, працювати,
В праці сконать." (1880).

До вітру звертається, щоб двигнув з пітьми люд робочий... виплекав братерську згоду, поєднав велику силу,

„Щоби разом, дружно стала,
Щастя волі добувала". (1880).

---

[5] Іван Франко, Література, її завдання і найважніші ціхи. В збірці: Публіцистика. Вибрані статті. Держ. в-во худ. літератури, Київ, 1953, стор. 30-31.

[6] Користуємося виданням: Іван Франко, З вершин і низин. Збірник поетичних творів 1873-1893. Українська Накладня, Київ-Ляйпціґ (без дати), стор. 720.

Відповідаючи на поклик весни, запевняє:

„Люди, люди, я ваш брат,
Я для вас рад жити,
Серця свого кров'ю рад
Ваше горе змити!” (1883).

Поетові байдужé, що згине „забутий десь під тином”:

„Нехай і так! Я радо йду
На чесне, праве діло!
За нього радо в горю вмру
І аж до гробу додержу
Свій прапор ціло”. (1880).

І товаришів він кличе:

„Борітеся! Терпіть! По всій землі
Рівняйте стежку правді! Де застали
Лиш гложже, тернє, там по вас нехай
Зеленіє жито, наче гай!” (1880).

Але водночас, уже в ту добу здобутих з допомогою наукового реалізму „вершин”, всіх отих закликів, заклять і запевнень, вривається різким дисонансом лірика „Нічних дум”, таких близьких своїми настроями і досконалою формою до пізнішого „Зів'ялого листя”, таких людських і таких завжди щирих:

„Ночі безмірнії, ночі безсоннії,
Горе моє!
Мозок наляжуть думки невгомоннії,
В серці грижа, мов павук той, полоннії
Сіті снує.

Виром невпинним бажання сердечнії
Рвуться, летять —
Вічно невтишені і безконечнії...
Мов на свої мене крила безпечнії
Схóпить хотять...

О, моя ясна, блискуча зірниченько,
Де ти живеш?
Чи за життя ще я вздрю твоє личенько?
Чи аж по смерті на гріб мій, горличенько,
Плакать прийдеш?” (1882).

Це не тільки „нічні думи”. Поет признається і до таких настроїв розпачі і безнадійности, як ті, що висловлені у строфах:

„Непроглядною юрбою
Ідуть за днями дні мої,
Так страшно одностайні всі,
Як олов'яні хмари ті,
Що звільна линуть наді мною.

Без діл, з закутими руками,
Без мислей деревію я,
Минає молодість моя,
Мов гиста ріґка степова,
Безслідно гине між пісками"...

І в такі хвилини він навіть не боїться щиро признатися, що:

„Я боротись за правду готов,
Рад за волю пролить свою кров,
Та з собою самим у борні
Не простояти довго мені!",

і тоді поет, ніби виправдуючися за ці хвилини слабости, просить в пекучого болю не покидати його, не дати

„...подумать ані на хвилину
Про власну радість і про власне щастя". (1883),

і до важкої думи-муки звертається з трагічним своєю безнадійністю благанням:

„Сильними кліщами
Стискай ти серце, якщо б від твоєї
Схибив я стежки! Ногами і днями
Шепги над вухом: „Ти слуга нещасних!
Працюй для них словом і руками
Без бажань власних, без вдоволень власних!"

До таких настроїв прийшов поет по не цілих п'ятьох роках пропаґованого ним для літератури „наукового реалізму", встановленого ним як єдиний вихід із усіх труднощів і лік на всі особисті та суспільні хвороби. І тоді ж, у добу до першого видання „З вершин і низин", Франко пробує поладнати якось внутрішній розлад і розрив між особистим і суспільним, між поетом і суспільником, між людиною і громадянином. Панацеєю стає поєднання „пісні і праці", пісні, що її виніс він з хати батьків, маминої пісні, що стала „красою єдиною" його „бідного... тяжкого життя", і що завжди ясніє і живе в невмираючій силі у поетовім серці і — праці, яка, як поет визнає,

„...ввела мене в тайники темні,
Відки пісень б'є ґарівна нора,
Нею дива прояснилися земні,
Загадка нужди людської стара."

Цим двом великим силам поет хоче до скону служити і ними, сподівається він, зможе лише „і для правнуків жить".

Поєднавши із суспільницькою працею пісню, Франко намагається з'ясовувати її суть за модним тоді натуралізмом, як „мозок, нерви і серце" (пор. вірші: „Чим пісня жива?" і „Співа-

кові" [1884 і 1888]), але це рятує його не надовго. Приходить, як це визначив Євшан у цитованій статті, „крах натуралістичної доктрини", і лірика, спочатку захована, скрита під сповидним спокоєм, вибухає, „бере верх". Поруч Франка-громадянина стає Франко-людина, Франко-лірик, домагаючись все настирливіше свого права і свого слова. І в другому виданні „З вершин і низин" Франко все більше починає говорити про себе, про свою драму, про свій біль і про свої прагнення. До цього видання „З вершин і низин" (1893) він влучує фраґменти із „Зів'ялого листя" і написаний в днях 30 березня — 1 квітня 1893 року вірш „Поезія", в якому науковий реаліст Франко відважується вже говорити про „поезії дивнії чари":

„Профілі і маски — ось поле розлоге!
Ось все, що дає нам життя наше вбоге.

І вбогі жили б ми, понурі, як мари,
Якби не поезії дивнії гари.

Вона ті профілі хапа на лету,
Дає їм безсмертне життя, теплоту;

Всі маски свобідно вона відхиляє,
І в душах, мов в книзі, вигідно гитає.

Укритеє щастя, мов мати дитину,
Вона обгортає у теплу ряднину.

Незримії сльози, що плаге душа
Вона поцілуєм своїм осуша."

Так вернувся Франко до давніх чарів поезії, до „вічних законів естетики" — старого сміття, як він назвав їх колись — 1878 року — у своїй програмовій статті про літературу. І цей „естетизм" переміг Франка вже таки цілком у такій несподіваній для Франка-суспільника і такій досі неперевершеній і єдиній в українській поезії ліричній драмі, як „Зів'яле листя".

„Зів'яле листя" Франка — один з найцікавіших документів поетичної творчости. Перший жмуток поезій збірки написаний у роках 1886-1893 (автор влучив до цього жмутка тільки один вірш з 1882 року), другий — в 1895 і третій — в 1896 році. Поезії „Зів'ялого листя" присвячені всі — за малими вийнятками — глибоко-інтимним людським почуванням і переживанням, нещасному коханню їх героя. Своїм настроєм вони споріднені з „занепадницькими" „Нічними думами" 1882-1884 років і пов'язуються з цими роками навіть і датами постання деяких поезій першого циклу. Але глибиною почуття, своєю безпосередньою інтимністю, своїм вогнем і щирістю вони явище таке негадане, таке несподіване, що Франко побоявся видати їх

як збірку власних, ліричних поезій і вдався до містифікації, чи як він по 14 роках в другому (київському) виданні признався до цього, — до літературної фікції.[7]

Згідно з передмовою до першого видання, „Зів'яле листя" — це ліричний щоденник невідомого, неназваного героя, пізнішого самовбивника, кілька жмутків ліричних визнань „затроєних песимізмом, а, радше, безнадійністю, розпукою та безрадністю", або, як Франко стверджує це в передмові до другого видання — це „збірка ліричних пісень, найсуб'єктивніших з усіх, які появилися в нас від часу автобіографічних поезій Шевченка". І коли взяти до уваги Франкове визнання, що передмова до першого видання була тільки літературною фікцією, то тим більшої ваги набирає подана в цій передмові характеристика головного героя „Зів'ялого листя": „чоловік слабої волі та буйної фантазії, з глибоким чуттям, та мало здібний до практичного життя", багатий „на сили, здібності й охоту до праці", людина з поривами „не видними для постороннього ока, хоч безмірно болючими для неї самої". Кожен, хто знав поета і хто знає його творчість, без великого труду знайде в цій характеристиці портрет самого Франка, портрет Франка-людини, що колись в хвилини занепаду, в хвилину „нічних дум" — признавався, що „з собою самим у борні не простояти довго мені".

Єдиною фікцією в усій цій справі із „Зів'ялим листям" є те, що герой не закінчує, не зважаючи на всі свої ліричні виклики і закляття, самогубством, за літературним прикладом Ґетевого „Вертера". І ще — цілком таки фіктивні і не відповідають змістові зібраних у трьох жмутках пісень імпутовані героєві самим же автором в передмові до першого видання твердження про песимізм, безнадійність і розпач „Зів'ялого листя", проти яких застерігся потім сам же Франко в передмові до другого видання, полемізуючи з Щуратом за його помилкове розуміння інтенцій і характеру цієї збірки, як „прояву зовсім зайвого в нас песимізму", і стверджуючи, що в них можна знайти не одно таке, що відгукнеться в душі „зовсім непесимістичними тонами".

Вже перший, передовий вірш „Зів'ялого листя" звучить цілком незанепадницькими, цілком непесимістичними тонами й акордами. Це радше захоплена пісня перемоги, якогось внутрішнього визволу, життьового вогню і радісної творчости. Цей вірш такий характеристичний, що його — хоч і відомий — треба привести в цілості:

„По довгім важкім отупінню
Знов трискає хвиля пісень,
Ненаге з-під попелу разом
Язиками блимне вогень.

---

[7] Цит. під [6] видання, стор. 635.

Що щастям, спокоєм здавалось —
То попелу тепла верства;
Під нею жаги і любови
Не згасла ще іскра жива,

Не згасла ще, тліла, ятрилась
Помимо сліз моїх роси;
Та вітер повіяв, і попіл розвіяв —
Тепер ти вогонь той гаси!

Ні, годі! Не буду гасити!
Хай бухає грішний вогень!
І серце хай рветься, та вільно хай ллється
Бурливая хвиля пісень."

Далекі до песимізму і безнадійности і поезії дальших жмутків „Зів'ялого листя", хоч і повні вони і болю, і туги, і розчарувань — усього того, що дає людям кохання. На страшні слова милої „не надійся нічого" автор-герой відповідає болючим, бурхливим запереченням:

„І в серці своїм знов я гую силу
Розсіяти туман той, теплотою
Чуття і жаром думки поєднати
Тебе з життям — і в відповідь тобі
Я кличу: „Надійсь і кріпись в борні."

На долю поет не нарікає, якби хтось і хотів цього чекати, не проклинає її:

„Я не жалуюсь на тебе, доле,
Добре ти вела мене, мов мати.
Та ж де хліб родити має поле,
Мусить плуг квітки з корінням рвати,"

і закінчує свій вірш про неї чудовим образом долі-сівача:

„А ти йдеш з сівнею й тихо сієш
В горні скиби і незрослі рани
Нове сім'я, новії надії,
І вдихаєш дух життя рум'яний."

Не знайти песимізму і чорної розпачі і в поезіях другого жмутка „Зів'ялого листя", в чудових стилізованих на лад народних пісень і живих як народні пісні своєю безпосередністю і щирістю, поезіях про смутки і радощі кохання. Тільки вже наприкінці другого жмутка передчуття неминучої важкої осени тривожить поета, що „свій плуг тяжкий до краю дотягає" і що в нього:

„Замерли в серці мрії молодечі,
Ілюзії криниця пересхла;

Різкі, сухі мої зробились регі, —
Пора худого жнива надійшла.”

Глибокого болю і розпачі сповнені тільки — зрештою згідно з пляном ліричної драми — поезії третього жмутка, коли герой вже мусить думати про кінець, про відхід, коли й пісням кохання вже треба замовкнути і самому впасти „в нірвани темний кут”. Але й ці пісні розпачі і болю не знаходять відгуку в душі читача, який усвідомлює добре, що це ж неминучий кінець ліричної драми, літературна фікція, що її так часто виводять на сцені, і що „малий холодний інструмент” — це тільки доконечний реквізит в романтичній драмі, виведеній автором, який і не думає кінчати із собою і якого пісня ще не раз ударить в переможні акорди оптимізму.

Значення й вага „Зів'ялого листя” у Франковій творчості — тема, яка чекає ще свого дослідника-аналітика. Як розуміти слова із прологу до цієї ліричної драми, що „по довгім, важкім отупінню знов трискає хвиля пісень”? До яких років треба віднести такий психічний стан поета? Спробу відповіді в цьому напрямку можна дати, маючи до диспозиції не тільки твори, але й листування поета, та й усі архівні і допоміжні матеріяли, що їх ми позбавлені тут. Сьогодні можна висловити хіба тільки здогад, що це могли бути 1890-1892 роки, коли Франко присвятив себе цілого видаванню та редаґуванню разом з Павликом двотижневика „Народ”, і діяльності в радикальній партії, і коли він не написав ні одного вірша (почав писати після майже трирічної перерви щойно в листопаді 1892 року). Могло також бути отим часом „довгого важкого отупіння” і ціле десятиріччя, починаючи з 1883-84 pp., років внутрішнього перелому в творчості поета і звороту його до особистих переживань, і кінчаючи 1892 роком, коли Франко відходить від активної політики і присвячує себе, під глузування його ж товариша публіцистичної і партійної праці Павлика,[9] університетським студіям, що їх закінчує осягненням ступеня доктора філософії у Відні. Ціле ж це десятиріччя (за вийнятком 1889 року, коли Франко у в'язниці написав свої тюремні сонети) позначається занепадом Франкової поетичної творчости.

У зв'язку з цим варто пригадати, що ці десять років були часом тяжких переживань для Франка як молодого діяча і письменника. Зазнавав з одного боку нетолеранції і всяких шикан від народовців, включно з викиненням у 1886 році з „Зорі”, що примусило Франка перейти на працю до поляків в „Ку-

---

[8] Див. список друкованих по збірниках віршових творів Ів. Франка 1873-1893 в цит. під [6] виданні „З вершин і низин”, стор. 717-720.

[9] Див. Переписка М. Драгоманова з М. Павликом т. VIII, стор. 153. „Взагалі скептично дивлюся на його наукову діяльність”. „Франко відсувається від політики, бо хоче стати професором”, та ін.

р'єрі Львовскім" (1887-1897), і з другого боку нетолерантного ставлення свого ж власного вчителя й ідеолога Драгоманова, яке такими болючими словами схарактеризував Франко в 1906 році, значить на вершинах своєї поетичної творчости (роки постання „Мойсея" і збірки „Semper Tiro") в передмові до виданих ним листів Драгоманова, пишучи: „Мені здається, що Драгоманов, певне сам того не знаючи і не відчуваючи, робив собі з мене жорстоку гру, мучив, відпихав і знов притягав мене, зовсім безцільно, бож ані для загальної справи, ані для мене самого се не принесло ніякої користи".[10]

Але, як не підходити до цього питання, треба ствердити одне: на протязі цього десятиріччя і пізніше не вернувся Франко вже до патетичної суспільницької поезії 1878-1882 років, сповненої „гимнів, закликів, програмових тирад". Віддаючи їй тільки доконечну, здебільша з уваги на свою публіцистичну роботу, данину, Франко дає волю серцеві:

„І серце хай рветься, і вільно хай ллється
Бурхливая хвиля пісень".

Що більше, він в уста героя свого „Зів'ялого листя" відважується вкласти такі не до подумання колись, навіть у хвилину найтяжчого сумніву, рядки, як строфа із третього вірша в третьому жмутку:

„Байдужісінько мені тепер
До всіх ваших болів і турбот,
До всіх ваших боїв і гризот!
Всі ідеї ваші, весь народ,
Поступ, слава, що мені тепер?
Я умер!"

„Зів'яле листя" було переломом, внутрішнім зворотом у творчості поета, який визначив весь його дальший творчий шлях. Давши волю не зв'язуваній ніякими догмами, ніякими реалістичними чи натуралістичними доктринами вільній пісні, особистій ліриці — Франко не відходить від неї, не зраджує її вже ніколи, до кінця свого життя. У своїй творчості відводить він їй перше місце, і треба сказати, що з того часу й народницька поезія Франка набуває глибини, більшої сили і щирости. Поет знаходить себе і дає своїй суспільності такі шедеври особистої і патріотичної лірики, як „Мій ізмарагд", „Із днів журби", „Semper Tiro", поеми „Іван Вишенський" та „Мойсей".

Поезії збірки „Мій ізмарагд" (1898),[11] що їх назвав сам автор „сліпими дітьми", бо писав або диктував їх хворий, „у темній кімнаті з зажмуреними, болючими очима", прикметні по-

---

[10] М. Драгоманов, Листи до Івана Франка, том. І, стор. 80.
[11] Користуємося другим поширеним виданням, виданим під назвою „Давнє і нове", Львів, 1910.

глибленням громадських мотивів, але водночас щирістю й безпосередністю ліричних визнань:

„Вниз котиться мій віз. Пов'яли квіти,
Літа на душу накладають пута.
Вже не мені в нові світи летіти!
Війну з життям програв я, любі діти.
Cosa perduta!"

Але разом з тим поет, відповідаючи на Щуратів закид у декадентстві, відповідає такими оптимістичними рядками:

„Що в моїй пісні біль, і жаль, і туга,
Се лиш тому, що склалось так життя.
Та є в ній, брате мій, ще нута друга:
Надія, воля, радісне гуття.

Я не люблю безпредметно тужити,
Ні шуму в власних слухати вухах;
Поки живий, я хогу справді жити,
А боротьби життя мені не страх".

Поєднання оцих „двох нут" — болю і туги та надії, волі і радости — характеризує чи не найкраще Франка-лірика не тільки в збірці „Мій ізмарагд", але й у дальших творах. Передмова до цієї збірки — це маніфест Франкової гуманности і толеранції і водночас його рішучий виступ проти партійного догматизму і релігії ненависти та клясової боротьби:

„А тобі, любий брате, чи люба сестро, що читатимеш отсі рядки, „не мудрствуя лукаво" бажаю того душевного спокою, того м'якого, ніжного, щирого настрою, який знаходив я, складаючи серед болю і тяжкої гризоти оті прості, часто скорбні, іноді може сухо-навчаючі та моралізаторські вірші. Коли з них упаде в твою душу хоч крапля доброти, лагідности, толеранції не тільки для відмінних поглядів і вірувань, але навіть для людських блудів і похибок і прогріхів, то недаремна буде моя праця. . ."

I далі — рядки, що їх можна поставити як мотто сьогоднішньої іміґрантської і підсовєтської дійсности: „Жорстокі наші часи! Так багато недовір'я, ненависти, антагонізмів намножилося серед людей, що не довго ждати, а будемо мати (а властиво вже й маємо!) формальну релігію, основану на догмах ненависти і клясової боротьби. Признаюся, я ніколи не належав до вірних тої релігії, і мав відвагу серед насміхів і наруги її адептів нести сміло свій стяг старого, щиролюдського соціялізму, опертого на етичнім, щирогуманнім вихованню мас народних, на поступі й загальнім розповсюдженню освіти, науки, критики і людської та національної свободи, а не на деспотизмі

проводирів, не на бюрократичній реґляментації всеї людської будуччини" . . . "[12]

Передмова ця, що її не зацитував досі повнотою ніхто із сучасних підсовєтських критиків, ідеологів осудженої Франком „релігії, основаної на догмах ненависти та клясової боротьби", — залишиться ще для багатьох-багатьох поколінь української нації сповіддю поета-людини, що першою заповіддю для себе ставив, як і Шевченко, гуманність — доброту, лагідність і толеранцію, і першим постулятом у громадській діяльності — людську та національну свободу.

Поєднанням „двох нут", мотивами журби і радости, болю і надії сповнені й поезії років 1897-1900, зібрані в збірці „Із днів журби",[13] виданій вперше в 1900 р. Вірші цієї збірки — це знову суб'єктивно-психологічна лірика, дуже близька до „Зів'ялого листя". Поет, битий журбою, признаючись, що

„Я поборов себе, з корінням вирвав з серця
Усі ілюзії, всі грішні погуття,
Надії, що колись вільніше ще дихнеться,
Що доля ще й мені всміхнеться,
Що блиснуть і мені ще радощі життя",

вертається до своїх каменярських настроїв —

„У тагку життєву
Запряжений, як наймит той похилий,
Я мушу так її тягти, покіль живу,
І добре гую се, ярма не розірву
І донесу його до темної могили",

щоб зараз же трохи далі заявити, що, „заки умре ще в серці творча сила",

„Я раз іще б хотів простерти крила
І побуять свобідно в вишині,
І оживить ті спомини, що скрила
Ворожа доля у душі на дні.
Вони живі донині в тій могилі,
Я гую їх, як рвуться, як пегуть . . .
Спинити їх, здусить їх я не всилі!"

Але й у цей настрій зрезиґнованого стоїцизму, що огортає всю збірку Франкову „Із днів журби", вривається бадьорим акордом виклик поетів:

---

[12] Іван Франко, Давнє і нове. Передмова до збірки „Мій ізмарагд", стор. VII-X.

[13] Іван Франко, Із днів журбн. Збірка поезій. Друге видання. Львів-Кнїв, 1922, стор. 135.

„Я ще не старий! Ще сила
Є в руках і у душі!
Ще поборемося, доле!
Ну, попробуй, задуши!

Я ще не старий! Не згинув
Ще для мене жизні зміст,
Хог журба, хог горе тисне, —
Ні, ще я не песиміст!"

Для характеристики Франкових поглядів того часу на літературу, треба згадати, що він вже не пропаґує наукового реалізму і не осуджує вчамбул естетизму, як це робив у своїй відповіді Нечуєві-Левицькому (1878 року), але проголошує вже навіть толеранцію для всіх найрізніших напрямків і течій у своїх статтях на тему „Із секретів поетичної творчости"[14] і стає в обороні молодих письменників в їх шуканні нових шляхів і нових способів вислову перед нападами Єфремова, що докоряв їм даремним розтрачуванням сил на шукання „нової краси".

В той же час Франко, відійшовши вже майже цілком від політичного життя, присвячує всі свої сили літературі і науці, редаґуючи передусім „Літературно-Науковий Вістник" і співпрацюючи у виданнях Наукового Товариства ім. Шевченка. На злободенні громадські і політичні справи відгукується вже не як співучасник, але як обсерватор.

Роки цієї улюбленої і забезпеченої порівняльно до минулих десятиріч літературної і наукової праці дають у висліді такі вершинні твори Франкової творчости, як „Semper Tiro" (завжди новик) і „Мойсей"[15] — обидва дозрілі, викінчені і майстерні.

Починається збірка „Semper Tiro" цілком уже нераціоналістичними віршами про покликання поета, його Музу та пісню. Поезія для теперішнього Франка вже не колишнє натуралістичне „мозок, і нерви, і серце", але божество, що вимагає бути володарем, зрадлива богиня Муза, яка вабить, надить і манить, і багатий досвідом поет закликає молодих послідувачів:

„Служи богині непохитно, щиро,
Та панувать над нею і не мрій!
Хай спів твій буде запахуще миро
В пиру життя, та сам ти скромно стій
І знай одно — poeta Semper Tiro!"

Пісня — для Франка, вже не дружина, що її неминуче треба пов'язувати з працею, але „благословенна поміж жонами", „од-

[14] Іван Франко, Із секретів поетичної творчости, „Літературно-Науковий Вістник", 1898 р. том І, стор. 17-26, 75-85, 139-151.
[15] Іван Франко, Мойсей. Поема. 3-тє видання. Львів-Київ, 1922, стор. 64.

рада душ і сонце благовісне", „цариця", що її подих „всі серця людські рівняє", що її поцілунок „всі душі благородить і сльози на алмаз переміняє", що „дотик її із терня рожі родить, і по серцях мов чар солодкий ходить, і будить, молодить і оп'яняє".

Вміщений в цій збірці теж документ, що його можна поставити поруч „Зів'ялого листя" і поетової сповіді в збірці „Мій ізмарагд" — поетичне вірую Франка, написане у формі відповіді Миколі Вороному на його заклик до поетів давати пісні:

„Без тенденційної прикмети,
Без соціяльного змагання,
Без усесвітнього страждання,
Без нарікання над юрбою,
Без гугних покликів до бою,
Без сварів мудреців і дурнів,
Без горожанських тих котурнів!
Пісень свобідних і безпегних,
Добутих із глибин сердегних,
Де б той сугасник горем битий
Душею хвильку міг спогити" . . .

У відповідь на ці вимоги представника молодої модерністичної поезії пише Франко полум'яну декляpацію, в якій з'ясовує, що немає чистої поезії, відірваної від життя, що поезія може бути сильна тільки глибокими переживаннями, життьовим досвідом, своїм болем, журбою і радощами, пише поетичний маніфест, в якому з'ясовує, що

„Сугасна пісня — не перина,
Не гошпітальнеє лежання, —
Вона вся пристрасть і бажання,
І вся вогонь і вся тривога,
Вся боротьба і вся дорога,
Шукання, дослід і погоні
До мет, що мгать на небосклоні . . ."

Сформульоване тодішнім Франком розуміння того, що таке поет, єдине у своєму роді і рівне йому правдою і силою вислову тяжко знайти у світовій літературі:

„Поет — знагить: вродився хорим,
Болить гужим і власним горем.
В його гутливість сильна, дика,
Еольська арфа мов велика,
Що все бринить і не втихає:
В ній кожний стрігний вітер грає,
А втихне вітрове дихання,
Бринить в ній власних струн дрожання . . ."

„. . . Слова — полова,
Але огонь в одежі слова —
Безсмертна, гудотворна фея,
Правдива іскра Прометея!“

Характеристично, що відповідь ця, написана ще в листопаді 1900 року, значить в час безпосередньо після написання „Із днів журби“, попереджає нову поему Франкову „Лісову ідиллю“, цілком таки ліричну, написану може і всупереч волі автора під аспектом вимог Вороного — „без тенденційної прикмети“, „без соціяльного змагання“ і т. д. Тема поеми, знову, як і в „Зів'ялому листі“ — нещасне, зламане життьовими обставинами кохання, спогад якого оживає в трагічно-поплутаній ситуації. Кінчається поема викликами смертельно-пораненої людини: „Байдуже!“ і „Хай живе життя!“ і ліричною приміткою, що третя й четверта пісні поеми колись будуть.

І ще одно. Вміщена в збірці „Semper Tiro“ поезія п. н. „Конкістадори“ є цілковитим запереченням каменярських настроїв Франкової доби „бурі і тиску“ 1878-1882 років. Візія „каменярів“, прикованих залізними ланцюгами „під височенною ґранітною скалою“, приречених „кров'ю власною і власними кістками“ збудувати твердий шлях, по якому „прийде нове життя, нове добро у світ“ — відходить в забуття, зникає з поетичного обрію досвідченого і загартованого злиднями і боротьбою життя поета. Його заполонює юнацька візія конкістадорів, що їх „фльота суне, б'ється до незвісних берегів“, що, добившись берега і збираючись захопити сонний город, пускають вогонь по кораблях, щоб не було їм „вороття на старий шлях“ і щоб під гаслом „смерть або перемога“ і „до відважних світ належить“ збудувати нову кращу батьківщину на здобутих землях.

Як це не дивно, але прийшов Франко до таких конкістадорських візій не напередодні свого походу в життя, а вже на схилі своїх днів, під захід літ своїх і творчости своєї, коли може відповідали б йому більше образи каменярів, в одну громаду скутих і прикутих до скали, чи наймита, прикованого до тачки. І наче для заперечення оцих каменярських чи наймитівських образів своєї сповненої громадівством молодости і ніби для підкреслення повного визволу з-під їх впливу Франко-лірик завершує конкістадорськими, проєктованими у майбутнє здобувницькими візіями також і свою поему „Мойсей“ — твір par excellence ліричний, повний автобіографічного елементу та ліричних вставок, що його темою є розлука провідника із своїм народом після сорока років навчання і провідництва. Прийнявши із стоїчним спокоєм Божий присуд: вмерти на шляху, не дійшовши до мети, Франко-Мойсей залишає нащадкам візію майбутнього походу синів свого народу, що, гонені „безіменним

страхом, невідомим перстом Божим", відгукуються на зичний крик провідника-Єгошуи „До походу! До зброї!" і мчаться на здобуття призначеної їм батьківщини

„. . . У безвість віків
Повні туги і жаху,
Простувать в ході духові шлях
І вмирати на шляху!"

Таким героїчним акордом, гомоном далекої неминучої перемоги закінчив Франко свій шлях громадянина-провідника, свій „спів, хоч тугою повитий, та повний віри; хоч гіркий, та вільний", свій дар весільний генієві українського народу, з якого він вийшов, для якого жив, працював і горів, якому весь труд свій віддав „у незломнім завзяттю". І, здається нам, закінчив так цей шлях тільки тому, що устояв переможно в непосильній і затяжній боротьбі із самим собою, що знайшов себе, як поета і як людину — свобідну і завжди вірну здобутим у тяжкій боротьбі і виношеним глибоко в серці і кров'ю освяченим ідеалам гуманности, заповідям християнської любови, вирозуміння і всепрощення, ліричну реалізацію яких залишив він майбутнім поколінням людей української землі в завершенні збірки „Semper Tiro" — в кінцевому вірші своєї поетичної дороги — „Якби ти знав":

„Якби ти знав, як много важить слово,
Одно сердегне, теплеє слівце!
Глибокі рани серця як гудово
Вигоює, якби ти знав отсе!
Ти певно б поуз болю і розпуки,
Заціпивши уста, безмовно не минав,
Ти сіяв би слова потіхи і принуки,
Мов теплий дощ на спраглі ниви й луки, —
Якби ти знав!

. . . .

Якби ти знав, як много горя криється
У масках радости, байдужости і тьми,
Як много лиць за дня веселих миється
До подушки горючими слізьми!
Ти б зір і слух свій нагострив любов'ю
І в морі сліз незримих поринав,
Їх гіркість власною змивав би кров'ю
І зрозумів весь жах в людському безголов'ю, —
Якби ти знав!"

О. Кульчицький

ПСИХОСОЦІЯЛЬНІ АСПЕКТИ „МОЙСЕЯ"

Проблематика, що ми її дуже загально визначили назвою „психосоціяльні аспекти" Мойсея, займається способом схоплення кількох основних категорій соціяльної психології, а саме „маси", „юрби", „народу" в розумінні національної групи, „провідника" та їх динамічних взаємовідносин у поетичній візії Івана Франка з одного боку, — досліду цих понять у науково-методичному підході соціяльної психології — з другого.

Проблеми взаємовідносин психології і літератури

З методологічного боку насувається вступна проблема: проблема відношення поміж психологією та літературою, поміж науково-психологічним дослідом та поетично-мистецькою візією. Короткий розгляд цієї проблеми видається потрібним методологічним вступом для виправдання і обґрунтовання нашої спроби із наукового погляду.

Для психолога, що знає напрямок розвитку психології і ознайомлений з психологією мистецтва, немає нічого недоречного у тому, щоб сподіватися від літератури, від поетичної візії потвердження, а то ще й поширення та збагачення понять психологічної аналізи досягненнями поетичної візії. Протиставлення літератури і психології видається йому в окремих випадках тільки релятивним. Віднаходить він літературу в психології і психологію в літературі, — що вживмо тієї найкоротшої формули.

Протиставлення літератури — мистецтва і психології — науки, — це протиставлення безпосереднього вбачання, „поетичної візії", „естетичного споглядання", спрямованих на психічну дійсність, що їх саме від „інтуеор" вбачаю, споглядаю, — названо „інтуїцією", — та на методичному досліді, тобто інтро-, а в останніх часах головно екстроспекції (що її називаємо „обсервацією"), спертого наукового достежування. Це дальше протиставність, якщо йде про засоби виразу споглядиного і досліджуваного. В літературі загал засобів виразу називається „стилем", що його наукове вивчення є предметом стилістики, в науці, психології ці засоби називаються термінами, а їх систематична впорядкованість — термінологією, значення якої для на-

уки виражене словами Кондіяка: "La science est un language bien fait".

Протиставності ці справжні — однак релятивні. Особливо нова психологія, наставлена на цілість душі і її структури, не задовольняється аналітичним дослідом свого предмету, але свідомо послуговується для синтетичного його охоплення тією ж інтуїцією, що й література. Колиж однак література передусім з естетичною метою скерована на вбачання конкретних і індивідуальних постатей, то поза конкретними індивідуальностями у призмі літератури зазначуються теж об'єкти достежувань психології, — психологічні типи. Часто вони, перенесені із ділянки літератури в психологію, дають назву психологічним типам і тим самим стаються термінами, як, напр., „гамлетівська людина" чи „фавстівська душа". Також і засоби літературного виразу, тобто літературного стилю, мають в психології часто не то своє виправдання, але повні права громадянства і стають інколи її термінами. Одно з основних понять сучасної психології, „стрім оф кауншіснес" Джеймса, „струм свідомости", є на ділі поетичною метафорою, а таких метафор у найглибших психологів, як Юнґ, Шпранґер, Берґзон, безліч. Це ще питання, чи може власне в своїх метафорах психологи не найбільше наближаються до відтворення психічної дійсности. Дуже „екзактний" французький психолог Рює, один із творців психобіології, ставить дещо парадоксальний запит: „Чи наукова психологія не полягає в тому, щоб у кількох томах розчиняти те, що мистець сказав би в одній швидкій метафорі?" Ця ендосмоза літератури в психологію, що про неї мова, особливо виразна в двох напрямках, від себе однак дуже далеких: у психології феноменологічній — і марксистській, совєтській. Не від речі буде зазначити ставлення до справи, що нас саме цікавить з обох згаданих психологічних напрямків.

Не можемо тут, річ ясна, характеризувати феноменологічної психології. Для наших цілей вистачить згадати, що вона є „пар екселянс" „психологією в другій особі", тобто для неї вихідною базою є не інтроспекція власного психічного життя, але його безпосереднє, інтуїтивне схоплення в другій особі. Вона поставила в осередок свого зацікавлення проблему шляху пізнання чужого психічного життя. Цим шляхом, між іншими, за Жоржем Ґюсдорфом[1] є літературна творчість, особливо роман, що „встановлює новий рід досвіду через підставлені особи". За поглядами співробітництва Сартра, Сімона де Бовоар, роман „дозволяє перевести уявні досліди такі повні, такі бентежні, як переживання", — і що „їх ніяке доктринальне навчання не могло б заступити".[2]

---

[1] Georges Gusdorf: Le découverte de soi, стор. 261.
[2] Les tempts modernes 1946, 459-1155.

Зовсім несподівано, хоч із цілком інших причин, також і совєтська психологія займає подібне, принципове прихильне становище до ендосмози літератури у психологію. Читаємо в „Вопросах психологии характера" Лоевитова: (ст. 208; Изд. Академии Пед. Наук РСФСР, Москва 1952 р.):

„Дуже багато дає для психології характеру людини мистецька література. Ґорький визначив літературу як „знання про людину". Це надзвичайно багате і безугавно поповнюване джерело пізнання людини ще не досить використане в психології характеру". А далі читаємо: „Енґельс показав, що в літературі життя повинно відзеркалюватися у цілій своїй повноті, у всій своїй багатогранності. Але саме те, що в літературі характери виявляються у типових обставинах із відслоненням всіх умовин їх формації, робить літературу виїмково важливим джерелом пізнавання характеру".

Не трудно для наших міркувань знайти конкретні приклади літературних творів, пребагатих психологічними пізнаннями, інколи на багато вчаснішими від їх науково-психологічних сформулювань. Згадаймо для прикладу „Федру" Расіна і фройдівську концепцію „лібідо", Достоєвського і доглибну психологію несвідомого, Пірандельо і психологічну проблематику особовости.

Ця пов'язаність, що ми її схарактеризували, існує не тільки поміж загальною психологією і психологією, як цілістю, і літературою, але очевидно теж поміж соціяльною психологією і літературою. Психосоціяльний твір Райвальда „Esprit des Masses" має, напр., розділ, складений із науково незвичайно цінних виїмків з творів різних авторів, що характеризували психосоціяльні явища. Наводимо деякі прізвища: Манцоні, Мопассан, Золя, Монтерлян, Мальро, Цвайґ, Толстой, Шіллер, Ібсен, Ґорький, Гайне, Достоєвський. Одним із завдань нашої доповіді було б доказати моральне право Ів. Франка зайняти в подібних випадках почесне місце.

Завдання знов нашого методологічного вступу, що його саме закінчуємо, вказати в світлі завваг про підходи мистецько-літературної творчости і метод психології в їхній взаємопов'язаності, — на обставину, що принципово від літературного твору можна сподіватися цінних психологічних пізнань. Естетичне вбачання споріднене із „Phaenomenologische Wesensschau", із „феноменологічним схопленням істотного в одиничному", може безперечно дати поширення пізнання. Це можливе ще й тому, що літературний твір як, напр., „Мойсей", з природи речей, згідно з поглядом Енґельса, найчастіше і в принципі представляє явища разом з їх обставинами в динамічно-генетичній перспективі, із виявленням усіх умовин їх формації. Обставина, що психосоціяльні аспекти „Мойсея" охоплюють явище народ-

ної маси, що з неї виринають юрби інколи злочинні, інколи геройські, а ті останні є на шляху перетворення із народної маси в народ у розумінні національної групи, — при чому ціла динаміка цього процесу є в постійному відношенні до особи провідника, — надає цій проблематиці постаті, яка дозволяє не тільки сподіватися стверджень і потверджень давніших і відомих пізнань, — але може навіть деяких натяків на нові психосоціяльні проблеми та на нові їх наукові розв'язки.

„Маса" в поетичній візії Франка і в інтерпретації соціяльної психології

Щоб відчути стани психічні, характеристичні для народної маси, яка, проблукавши 40 літ, перестала бути народом, бо втратила віру в ідеали і прикметності організації й спаяности, про які пізніше буде мова, і вичерпала енерґію свого збірного пориву, — вистачить нагадати деякі з перших сторінок „Мойсея".

Про ізраїльську збірноту говориться із зовнішнього погляду, як про кочовисько ледаче під подертими шатрами, — вже самим виразом „кочовисько", яке протиставиться своїми асоціяціями поняттю „табору", зазначуючи брак впорядкованости, організації, — враження, що зміцнюється ще епітетом „ледаче". Внутрішній стан тієї збірноти малюється словами, що „спить", що ізраїль за ті голі верхи перейти „охоти не чує". Стільки про воліціональний стан збірноти, що про неї мова. Емоціональний стан характеризується словами:

Що гудовий обіцяний край,
Що смарагди й сафіри
Вже ось-ось за горою блистять, —
З них ніхто не йме віри.

Зневіра („і зневірився люд") відносно сфери ідеалів („і покинули ждать і бажать") переходить у настрій безнадійности і апатії: „У пустині нам жить і вмирать! Чого ще ждать? І доки?"

Стиль життя тієї маси виявляється, а одночасно й формується у суспільних контактах сусідських балачок:

... І розмови пішли —
Ті звигайні сусідські:
„Щораз менше в ягниць молока,
І ягнята ось-тіцькі."
„Навіть, що для ослиць не стає
Буть-якої паші."
„Доведеться кудись когувать
На пасовиська кращі."

В цих сусідських гутірках не проявляється ніяка ідея спільноти долі і якесь шукання її поправи. Що найвище можна говорити про паралельність їх життьового становища, про однаковість їх стилю життя. Із цієї маси характеризованої поетом тільки як збірнота, не виділюється покищо ніяка постать. Саме для вірности змалювання краще було залишити її в стані сірої анонімности, безіменности.

У цій здеперсоналізованій аморфності маси найвиразніше відзначується одна риска: її протиставність одиниці свідомій своєї окремішности, її ворожа настанова до кожного, хто не бажає злитися з масою. І саме тому на тому, що „один", що в противенстві до маси: „у шатрі не дрімає і на крилах думок і журби поза гори літає", що про нього в противенстві до маси (де кожний як видно із їх балачок живе своїм життям для себе), — сказано „все, що мав він у життю, він віддав для одної ідеї, і горів і яснів і страждав і трудився для неї . . . " тяжить присуд маси: „хай опльований буде всіма і побитий камінням . . . "

Неомасовлена одиниця засуджена масою за те, що протиставиться природній тенденції людини у масі добровільно зректися своєї особовости, залишитися у стані інертности маси. Однак інертність маси соціологічної подібно, як маси у фізикальному розумінні, є навантажена потенціяльною енерґетикою, і це зазначиться у візії Франка в кінцевому образі перетворення маси:

Через гори полинуть як птах,
Йордан в бризки розкроплять,
Єрихонські мури мов лід
Звуком трубним розтоплять.

Соціяльна психологія, що особливо від часів виступлення еспанського філософа Ортеґа-і-Ґасе, який охристив нашу епоху знаменною назвою книжки „La rebellion de las masas" присвятила особливу увагу проблемі психосоціяльного опису маси. Аналіза соціяльної психології у сутньому небагато нового докидає до наведеного квазі-феноменологічного схоплення суті маси в поетичній візії Ів. Франка. Йдучи шляхом найглибшого може і найкращого дослідника мас, Ґайґера (Theodor Geiger: „Die Masse und ihre Aktion") можна б визначити масу в соціологічній термінології, як „необмежену скількість одиниць, що їх можна вважати однаковими і що разом творять аморфний аґльомерат тобто безформну, незорганізовану, нерозчленовану збірноту". Вона — у противенстві до юрби, що є масою зібраною на одному місці і в одному часі та захопленою одним об'єднуючим почуттям, існує найчастіше в стані простірного розпорошення, так що можна говорити про „народну масу" такої, на-

приклад, території як З'єдинені Держави. Вона визначається далі доволі незначним ступенем внутрішньої спаяности, бо почуття приналежности членів маси спирається тільки на подібності настанов і тенденцій кожного із її членів, що виникає з подібности становища, особливо матеріяльного, кожного члена маси, а не з усвідомлення спільної цілі спільної дії (за von Wiese теж з деяких пов'язаностей, виникаючих із спільних переживань і спільної долі). Назверхня подібність стилю життя членів маси, в противенстві до внутрішньої пов'язаности, йде звичайно дуже далеко. Як філософія екзистенціялізму особливо підкреслює (Гайдеґґер), ця подібність виникає із загального пристосування до тієї загальної схеми поведінки, що визначується словом „так робиться" (у нім. „man", франц. „on"). Кожний член маси одягається — „як одягається", поводиться — „як поводиться", живе — „як живеться".

Ця схема стилю визначується особливо в тій формі суспільних контактів, що їх Гайдеґґер у своїй екзистенціяльній філософії, яку в значній частині можна б назвати „онтологією щоденщини", назвав „балаканиною" („das Gerede"). Вихідною точкою „балаканини" є в мові заснована „небезпечна можливість, почуте слово сприймати поверхово і дальше передавати, не засвоївши собі означеної словом речі у її глибині. Таким чином розмова сплощується до балаканини, що веде до пересвідчення: „річ мається так, бо так про неї говориться".[3]

Назверхня подібність стилю і способу життя є у відворотній пропорційності, як ми вже згадали, до внутрішньої спільноти, а це тому, що внутрішня спільнота може виникати тільки із спільноти ідей і ідеалів, тобто із спільного ставлення до сфери вартостей. Про спільноту ідей і ідеалів і про спільне ставлення до сфери вартостей не може бути, однак, вже тому мови, що, як завважує Гайдеґґер, з думкою про пролетарську масу — переміна на масу, „омасовлення" саме починається із моментом „дезінтеґрації" вартостей, тобто „розпаду", загину ідей і ідеалів. Маса за Гайдеґґером є тому видідичена із культурної спадщини, вона часто добровільно, — відрізана від вищого духового життя.

У своїй характеристиці маси Ґайґер поминає одну її признаку, що її дуже виразне зазначення дало основу до особистої драми „Мойсея": протиставлення маси одиниці. „Які б не були різнородності в поняттях маси і різні значення, що їх цьому особливо пливкому поняттю дасться, — пише Райвальд, — ніхто не може заперечити, що поняття маси протиставиться поняттю індивідуальности". (Райвальд op. cit. стор. 14). „Однією з фізіологічних функцій маси є саме абсорбувати людську особовість, включати її в ширшу одність" (ibid. 143).

---

[3] O. Bollnow: Existenzphilosophie, стор. 45.

Райвальд пояснює цей процес у психоаналітичному дусі обставиною, що „особовість, з якої сучасна людина є така горда, може теж стати для людини таким гнітючим тягарем, що вона приходить до бажання позбутися того тягару". (ibidem, 143). Це бажання згаданий автор розглядає як змагання людини до встановлення одности (поміж собою та оточенням) як в часі, коли ще окремішність одиниці, що була ще дитиною, не зазначувалася, тобто у першому дитинстві, яке відчуваємо як „втрачений рай", „ґарантію мира й безпеки". Туга за юним станом речей є однією із головних причин прагнення людини „злитись з масою".

Поминаючи, як ми згадали, важливу квалітативну признаку маси, її антиіндивідуальну і антиперсональну напрямленість, Ґайґер звертає з квантитативної і динамічної точки зору увагу на інший аспект маси. Порівнюючи масу в соціологічному розумінні з масою у фізикальному значенні, вважає її в одному і другому випадку депозитарієм потенціяльної енерґії. Ця енерґія у випадках перетворення маси в юрбу і як сила деструктивна і як сила продуктивна, значно перевищує, як ми це бачили і в закінченні „Мойсея", суму індивідуальних сил, що з них вона складається. (Райвальд, стор. 140).

Те, що схоплення суті маси у поетичній візії, виражене в метафоричній формі, погоджується у такій високій мірі з аналізою маси в психосоціяльному досліді, вираженому в термінологічній формі, — не означає, що — пригадаймо парадоксальний вислів психолога Рює, немов би „одна поетична метафора могла сказати те і стільки, що кілька томів психології". Якщо в площині синтетичного схоплення суті явища поетична візія може стати рівнорядно побіч наукового досліду, то в експлікації явищ, тобто їх поясненні та їх клясифікації, наскільки тут переважає аналітичний тип мислення, науково-психологічний дослід має, однак, очевидно першість. Не може бути й мови про заступлення соціяльної психології студією відповідних літературних творів, може і повинна бути мова про включення мистецької візії як одного із підходів і одного із засобів соціяльної психології.

Проблематика юрби в поетичній візії Ів. Франка і в сучасній соціопсихології

Драматизація маси, що дозволимо собі так сказати, — одністю місця, часу, і якщо не конче акції, то принаймні почуттєво — прямувального стану, перетворює масу на юрбу. Маса в „Мойсею" є „пар екселянс" „юрботворчим чинником". Збіговище маси в одному часі, в одному місці, опанованої одним настроєм, стає колискою юрби:

Автім в таборі гомін і рух,
Біганина і крики;
Із шатрів вибігає народ
І малий і великий.

Що таке? Чи то ворог іде?
Чи впав звір у тенета?
Ні, Мойсей. Глянь, Мойсей вихожа
Із свойого намета.

Одність місця і одність часу в зосередженні маси викликує напняття збірного емоціонального стану, що може виявлятися у виїмковій наснаді однієї пристрасти, але може теж грати цілою гамою змінливих почуттів.

Несподівана поява Мойсея і його наближення до каменя, з якого звик він промовляти, викликає насамперед почуттєвий психічний відрух зацікавлення, що виваблює ізраїльтян із їхніх наметів і що поступово перемінюється в стан збентеження, із домішкою страху, коли приявні помічають, що Мойсей скеровується до каменя, немов із наміром пророчити. Цей психічний стан почуттів зацікавлення, здивовання, збентеження і остраху розтворюється переходово в сміху, щоб, перейшовши через стримувану досаду, — вибухнути наприкінці акцентами скаженої люті:

. . . і регіт піднявсь,
А з тим реготом впарі
По народі йшов клекіт глухий,
Мов у градовій хмарі.

І юрба мов шалена ревла:
„Забирайся ще нині!”
І лунав її рев, мов крутіж —
Гураґан по долині.

Поетична візія Франка — за наведеними цитатами охопила один із сутніх аспектів юрби, що його стверджували всі клясичні теоретики юрбових явищ, Сіґеле, Ле Бон, Мек Давґел, Феліче — а саме почуттєву змінливість, — основу жіночости чи дитячости вдачі юрби. Але й другий ще важніший аспект юрби, — однаково чи злочинної чи геройської, — а саме глибоке перетворення індивідуальної душі, зануреної в збірноту, у мить, що „із номадів лінивих люд героїв сотворить”, — геніяльно схоплений і виражений в „Мойсею”. Непорівняно вірно із феноменологічного боку передане внутрішнє психічне переставлення людини в юрбі у строфі:

Ще момент — і прокинуться всі
З остовпіння тупого,

І не знатиме жаден, що вмить
Приступило до нього.

Не багато могла б соціяльна психологія до мистецького змалювання юрби у Франка додати. Очевидно і тут, поза полем поетичної візії, мусіло залишитися вимагаюче аналітичного мислення пояснення процесу „психічного заражування" „contagion psychique" Бона. Зведено його в різних варіянтах, як відомо, до процесів гіпнози, у яких юрба своєю потужністю, ставить себе на місці гіпнотизера та викликує настанову піддан- ства, „гіпнотичної гіпотаксії" в людини, що охоплена юрбою. В іншому варіянті пояснюється те психічне заражування, як це робить Мек Даґвел процесами „афективної індукції", „direct induction of emotion", що, сперті на сприйманні почуттєвої міміки людини, ведуть до появи в сприймаючого почуттів аналогічних до почуттів сприйманих почерез міміку. Коли ці подрібні обставини творення юрби залишаються, як ми сказали, поза засягом представлення у Франковому творі, то в його рямках зазначуються виразно інші до суті маси і юрби приналежні психосоціяльні мотиви. Маємо на думці відношення маси до провідника, що за Фройдом стає основою „лібідінальної структури" соціяльного життя.

Відношення до провідника

Амбіваленція, двовартність цього відношення зазначується в „Мойсею" в ось якому запиті:

Чи прийдеться розбить, розтоптать,
Як гнилую колоду,
Кого наші батьки і діди
Звали батьком народу?

Ще яркіше це подвійне відношення до батька-провідника зазначено у строфі:

„Най загине!" — кругом загуло.
„І ось тут йому й амінь!"
Тілько диво, ні одна рука
Не сягнула по камінь.

Настанова маси до провідника, що її виявляє своєю поведінкою викристалізована із маси юрба, визначена давнішою постановою і актуальним поштовхом до її виконання:

„Чи ж забули так скоро свою
Угорашню ухвалу?

„За каміння! Він кпить собі з нас,
Так як кпив разів много.

Най загине він краще один,
Як ми всі герез нього!"

Але цій настанові протиставиться пізніше голос „туги, що ходить по голій горі" та „підіймає в душі голоси, що давно вже замовкли". Вони виринають із найдавніших „років людського життя, із років дитинства". Засуджений на „побиття камінням" провідник, повертається викидом сумління і спогадом батька:

„Що ще вгора байдуже було,
Нині любе й шановне;
Що ще вгора топтав, оплював,
Нині святости повне.

Те незриме, несхопне, що все
Поміж ними горіло,
Що давало їм змисл життєвий,
Просвітляло і гріло."

Те, що в індивідуальній душі бриніло ніжним спогадом батька, — у площині збірноти росте у згадці і уяві до розмірів надприродньо велетенського, а ще більше таємного, надлюдсько-гігантського силуета, що своєю надприродністю і таємничістю вказує на своє походження із магічно-мітотворчої сфери „несвідомого" збірноти:

„Там високо над гвари землі,
Над всі шуми і згуки
Він стоїть і до неба простяг
Розпростертії руки.

У сходовому сяйві небес,
В пурпуровім промінню
Колосальний його силует
Видно геть у пустиню.

І летять із гебрейських шатрів
Затурбовані зори
Мов гонці до Гіганта того
На осяяні гори."

Відношення маси до провідника, визначене оцими поетичними образами, відповідає психоаналітичному поглядові Фройда (головно „Тотем" і „табу") на лібідональну структуру маси, та поглядям Юнґа на архитипічні чинники колективного несвідомого.

За Фройдом усі форми суспільного життя від маси почерез юрбу до різнородних груп та й найвищої — національної, — мають „лібідональну структуру" в тому розумінні, що основною силою суспільних взаємовідношень є „лібідо", — любов в найширшому розумінні.

Справа стає ясніша, якщо зважити, що за поглядами Фройда не тільки сексуально обумовлена любов, але всі її форми, батьківські і дитячі, приязнь, любов ближніх чи навіть ідей, наскільки всі вони творять суцільність тенденцій, визначених схильністю до посвяти себе і до наближення до улюбленого, до інтимного контакту із ним, — треба вважати за „лібідо".

В суспільному житті зазначуються два роди стосунків: такі, що є перенесенням на суспільність, стосунків дітей до батька і стосунків братерських у нутрі родини. Перші є наставлені на ідентифікацію, утотожнення члена суспільства з ідеалом чи особою, що заступає місце батька, яка то ідентифікація в'яже поміж собою зідентифікованих, як синів одного батька. Другі стосунки, що є перенесенням стосунків братерства на суспільність, є наставлені на справедливість, на однакове відношення до всіх членів групи, що їх вважається братами.

У первісній ватазі, де батько як начальник родини-ватаги був поневолювачем синів, їх відносини до авторитету батька (як, зрештою, до певної міри і в сучасності) були одночасно позитивними відносинами любовної пошани, але теж і неґативними ворожости, наскільки батько заздрісно звужував право на життя і вижиття синів; тому в первісній ватазі приходило до вбивства батька і заступлення батьківського авторитету змаганням до братерської справедливости.

І в сучасних суспільствах існує засаднича протиставність поміж авторитетом володаря і ідеалом революції, — „свобода, — рівність, — братерство", як і в сучасній родині, побіч настанов любовної пошани до батька, існують у ще нерозумної дитини тенденції (але тільки тенденції) до ворожої аґресії супроти батька, що своїм авторитетом обмежує її свободу.

Заіснування психічних станів юрби є за Фройдом, Юнґом, Адлером притокою до упервіснення людей у немов гіпнотичному, юрбовому стані, що її творить у психоаналізі т. зв. „реґресія", поворот до первісних і дитячих психічних настанов. Нічого дивного, що відношення юрби до провідника визначатиметься тією первісною і немов дитячою амбіваленцією, двовартністю, що виникає із протиставности настанов глуму, клевети, ненависти з одного — пошани, прив'язаности, відданости, любови, — з другого боку — що ми їх збагнули в поетичній візії психічних станів юрби у Франка.

Інтерпретація реґресії юрби у первісність, за поглядами другого доглибинного психолога Юнґа, йде в напрямі гіпотези процесів т. зв. „проєкції", тобто „перекинення" несвідомих зображень із глибини людського „несвідомого" на дійсність, напр., на дійсну постать провідника. Йдеться тут, однак, про глибше, як Фройда, бо неіндивідуальне, „колективне несвідоме" та про особливе зображення, що його Юнґ називає „архитипом".

Архитипи є, так би мовити, залишками та слідами давніх колективних переживань людських груп у колективному несвідомому, спільному цілій групі. Ці залишки чи сліди переживань залишаються в „несвідомому" у формі диспозицій, тобто потенціяльних нахилів несвідомо творити уявні образи, що стосуються до окреслених життєвих ситуацій. Щоб справу насвітлити метафорою, вжитою самим Юнґом, та дати одночасно конкретний доказ цінности метафор у психології, наводимо цитату з Юнґа: „Архитипи є подібні до річищ, що їх вода покинула, але що в них може по неозначеному часі знову влитися". Життєва ситуація вливає немов у залишене в колективному несвідомому річище колишнього збірного переживання енерґію несвідомої уяви, що витворює в ньому під впливом давніх слідів фантазійне мітологічне чи поетичне несвідоме зображення, „архитип", пов'язаний якось із відповідними фраґментами життєвої ситуації і дійсности, що до їх виникнення дали притоку, а що під впливом їх появи зазнають глибоких змін. Це перетворювання дійсности несвідомими проєкціями архитипів очевидно впливає на наше психічне життя та на нашу поведінку, як „уявний образ" „Мойсея", що „колосальний його силует видно геть у пустиню".

Щоб доповнити проблематику відношення провідників до юрби, треба б ще згадати інший тип, якщо не провідника, то принаймні вожака юрби, що його прототипами в „Мойсею" є Датан і Авірон.

В інтерпретації можливости такого типу, як Датан і Авірон, існує знову повна згідність мистця-поета та психоаналітика, в цьому випадку представника індивідуальної психології А. Адлера. Поет і індивідуальний психолог погоджуються в тому, що в багатьох принаймні випадках провідниками юрби стають люди під впливом змагання до надкомпенсати своєї власної меншецінности володінням над юрбою і пониженням інших справжніх провідників. Їхнім змаганням до надкомпенсати сприяє змагання до надкомпенсати самої юрби, — її прямування, щоб вжити терміну Адлера, до „мужеського протесту", що його потребує жіноча вдача юрби у відношенні до тих провідників, які мають справжнє право масами проводити.

Поміж візією поета і теорією та дослідом науки в проблематиці взаємовідношення поміж провідником і масою існує не тільки згідність, але й взаємодоповнювання, наскільки не тільки теоретично-наукові погляди на генезу і структуру психосоціяльних явищ доповнюють аналітичним підходом інтуітивне і синтетичне схоплення їх суті, — але й, навпаки, поетична візія вказує інколи, на деяких відтинках, нові проблеми і новий напрямок їх розроблення.

У ділянці проблематики, що нас цікавить, мистецька візія вказує на те, що побіч типу вожаків юрби вроді Датана і Авірона, формованих власними ресинтиментами заздрости і ненависти, як теж і ресинтиментами юрби, що її роблять вони знаряддям надкомпенсати своєї меншецінности, існують провідники інші, так би мовити, „понадповноцінні", що відчувають у собі покликання і домагання насичувати те, що меншецінне, „понадповноцінністю" своєї душі. Вони, як тип „Мойсея", відчувають у собі покликання ведення душі мас любов'ю і із любови в напрямку сфери справжніх вартостей.

„О Ізраїлю, якби ти знав,
Чого в серці тім повно!
Якби знав, як люблю я тебе,
Як люблю невимовно!

„Але ні, не самого себе
Я у тобі кохаю;
Все найкраще, найвище, що знав,
Я у тебе вкладаю.

„Я ж весь вік свій, весь труд тобі дав
У незломнім завзяттю, —
Підеш ти у мандрівку століть
З мого духа печаттю.

Ця концепція провідника, що в ній за словами самого поета „тремтить щось людське, м'яке", — є, безперечно, українським оригінальним вкладом в проблему провідника під аспектом його „психологічної дії", дії на народ з метою формації його душі, згідно з словами поета: „Сорок літ, мов коваль, я клепав їх серця і сумління".

Ця концепція у своїх аналогіях до деяких напрямних політико-моральної, далекосхідньої філософії[4] вказує на можливості „азійського ренесансу в українських поняттях про провідника і народ". Мало розроблена у колі окцидентальної культури, визначує вона одночасно напрямок окреслення останньої психосоціяльної категорії, що про неї буде мова: категорії народу.

Категорія народу в поетичній візії Франка і в соціяльній психології

Концепція народу, зазначившися блискавками прологу та кінцевим образом народу „in statu renascendi", народу у поході, міститься в метафоричній притчі про дерева, що шукали собі володаря. У ній франківська інтерпретація народу, нації пере-

[4] Prof. Magnino: Breve nota sulla philosofia politico - moderne del Giappone.

ступає далеко межі психосоціяльних підходів, хоча їх і не заперечує. До шістьох можливих націотворчих чинників, що про них говорить Сомбарт[5] — спільна мова, релігія, культура, спільнота історичної долі, спільнота землі, спільнота крови (раса) — Франко додає слідами німецької романтичної філософії, а мабуть і польських романтиків, ще один та вирішний чинник — „спільноту національного духа". Думаємо, що Франко напевно, якщо йдеться про дефініцію духа народу, приєднався б до погляду Фраєра: (H. Freyer: Gesellschaft u. Volk, стор. 17), „Ці духи народів є індивідуальностями метафізичного значення, що не виводяться з чогось іншого і не дадуться звести один до одного, своєрідні аж доостанку... Народність стає таким чином центральним поняттям так етики, як і метафізики. Народ є для них (саме для романтичних німецьких філософів) не суспільним ладом в першому і найглибшому значенні, не впорядкованістю станів кляс, суспільних досягнень, але є для них... в першій мірі і в найглибшому значенні... психічно-духовою постаттю, — не є порядком суспільним чи державою, але є духом народу, народністю".

Подібно і в Сомбарта національний дух є вже, як у Франка, категорією не соціяльної психології, але метафізики народу, хоча його поняття тісно із психосоціяльними категоріями зв'язане. Поняття духа народу припорядковується, за Сомбартом, з одного боку, — кавзально — до об'єктивацій цього духа, — права, науки, мистецтва, словом культури, — з другого боку — телеологічно, в зв'язку із Геґелем, як теж із Св. Письмом, до свідомости післанництва. В поетичній візії „Мойсея" саме в цьому духові народу, добачується як його суть, його метафізичне призначення, його післанництво. Сутність кожного духа народу передусім у тому, що, як каже Франко, Єгова „посольство йому дав страшне під сімома печатьми", якого не можна призабути, якщо народ не має зустрітися із запитом: „Чом не тямиш посольства свого і його заповіту?"

Свідомі й несвідомі сили духа народу в повищому подвійному розумінні об'єктивацій культури і свідомости післанництва є силами, що вкладені в нього, „як квас в прісне тісто", стають рушійними чинниками його еволюції.

„Голод духа", „невідомий перст Божий", що керує тією еволюцією, як вираз відношення народу до трансцеденції, в цілковитій згідності із сучасною екзистенціяльною філософією, пов'язаний із „безіменним страхом", „жахом самоти" у масі, метафізичною лячністю „безодні старої" існування. Еволюція індивідуального народу включається в загальну еволюцію духа домаганням до народу „простувать в ході духові шлях і вми-

[5] Werner Sombart: Vom Menschen.

рати на шляху", — та погоджується вповні із влучною травестацією слів Канта в Сомбарта „Людство без національности є порожнє, національність без людства є сліпа".

Поетична візія суті народу у Франка є дальшим черговим доказом слушности наших міркувань про теж науково-теоретичну цінність мистецького, а через те квазі-феноменологічного схоплення сутностей психосоціяльної дійсности, а одночасно переконливим натяком для української філософічної думки на можливість розроблення теорії нації в площині сучасної філософії вартостей Шелєра, Гартмана і інших.

Володимир Янів

ДУШЕВНІ ПЕРЕЖИВАННЯ В'ЯЗНЯ В „ТЮРЕМНИХ СОНЕТАХ" І. ФРАНКА

(До питання закономірности психічних явищ)

Видатна й усебічна постать Івана Франка, належне зрозуміння якої дає нам не тільки його багата спадщина, але й історична перспектива, ставить перед українським науковим світом, у час подвійного Ювілею, зрозумілу вимогу: якнайсумлінніше вивчити життя й творчість вийняткової Людини з окремим зверненням уваги на не досліджені досі моменти. Серед них повинно знайтися місце на проаналізування одного трагічного епізоду, — епізоду, якщо міряти його із аналогічним переживанням Франкового великого попередника, Шевченка, чи із аналогічними переживаннями цілої плеяди його менш визначних наступників. Мова про трикратне ув'язнення Франка, — ув'язнення, яке стало згубним призначенням українських творців, що не схотіли запродати душі окупантові. Як-не-як восьми-, три- чи дво- і півмісячного позбавлення волі Франка не можна порівнювати із доживоттям чи десятиліттями, і тому говоримо про епізод. Коли, однак, треба при тому наголосити трагізм цього епізоду, то це тому, що навіть ці короткі ув'язнення мали вирішний вплив може не так на психічну формацію Франка, на всякий випадок не безпосередньо й не дооснозно, як на його долю, а тим самим на творчість: це ж була засаднича причина, що Франкові вступ до офіційної наукової кар'єри був замкнений і що його не допустили до викладання в львівському університеті, не зважаючи на те, що він з успіхом прочитав свою пробну університетську лекцію.

Моя доповідь ограничена до одного конкретного аспекту: як відбилися в'язничні переживання Франка у його поетичній творчості, чи пак точніше, які характеристичні для в'язня психічні зміни залишили свій слід у його „Тюремних сонетах"?[1]

Точніше окреслення ситуації, необхідне для зрозуміння психічних переживань людини, вимагає пригадки, що „Тюрем-

[1] Аналіза спирається на текстах із видання: І. Я. Франко: ‚ВИБРАНЕ', Державне Видавництво Художньої Літератури, Київ, 1954. Тюремні сонети в названім виданні на стор. 98-122. При цитуванні подаю в нотці назву сонету (чи його початкові слова) і сторінку.

ні сонети" постали в часі третього, дво- і півмісячного арешту Франка, восени 1889 р., коли поет мав закінчених 33 роки, тобто коли він був мужчиною у зрілому віці з вивершеним світоглядом і чималим життєвим досвідом. Рівночасно корисно нагадати для уточнення деяких пізніших порівнянь і висновків, що арешт Шевченка наступив в тому самому віці, безпосередньо по закінченні 33 літ життя, а його в'язничні поезії припадають на 33-37 роки життя, отже, з аспекту психології, на ту саму розвиткову фазу, що й у Франка.

Франко в одному тюремному сонеті,[2] прирівнюючи себе до стрільця в засідці, а своїх співв'язнів до звірів, робить одно дуже правильне і для в'язничної ситуації психологічно типове помічення: в тюрмі — під тягарем своїх переживань — людина скидає свою конвенціональну маску й виявляється такою, як вона справді є; а втім, при безперервній і безпосередній зустрічі із оточенням, яка продовжується тижні й місяці (а іноді й роки), всяке маскування є недоцільне, бо майже ніхто не є в стані скриватися без перерви. Аджеж треба пам'ятати, що на небагатьох квадратних метрах спільної камери стають в'язні свідками кожної чинности товариша, що живуть вони тут разом день і ніч, за всяких настроїв, але здебільша надто перевражливлені, щоб могти панувати над думками й висловами, і рівночасно надто апатичні, щоб хотіти це робити. Тому

„Усякий звір поперед мене мгиться,
Не криється від мене, не боїться,
Показує, в гому хто є мистець."

На маргінесі можна при цій нагоді ще сказати, що ситуація ще є з іншого погляду для в'язниці типова: при в'язничному безділлі й випливаючій із безділля нудьзі є загострена охота обсервувати інших. Тому Франко з заінтересуванням стверджує, що

„Тут всяку видно наголо особу,
Мов фрак роздівши й мундир урядовий,
Вони і людську скинули подобу."

Але це спостереження можна поширити: ця безконвенціональна щирість є характеристична не тільки для поведінки в'язнів, але також для їх творів, отже в даному випадку для самих Франкових сонетів, які далеко краще характеризують автора, ніж його поезії, що постали на волі. І тому саме на підставі аналізи в'язничної творчости можна здобути деякі цінні інформації про автора, хоч він сам про те „expressis verbis" не говорить.

---

[2] „Сиджу в тюрмі, мов в засідці стрілець", 100.

Річ у тому, що при читанні „Тюремних сонетів" доходимо до певного парадоксального ствердження: у них є опис в'язниці, іноді дуже докладний, просто фотографічний, але в них немає (чи вірніше — майже нема) в'язничних переживань, — в них мало нового для психології в'язня. Насувається порівняння між фотографією й портретом, який має дати на тлі зовнішньої подібности внутрішній індивідуальний зміст портретованої особи. Цей парадокс, зокрема, кидається у вічі, коли порівняти „Т. С." із в'язничною творчістю Шевченка, в якого нема спеціяльного якогось в'язничного циклу, присвяченого неволі, а в якого є просто поезії, що поставали в кріпості чи на засланні. Нема у Шевченка також наміру представляти в'язницю, нема її фотографії. А проте, є настрій тюряги, є в'язничні переживання; на підставі тих нечисленних Шевченкових віршів, які безпосередньо — хоч завжди неначе на марґінесі — говорять про в'язницю, можна б написати цілу студію про психологію в'язня.[3]

Звичайно, при ствердженні парадоксу мусить зродитися питання, як його пояснити? Було б банально вертатися до відомого протиставлення між генієм і „каменярем", тим більше, що Франко дуже докладно знав і правильно оцінював природні межі свого великого таланту. У своїй сатиричній, їдкій відповіді „молодомузівцям", репрезентованим Остапом Луцьким,[4] Франко сам про себе одверто й без пози заявляє:

„Я не геній, синку милий,
Тим ніколи й не хваливсь;
Працював, що було сили,
Перед сильним не хиливсь;
Фарисейству й лицемірству
Я концесій не робив."

І у цім визнанні є цілий Франко, який ще й повторює: „Я не геній, Я звичайний чоловік". Але ж до психологічних помічань геніїв не треба (хоч, звичайно, генії завдяки своїй інтуїції дуже часто без спеціяльної підготови такі помічання роблять), і сам Франко — тонкий обсерватор — незаперечно був здібний, щоб чи то написати відповідну розвідку чи утривалити переживання у віршах, коли зокрема здавав собі справу із меж своєї інтуїції.

Далеко більше в даному випадку могли б вияснити, хоч також не вповні, два різні психологічні типи: почуттєвого, вулканічного й ірраціонального Шевченка й раціоналістичного Франка. Коли для останнього ідеалом є „розум владний без ві-

[3] Пор. мій етюд: „Сліди в'язничних переживань у Шевченковій поезії", „Визвольний Шлях", Лондон, ч. I(76) за січень 1954, стор. 33-43.

[4] „О. Люнатикові", в цитованім виданні, стор. 245.

ри основ" і коли він мріє про поступ, який „власний наш розум посяде", тоді Шевченко при своїй імпульсивній вдачі скептично заявляє, — що йому не вдасться найти відповіді на підставові питання: „нащо нас мати привела", „нащо живем", „чого бажаєм"? Він так таки і каже, що „не дознавшись, уміраєм, і покидаємо діла . . . "[5] І це зрозуміло, що при своїй раціоналістичній поставі Франко є систематичний, він хоче докладного опису, фотографії. Для Шевченка важливіший портрет чи настрій, гнітюча хвилина, ніж беззмістовний день. І коли Шевченко при одчайнім малюнку розпачу, що пливе із нудьги й відчуття власної безпожиточности, тільки на марґінесі каже: „Ще прийде ніч в смердячу хату",[6] тоді Франко докладно фотографує джерело того смороду, і до питання т. зв. „кібля" (параші) вертається аж кілька разів. Ось зразок:

„Кибльовання полуднішнє й обід
Ураз — чи дотеп се, чи лиш припадок?
І запах саламахи й киблів сморід!
Рядком з водою становлять коновку,
І хліб кладуть, і в киблі ллють карболку —
Ніс арештантський все знесе й живіт."[7]

І коли ядерний вислів Шевченка для настрою характеристичніший, то уявлення в'язничного побуту приходить радше по прочитанні відповідного місця з Франка, — зокрема для того, хто у в'язниці сам не був.

Можна б ту аналізу ще продовжувати й джерела способу опису дошукуватися в скерованню уваги на власне нутро (інтровертизмі) Шевченка, для якого важливе власне переживання чи власний настрій, чи навпаки у потребі обсервації зовнішнього світу (екстравертизмі) Франка, яка відбилася з такою силою у його натуралістичній манері .Але це речі з одного боку відомі, з другого боку для самої теми другорядні. Можна б хіба зауважити, наскільки далекойдучі висновки можна робити саме із в'язничної творчости й цими висновками арґументувати попереднє зауваження, як то безпосередність тюремної поезії характеризує самого автора. Але це зауваження нам не так важливе для того, щоб робити помічення про психічний тип автора чи про манеру його поетичної творчости, як радше, щоб ще основніше перевести аналізу самих таки в'язничних переживань, які відбилися у творі, і то саме тих переживань, про які безпосередньо не говориться. Бо можна поставити сміливе твердже-

---

[5] Цитати з Франка взяті із вірша: „Товаришам із тюрми", 253; цитати з Шевченка на підставі „Повного видання творів Т. Ш. „Українського Наукового Інституту, Варшава-Львів, т. II.-IV., 1934-1937. Перший цитат із вірша: „Один у другого питаєм", т. IV. ст. 38.

[6] У поемі: А. О. Козачковському, IV. 46.

[7] „Ні, наш тюремний домовий порядок", 105.

ня, що на підставі творів можна відчитати (звичайно, в приближенні) присуд в'язня-поета, чи пак його сподіваний присуд (якщо він перед присудом, тобто у слідстві), якщо хтось знає закони в'язничного життя й психології в'язня. Бо врешті-решт саме тут скривається причина, чому Франко не відкриває перед нами тої безодні розпачу, який на кожному кроці стрічаємо у Шевченка на засланні: типовий в'язничний настрій може постати тільки у того, в кого перерветься психічний контакт із світом, — точніше: хто стратить віру, що він зможе жити ще повним життям, отже в людини, засудженої на довгореченцеву тюрму, яка ще за життя бачить себе живцем замкненою в гробі.[8] Таких переживань Франко не мав, бо їх не міг мати. Для нього в'язниця була терпінням, але не була перекресленням життя. І тому він звертає увагу на терпіння і аналізує складові елементи того терпіння, але не стає в обличчі духової смерти, і тому не ставить собі питання, яке є істотне значення життя.

Відомим написом, який Данте поставив на входовій брамі пекла: „Lasciate ogni speranza", кінчається сонет, що являється вступом до циклу „Тюремних Сонетів",[9] і діється це у повній гармонії із висловами численних інших в'язнів,[10] але самого „дна пекла" ми не бачимо, і це, зрештою, тільки вказує на велику закономірність психічних переживань, які, не зважаючи на людську індивідуальність і на можливі різниці й відхилення, можуть заіснувати тільки на певному конкретному підложжі. Без кошмарного жаху не існувала б екзистенціяльна філософія, а без справжньої загрози нашого „я" не було б ні питання про істоту того „я" ні охоти перемогти усі небезпеки. І щойно тоді, коли в'язниця грозить знищенням індивідуального обличчя, приходить та характеристична філософічна постава, яка поєднує безодню розпачу із глибиною думки, що бореться за вартість людини.

І можна парадоксально ствердити, що саме велика цінність „Т. С." у тому, що вони тої виняткової глибини не мають, бо це тільки потверджує висновок про закономірність психічних переживань. Як-не-як саме Франко був людиною того формату, що він і на глибину й на філософічну поставу здібний був (зокрема у віці, в якому поставали „Т. С.") ; якщо їх нема, то це переконливий знак, що не було й об'єктивних зовнішніх даних, які ту поставу зумовлюють.

---

[8] Пор. мої студії: „Німецький концентраційний табір", Мюнхен, 1948, стор. 56, і "Die seelischen Erlebnisse des Häftlings im Lichte der Existenzphilosophie" в місячнику "Der Psychologe", т. V. зош. 12. за грудень 1953.

[9] „Се дім плачу", 98.

[10] М. ін. такі в'язні нім. конц. таборів: Коґон, Вайс-Рютель, Морцінек, В. К. Данський. З давніших в'язнів Новоруский. Один італійський неписьменний (!) швець у сонеті (!), який цитує Льомброзо, пише: "Nichts sind, o Dante! deine Höllengruefte". (Пор. зам. Д. у „Нім. Конц. Табір").

Але брак філософування у вірші, коли його не було у житті, є у повній гармонії із тою безпретенсійністю Франка, яку ми ствердили на марґінесі вгорі, що тільки збільшує документарну вартість його творчости. І тому дуже цікаво перейти до дальших місць, які говорять про психічні переживання у в'язниці чи, зокрема, які свідчать про певні психічні закономірності. Бо ось, напр., як інакше як не закономірністю виявнити таке вражаюче порівняння двох віршів двох різних поетів — Франка й Кравцева, — які постали в різних умовах і в різних добах, у відстані часу 44 років: Коли по зробленні порядків у „казні" в'язням нічого робити, тоді, за свідченням Франка

„давай ходить, ходить, ходить . . .
Шість кроків там і шість назад — досить,
Щоб не крутився світ, та трьом тісненько:
То два з нас ходить, а один сидить,
Той встане — з нас один сіда смирненько . . ."[11]

І майже дослівно цей самий малюнок у Кравцева,[12] що віддає настрій нудьги, яку намагаємося вбити ходженням і численням кроків, — що рівночасно віддає дошкульний брак простору:

„І нині нам — як звірям — кліті
І хід розміряний улад:
готири кроки, все готири
Туди й назад . . . туди й назад . . ."

Виразно скристалізована поетична індивідуальність Кравцева, і само ньюансовання картин виключає наслідування, а далекопосунену тотожність малюнку дасться виявнити тільки ідеальною аналогічністю ситуації й психічної реакції на неї. Цей „пристрасно-нестримний хід" чи „витоптування плаїв на кам'яній підлозі „келій-кліток" стрічається частіше й у інших авторів.[13]

Переконливе порівняння, яке свідчить про тотожність переживань у тотожних ситуаціях, заохочує до шукання подібних малюнків, які за даних умов самі насуваються. І до таких найглибше пережитих вражень, бодай на самому початку, належить відчуття пониження особистої гідности. Різні є форми понижування тієї гідности й різні є реакції на нього, але врештірешт ціла засада зводиться до одного: до позбавлення волі у психічному сенсі, а отже до позбавлення можности розпоряджати собою по своїм уподобанні. Звичайно, до цього служать вже

11 „Встаєм раненько", 104.
12 Б. Кравців: „Сонети і строфи", Львів 1933, вірш: „Як звірі", стор. 22.
13 В. Янів: „Сонце й ґрати", Берлін, 1941; Терцина IV. (Р. Шухевичові), стор. 35.

чисто фізичні засоби, як кайдани, ґрати, замки, візитирки чи очка, і всі ті елементи неволі є дошкульно відчувані.

„В тих днях, коли, неначе риба в сіти,
Мій вольний дух в тісних тих стінах б'ється,
Смертельний холод в душу аж крадеться",

описує ситуацію Франко,[14] але найгірше є відчуття, коли людина почуває, що її хочуть довести до стану безвольної речі, предмету а не підмету. І коли саме ця намірена переміна з людини у річ є характеристичною для сучасних концентраційних таборів,[15] то вона є, хоч може й в поменшених розмірах, невід'ємною складовою частиною в'язниці, як про це говорить наступне місце із Франка:

„Хто тут ввійшов, зціпи і зуби й руки,
Спини думки, і речі, і бажання!"

А потім це місце ще виразніше розвинене:

„Тут стережуть основ, але основу
Всіх основ — людського серця мову,
І волю, й мисль зневажують, як дрантє."[16]

І всі елементи саме такої поведінки дадуться зауважити вже при прийомі.

І ось саме на обрáзи при прийомі така характеристична реакція, що вона майже тотожна у двох різних авторів. Ось опис Франка:[17]

„Гей, описали нас, немов худобу:
І назву, й вік, і ріст і всю подобу,
Волосся, очі, зуби, всі приміти —
Тепер хоч в Відень нас на торг ведіте.
Гей, обшукали нас, немов бандити:
Всі кишені, всю одіж, всю особу,

---

[14] „В тих днях", 107. Подібно: „І в **путах грубих мурів** наше тіло, мов серце в грудях билося, товклось" — Янів: „Шляхи", Мюнхен, 1951; „Містерія мертвого дому", стор. 62. А ось кілька прнкладів поодиноких фізичних елементів неволі: „І до **дверей на ключ** замкнутих, І до **решотки** на вікні Привик я трохи" — каже Шевченко (Н. І. Костомарову, цит. видання, III. 189). А Кравців („Сонети і Строфи, 6): „**Замок загримав,** змовк — і серце зразу Забилось **до чорних ґрат і криці** В холодній мороком цвілим темниці, Де стіни криють крик і брид й образу". Франка вражає **візитирка** (тобто вовчок), яка „підсліпуватим своїм оком зирка" („Вже ніч", 101-102). „Про „**нездріманне око у вовчку"** говорить Драй Хмара, який найшовся „**у кам'яиім мішку"**. На „зачинене вікно, і **ґрати, і решітку"**, на яких ще й снмволічно „павук мотає сіру нитку", скаржиться Янів („Соице й Ґрати", Терцина І., 34.), який в іншому місці „напнув м'язи", щоб „шарпнути **лаици"** (там же, стор. 29. — „Кують в кайдани").

[15] Пор. цит. „Нім. Конц. табір": стор. 3.

[16] „Се дім плачу". 98.

[17] „Гей, описали", 99.

Ножі, тютюн і гроші, й всю оздобу
Забрали, хог в турецький рай ведіте . . .”

А тепер аналогічне місце:

„Нема різниць: затерлися границі між добром і злом:
Мене спроваджено немов бандита й знести мусів
Важкі обиди: вписано мене в реєстри під гислом
І зроблено знимки: зпереду, збоку й в капелюсі.
І горною слизькою маззю поваляли пальці рук,
Відбили двігі пальці по герзі й брудні долоні,
Письма забрали пробу й описали спосіб ходу й звук,
Що глухо плив з грудей, — і губи стиснені й гервоні . . .”[18]

Подібно як образу й пониження гідности уважається тюремний прохід, який Франкові насуває таки те саме порівняння до худоби, що й прийом. Річ саме у тім, що прохід має нормально задоволити внутрішнє індивідуальне бажання й має бути приємністю, а не функцією в'язничних приписів, незмінних у всіх порах року й незалежних від погоди. До цього вражає почуття особистої гідности, що прохід триває завжди точно окреслений час (годину, пів, а то й тільки чверть години!) і що він постійно відбувається під наглядом, при чому важко в дійсності інакше окреслити функцію „дозорці” чи „ключника”, як те, що він „жене” в'язнів, що мусить мимовільно викликати порівняння із отарою . . . :

„Зима ги літо, дощ, сніг ги погода,
Мороз ги спека, на годину в добу
Женуть дозорці в'язнів, мов худобу
По герзі на прохід до огорода.”[19]

Може нема тої ж самої ідеальної тотожности в описі Кравцева, яку ми стрічали в попередніх цитатах, але настрій є дослівно той самий; зокрема підкреслення оспалости рухів вказує на безіндивідуальність тих людських постатей, які мусять ходити тільки вколо, завжди одинцем — один за одним, завжди в однім напрямі, здебільша без слова, без шелесту, без розмови. Справжній хоровід тіней, що неминуче зійдуть у морок небуття:

„У глибі двору в'язнів горне коло
повзе, снується кроком в'ялим, кволо —
і йдуть горою і дощі і шквирі.

---

[18] Янів, „Сонце й Ґрати” — „Вписаний в реєстри” 28. В даному випадку нема мови навіть про несвідоме наслідування, бо як писав я цю річ, „Т. С.” були мені невідомі. Звичайно, знав я про їх існуваня, але й тільки всього.

[19] „Прохід, не хлопський в полю”, 105.

Кудись правцюють тіні тих, що в колі...
Ідуть та йдуть — тремтять у мряці ранній —
і вже в куті схиливши гола, спину, —
зіходять в нетрі мороку поволі."[20]

Нікчемна скупість простору насуває в обидвох випадках зовсім аналогічну картину: коли Франко бачить на проході тільки стільки „неба, що доглянеш з дна криниці", тоді Кравців говорить про „червоних мурів цямрини чотири".[21] До цього ж гнітючий настрій пониження, який випливає з відчуття сковання волі на кожному кроці й із скупости простору, степенує надзвичайна убогість природи, а то й навіть комплетний брак будь-якої рістні; знову ж свіже повітря (чи вірніше: релятивно свіже, у порівняннню із тим, яке є в многолюдних і слабо провітрюваних келіях) втомлює контрастом і психічно — зроджуючи спогад і тугу — і чисто фізично, як це правильно схоплене у Франка:

„Дерев там тільки, що паркан з ялиці,
А зелені, що поза ним доглянеш,

. . . .

А в грудь як свіжого повітря втягнеш,
То світ закрутиться, мов у п'яниці,
І ще сумніший, безсильніший станеш..."[19]

Наведені аналогії в описах (нервозний хід по келії, реакція на фізичне обмеження свободи рухів, прийом, прохід) арґументують в належній мірі тезу доповіді про закономірності в психічних переживаннях і реакціях в'язня; вони рівночасно ілюструють в наглядний спосіб деякі із таких типових реакцій. Про інші буде мова ще далі, але покищо треба докладніше спинитися на питанні пониження особистої гідности, покористовуючися багатим в цьому відношенні матеріялом Франка.

Подібно, як при прийомі й на проході, гостро відчувають в'язні особисте пониження в зустрічі із сторожею, але особливо в моменті спеціяльної аґресивности ключників. Зокрема часто доходить прямо до зудару в часі особистої ревізії. Вже сам факт обшукування й обмацування є настільки відразливий, що в'язні спонтанно реаґують, стаються дразливі й опірні, що в свою чергу збільшує нахабність обшуку й призводить навіть до ужиття фізичної сили у відношенні до в'язня. І саме ревізія настільки дошкулила Франкові, що він про неї згадує чотири

---

[20] „Сонети і строфи", 8.

[21] Ця сама тіснота простору, але інше порівняння у Янева („С. й Ґр.", „**Темні подвіря тюремні, давлені мурами кліті**", 30.).

рази.[22] Чуючись спеціяльно „потоптаним, проклятим", Франко дає таку реалістичну картину причини свого настрою, описуючи детально:

„Як страж встромляє свої лапи мідні
В мою кишеню, гоботи, в послідній
Рубець одежі і в послідні шмати...
Тютюн, огонь, папір і оловець —
Ось гого власть шукає так пильнейко,
Що влізла б аж в нутро тобі, здається."

В іншому місці говориться, як то

„клюгник, стражник може в кожній хвили
Перетрясти все в казні, обшукати
Вас до сорогки...",

при чому обшук не ограничується до самого шукання заборонених речей, але стражник може ще „язиком, як хоче, вас честити". Так як ці додаткові словесні образи при обшуку дуже дошкулють, так само денервуючі є нічні ревізії, що виривають знеможених в'язнів із сну, який приносить їм забуття. Нічна сценерія й нагле пробудження надає картині рис спеціяльної жорстокости, брутальности, іноді просто кошмарности. Це спросоння вчувається Франкові „пожарний дзвін", але гірше жаху діє в даному випадку факт, що не пошановано навіть так дуже потрібного й так гаряче очікуваного відпочинку, — що не пошановано примітивної потреби людини, щоб вона хвилину була сама і була собою. Це тим більше вражає, що причина такої нічної ревізії дуже неістотна, і тому насувається порівняння, що „ногайці казню за казнею пліндрують".

Коли однак доцільність ревізії можна врешті-решт зрозуміти, — звичайно, без непотрібної лайки і без зайвої брутальности, тоді в особисту гідність найбільше вдаряє та аґресивність сторожі, яка нічим невиправдана. З цього погляду дуже характеристичний опис, як ключник, чи пак „дід" (як його в данім випадку, згідно із злодійським арґо, називає Франко) приносить хліб:

„... З порога
На піл покинув і попхнув ногою —
І я погув, що є власть надо мною."[23]

Коли така поведінка мусить заболіти, запекти до живого, тоді зрозумілою стає охота в'язня виявити таки свою непокірли-

---

[22] Про ревізію при прийомі була мова вгорі. Особиста ревізія: „Замовкла пісня", 107-108; ревізія в келії й обшук: „Не вільно в казні", 109; Нічна ревізія: „А лед́зе тільки сон", 102.

[23] „Ключнпки і дозорці", 109-110.

вість, свою волю, свою індивідуальність. Так народжується бажання докучити сторожі, і це бажання належить до дуже характеристичних виявів в'язничної психології. Описові „вечірнього концерту", яким в'язні дразнять відповідального за порядок вартівника, присвячені два Франкові сонети.[24] „Концерт" починається від забороненого перегукування між келіями й від стукання у стіни. Коли вартівник звертає увагу чи лається, крик стихає в одному місці, щоб в цій же хвилині розлягтися на другому кінці коридору чи подвір'я. Вартівник бігає мов навіжений з одного місця в друге, щоб вишукати винного, — звичайно безуспішно, а його лють збільшують вигукувані під його адресою найгірші образи, котяче нявкання, чи кукурікання. І коли вартівник вже докраю переденервований і змучений, коли він „став, немов підрізаний баран", стихає раптом все, „мов в домі смерти". Докладніший опис сцени в прозовім оповіданню Франка „До світла", при чому в даному випадку „концерт" закінчився трагічно, бо виведений з рівноваги вартовий стрілив і вбив молодого в'язня, до речі невинного, і то саме в хвилині, коли він мав бути звільнений.

Ненависть до сторожі сполучується із глибокою погордою, що, мовляв,

„Ви продали себе в кати й на муки.
За 300 гульденів рігної плати
Готові з друга, брата шкуру драти
Як лиш він тут попадесь вам у руки.
Понижені до розряду собаки
Порядком нашим, ви мститеся таки,
Понижуючи других якомога"[25]

Але ненависть і погорда до сторожі це тільки один вирізок загальної постави, яка каже не тільки дошкулювати вартівникові, але взагалі родить бажання обманювати, чи як Франко каже: „Теміді плюнуть в сліпі очі".[26] І це тільки в часті для справжньої конечности в'язні перестукуються між собою таємною абеткою, перекидають собі при допомозі т. зв. голоти з вікна до вікна харчі чи тютюн, передають собі за посередництвом підкуплених „посмітюхів"[27] листи; поруч із охотою порозумітися чи подати важливі для слідства відомості діє при тому внутрішня потреба перехитрити начальство, показуючи при тому сприт і відвагу.

---

[24] Сонети: „Вам хочесь знать" і „Не будеш тихо", 100 і 101.
[25] „Ключники і дозорці", 109.
[26] „Тюремна культура", 111.
[27] „Голота" або „кінь" — шнурок, який перекидається в бік на виставлений поза ґрати дрючок від мітли або спускається з горішнього вікна вниз. Посмітюх — в'язничний послугач (з-поміж в'язнів). Грипс, ґрипсанка або ксива — назви на в'язничні листи, передавані нелегально.

Спинившись на питанні пониження особистої гідности, як його відчуває і як на нього реаґує в'язень, зацікавились ми наперед радше етичним моментом; поруч існує також естетичний чинник, який сполучується із гіґієнічним. Річ у тому, що незадовільні гіґієнічні умови у в'язниці, які глибоко вражають естетичний змисл, є рівночасно відчуті, як образа, як пониження людської гідности. Тому Франко, якого вразили „вонючі сіни" при вході до „в'язенного дому",[28] часто вертається до того питання, зокрема до т. зв. „кібля" чи параші. Ми вже знаємо, яке враження справило на нього виношення параш рівночасно із отримуванням обіду, але хвилює його також те, що параша стоїть постійно у келії, в якій в'язні мають жити, що призводить його до дуже драстичного й просто непарляментарного опису.[29] В іншому місці поет іронізує, що параша це дуже вигідна видумка, мовляв:

„І виходок і мебель враз! Вигідне,
Береш його, виносиш, ну, і прямо
На поле лий ги в компостову яму."[30]

У сумі це справляє настільки гнітючий настрій, що, вертаючися до питання пораз четвертий, Франко таки каже, що „ми ж тут живемо в клоаці"[31]

Також спосіб приготовання їжі, її однотонність, а зокрема факт, що, напр., „фасоля впів з гнилою", чи що в недільній порції м'яса жил і лою половина,[32] дратує. Що це не питання голоду (або: не тільки питання голоду) каже думати про харч, може свідчити інше місце, коли Франко описує, що в'язні по-

---

[28] „Вузька, важкая до добра дорога". 99.

[29] „Салон, їдальня й с...вкупі" у вірші „Гей описали нас", 99.

[30] „Колись в однім шановнім руськім домі", 103-104.

[31] „А рано", 103. Іноді понижування особистої гідности потоптанням елементарних естетичних почувань іде далеко дальше. Так напр. Янів (С. й Ґр., „Мабуть не зможу", 45):

„Мабуть не зможу щиро вже радіти:
І біль обид мене вже не зворушить...
Наругою звірі стемнили душу
Й руками маю плювачки їм змити".

До речі, первісний варіянт (недрукований) звучав:

„Мабуть не зможу щиро вже радіти,
Наругою стемнили душу звірі:
В кльозетах мию посіпакам діри
Й руками маю плювачки їм змити".

Картина з розділу: „Береза Картузька".

[32] „Беруть діру", 106. В розділі про Березу Картузьку Янів висловлює це в різкіший спосіб, який більше підкреслює почуття образи: **„Їжа безрог** для нас" (С. й Ґр., „Псальми", II. стор. 42). Із сонету Франка в тексті подано тільки малі уривки, але для повности картини варто процитувати більше:

„Беруть **котел води** і **жменю круп** —
Ось вам і суп; досиплють кмину жмінку,

збавлені найнеобхідніших предметів щоденного вжитку, в тому числі й ножа. Це заставляє їх „хліб нігтями й зубами... рвати".[33] Справді голодна людина байдужніє на сам спосіб, як вона має їсти, але в нормальних умовах спосіб їдження, який уподібнює людину до звірини, понижує. І так саме відчув це Франко.

В аналізі присвячено багато уваги питанню особистої гідности, бо це питання для в'язня і його психічних переживань дуже істотне, але також тому, що Франко, власне кажучи, тільки те питання вповні у своїх сонетах відбив. На інші переживання є тільки натяки. Напр., відчування часу, таке характеристичне для в'язничних переживань ,у Франка тільки легко зарисоване. Ми пригадуємо місце у Шевченка про те, як в нього думи „спинять ніч" і як години „літами, віками глухо потечуть".[34] Кравців „силяє в дні" „твердих годин настирливі удари",[35] коли ще інші рахують години й мінути, які минають „ходом черепахи".[36] Франко про час говорить тільки коротко, що він проходить патріярхально, що треба по господарськи іти спати з курми, але заснути годі, і вільно проходять години, тим більше, що нема про що розмовляти.[37] Хоч іноді саме розмовами стараються в'язні виповнити час, але це зводиться до того, що один

„своїм ,ділом' мучить всіх і нудить,
Той жарти строїть, всіх смішить готовий,
А інший в споминах колишніх блудить"[38]

Спогади, м. ін., належать до найчастіших виявів в'язничної нудьги. Це є ті Шевченкові „колишнії случаї", які він „в душі своїй перебірає" чи „видумує, щоб серце вбоге словом розважать".[39] Але ці спогади для в'язня стаються небезпечні, бо вони тільки збільшують тугу, а самі монотонніють, і врешті „не лізе в голову нічого".[39] Це тому врешті-решт про „спогадів нікчемні тіні" говорить Кравців,[40] а іноді вони, як „полинялі по-

---

То звесь кминковий; краяну печінку —
Звесь леберсуп; а хліб — хлібовий суп.
На друге йде капуста й воловина
В неділю (евфемічно — жил і лою
Бува не раз в тім м'ясі половина!)
В будні горох, фасоля (впів з гнилою),
Логаза, каша гречана й „дубова" —
Ось вам вся наша „карта страв" готова".

33 „Не вільно в казні", 109.
34 А. О. Козачковському, IV. 46.
35 „Твердих годин", 7.
36 Янів, С. й Гр., Терцина III., 35.
37 „Вам хочесь знать", 100.
38 „Розмови", 112.
39 „Мов за подушне", IV. 89., і „В неволі, в самоті", IV. 154 і 354.
40 „Про дні колишні", 13.

дії" йдуть таном у душі і „шаліють".[41] І ця характеристична туга приходить і у Франка, і тоді він

„ходить, ходить, тільки гути кроки...
Часом на всіх наляже сум глибокий,
І довго в казні тихо, наге в гробі"[38]

Тоді відчувається подвійно важко самотність.[42] Тоді загострено відчувається всякі зміни у природі, а зокрема монотонний дощ збільшує тільки почуття нудьги, зокрема як він зачне падати вночі. І ця нудьга сльоти добре віддана у Франка,[43] коли він у безсонну ніч слухає, як

„плюскоге дощ, і грубі краплі б'ють
О ринву, — ринва так жалібно дирка
О мур, мов хоге вирватися з пут.
Та ні, не вирвешся! Залізні гаки
Держать тебе, дозорці, як собаки,
Пильнують, ходить шельдвах під вікном".

В даному випадку дуже вдалий перехід від надслухування, як падає дощ, до особистих міркувань, коли, власне кажучи, не відомо, чи дозорці й шельдвах в'язня пильнують, чи ринни.

Як настрій стане такий гнітючий, тоді зрозуміло, що одиноким рятунком може бути сон, і що в'язня опановує єдине бажання: „Заснуть, заснуть, хоч би мертвецьким сном".[43] І на тому тлі можна зрозуміти те озлоблення, яке опановує в'язнів, коли їх із сну вирве нічна ревізія, про яку була мова вже вище. Але це не тільки сторожа є ворогом сну в'язнів. Для в'язнів, позбавлених вражінь і переживань, характеристичні є сонні марива, які з одного боку мають заступити враження, але які з другого боку є томлячі. Вони верзуться[44] у півсні, півяві, але вони й переривають сон своєю плястичністю, своєю насиченістю, своїм чуттєвим підкладом, який приневолює довго роздумувати над привидами, — так, що врешті затирається границі між уявою й дійсністю. І знову ж один з дуже вірних малюнків у Франка:

„В тюрмі мені страшливі сняться сни,
Та й ги то сни лишень — і сам не знаю,
Такі виразні та тривкі вони,
Такий несонний біль мені вгиняють.

---

[41] Янів: С. й Ґр. „Тюремний триптих", II. 33.
[42] „В тих днях", 107.
[43] „Вже ніч", 101-102. Про гнітючий настрій зумовлений погодою говорить Кравців: „Застиглим оливом на серце Холодні хмари налягли — І гусне кров і меркнуть думи Од мороку гнилої мли" (стор. 23). Він згадує безсонницю у душні вечори („Ґранчасті шпуги ґрат", 9). Про духоту, яка не дає заснути — також у Янева (Шляхи, „З-поза решітки" II. — 27).
[44] Кравців, „Ґранчасті шпуги ґрат", 9.

Найтяжгі муки, лютії тортури,
Які лиш людям завдавали,
І ті, що в них страждали і вмирали,
Заповнюють тюрми моєї мури . . ."[45]

І ті „криваві сни" є змістом 5 сонетів. Але ті сни не тільки втомляють і жахають. Вони й дають силу. Бо ось з'являються в них визначні постаті з історії, які колинебудь терпіли за правду, і вони приносять із собою віру у вартість терпіння, у заслугу в'язня:

„*Христос, бигами зсігений, криваві*
Терни в волоссю, хрест свій приволік;
В руках, ногах від гвоздів діри ржаві,
Стоїть і шепге: ,Ось я, соловік'!"[46]

А поруч: Джордано Бруно, Кампанелла, Дамієн, до нашого Ґонти й Тараса включно, сотні й тисячі. Вони з могили додають сил, випростовують, вливають віру, кличуть:

„*Не м'якніть без гасу! Гартуйте сили!*
Гоніте звіра, бийте, рвіть зубами!"[47]

І ці привиди дозволяють скріпити в собі віру у власну правду, дозволяють з піднесеним чолом зносити всякі образи й понижування гідности, не почуватися безпожиточним у дні безділля й нудьги, не божеволіти від спогадів і не ослабати в тузі. І це є хвилина, що дозволяє Франкові перевести клясифікацію суспільности, при чому виразно підкреслює він вартість тих, які зуміли зважитися на небезпеку, коли він рівночасно сповнений погорди й ненависти до тих слабодухів, які в душі бунтуються, але які кволо погоджуються з існуючим станом, бо в них „становища, родини". Називаючи тих людей в почутті своєї вищости „машинами", Франко кидає їм визнання:

„*Як я ненавиджу Вас, добрі, щирі,*
Що служите неправді, підлоті, —
Чи служите у злій ги добрій вірі!
Ні, ті, що в добрій вірі служать, — ті
Ненависні мені в найбільшій мірі,
Як на рабі тім пута золоті!"[48]

---

[45] „В тюрмі мені", 118.

[46] „Христос, бичами зсічений", 119. Ця картина знову ж дуже характеристична; пор. триптих Янова „Страсті" (С. й Гр., 52-53), який кінчається такою апострофою до матері: „Чому мені казала, Нене, про християн, чому **учила Терпіти й умирати, як терпів** і як помер **Христос?"**

[47] Згадки про різних в'язнів у Франка на стор. 119-120. Цитат з вірша „Минув час мук", 120. Аналогічно у Янова (С. ; Гр.), „В льохах Берези".

[48] : „І Войнаровський зо снігів Сибіру, —
Дід Кальнишевський, радісний, — щасливий,
Тарас Шевченко із степів заслання —

Чи це не той самий настрій, який каже Кравцеву обурюватися, що для в'язнів люди на волі мають сльози спочуття, коли тим часом вони самі з непослабнутою вірою кидають свій самозапевнений визов:

„Ми прийдем ще! Ваш любий спокій збурим —
І наших віг лихі пристрітні вроки
Жінкам порвуть їх мрії, сни прибажні.
І дітям вашим дряглотілим хмурим
Запалимо серця і думи й кроки
На погини незважені й одважні!"[49]

Це почуття власної вартости дозволяє Франкові іронізувати із своїх колег: „Голубчики, українські поети",[50] які не визнають тих законів творчости, яка присвічувала Франкові. І хоч він свідомий, що його тюремним сонетам зроблять закид, мовляв, він в них проти засад естетики не вагався „грязюку бгати",[51] то проте він творить свої власні поетичні закони й норми. І може його сонети не займуть видного місця як літературні шедеври, то проте залишаться свідоцтвом незламного духа, автопортретом в'язня, записником його в'язничних дум, які вірно малюють душу вольної людини у вузьких стінах тюряги і які допомагають відкрити ті закономірності в'язничних переживань, що дозволяють нам говорити про окрему психологію в'язня. Але понад усі закономірності сильніша воля людини, і її не зломити механічними засобами, якими б вони брутальними не були. І тому навіть ланцом прикований до скали каменяр рішений із завзяттям лупати її, не зважаючи на жар ні холод, не зважаючи на сльози, ані жаль, ні біль пекучий тіла, не зважаючи, що щастя всіх прийде по наших аж кістках. Але воно прийде!

Сарсель, 15 — 19. IV. 1956.

Благословлять завзяття, — запал, — віру,
І бачать успіхи й воскресні зриви
Палким, надхненним духом віщування.

48 „Як я ненавиджу Вас", 117.

49 „Притихли нам", 12. Подібно: Янів, С. й Гр., „Пісок намоклий", 40: „. . . вже йдем, мчимося вже шляхами — Грізні, сильні терпінням, непоборні! — Як згинем, підуть месники слідами І чин збірний розіб'є хмари чорні".

50 „Епілог", 122. Епілог писаний в чотири роки пізніше, на волі.

51 „А рано, поки час", 103.

Григор Лужницький

ТЕАТРАЛЬНО-СОЦІОЛОГІЧНІ ЕЛЕМЕНТИ У ДРАМАТИЧНІЙ ТВОРЧОСТІ І. ФРАНКА

Як на інших ділянках українського письменства, так і на драмі й на історії українського театру поклав Іван Франко „печать свого духа”. Не є він в історії української драми великим драматургом, хоч на основі його драми „Украдене щастя” можна б ствердити, що Франко мав усі дані стати драматургом великої міри, бо мав він не тільки т .зв. „драматичний нерв”, опановував не тільки тайни драматичної творчости, але й досліджував і цікавився усе — світовою драмою й історією театру: у спадщині залишилися нам його численні переклади із драм Софокля, Кальдерона, Кляйста й інших, залишився, на жаль, недокінчений нарис історії українського театру та численні нариси-статті із історії світового театру, критики, рецензії, полемічні статті та розвідки на театральні теми.

Щоб розглянути театрально-соціологічні елементи у драматичній творчості Франка, треба спершу устійнити, який був погляд Франка на історію театру взагалі й як він бачив історію театру у насвітленні соціології зокрема. І тут доводиться ствердити, що Франко, як театрознавець і як драматург, визнавав три основні фактори: драма — актор — публіка, тобто: матерія — відтворець — сприймач. І свої писання узалежнював від можливостей їхнього впливу назовні.

На основі розгляду драматичної творчости Франка і на основі його думок, висказаних чи то у його нарисі історії українського театру (а радше української драми), чи розкинених по численних статтях та рецензіях, можемо сміливо ствердити, що для Франка театр був не самоціллю, кажучи словами соціолога Макса Бурґардта, сувереном, а радше, хоч може й не в повному значенню цього слова, засобом. Тобто, таким засобом, що про нього думав Наполеон І, коли „Одруження Фіґаро” Бомарше назвав „передвісником французької революції”.

Хоч мистецтво є особистим переживанням подавця і сприймача, соціологія мистецтва існує, бож історія мистецтва (а у вужчому розумінню історія театру) є куском історії культури. Соціологічною сторінкою театру є його зв'язок із такими явищами, як родинне життя, релігійні чи суспільні ідеї, форми чи про-

яви життя чи співжиття суспільних груп, політичні події, словом, можна сказати, що історія театру зумовлена вужчими історичними умовинами. Що більше, коли ми розглянемо позаестетичні вартості театрального мистецтва, то зустрінемося з цілою низкою імпульсів соціологічного типу цього роду, як соціял-гуманітарні почування, політично-вільностеві ідеї, аж до релігійних чи навіть матеріяльних заспокоєнь включно.

Щоб докладніше проаналізувати театрально-соціологічні елементи у драматичній творчості Франка, візьмімо до уваги дві його п'єси, найсильнішу із сценічного боку, із сильним соціологічним підкладом, драму „Украдене щастя" і слабшу із сценічного, але сильнішу із соціологічного боку, комедію „Учитель". І розглядаючи їх та ознайомившись із цілою письменницькою творчістю Франка, вже згори, покладім собі як мотто нашого розгляду вірш Франка з 1880 р.: „Не в людях зло".

Драматичний вузол „Украденого щастя" простий і невибагливий. Дівчина (Анна), кохаючи одного (Михайло), виходить заміж за другого (Микола), обріхана своїми братами, мовляв, її вибранець загинув при війську в Боснії. Одначе він живе й коли Анна вже (майже насильно) повінчалася з другим, він (Михайло) являється як жандарм-постенфюрер у її селі Незваничах (діється це в Австро-угорській займанщині). Наступає зудар, розрив подружжя й вбивство. Із театрально-драматичного боку п'єса збудована бездоганно, характери осіб чіткі й ясні, лінія їхнього розвитку зазначена виразно й логічно.

Але розгляньмо ці ж драматичні конфлікти й театральні засоби з соціологічного боку: 1. причиною (поза сценою) головного драматичного вузла, тобто виходу заміж за нелюба героїні п'єси Анни, є не що інше, як економічна база, її видали заміж брати тільки тому, щоб загарбати її майно; цей факт виходу заміж Анни, оснований на проступку (вчинок братів), родить дальші проступки й дальші злочини, бо 2. на основі незмінности структури людських інстинктів, жандарм, якому „украдено щастя", використовує свою владу жандарма і зводить колишню свою суджену, а тепер заміжню жінку Анну, 3. ця ж Анна, якій теж „украдено щастя", виступає публічно проти моралі й врешті 4. чоловік її Микола, якому жандарм „украв щастя" під впливом алькоголю у момент психічного заломання стає убивником.

Гріх родить гріх, але спитаймо: чи „в людях зло"? Ні, усі ці три драматичні персонажі драми, Микола, Анна, Михайло, по своїй суті, у своїй основі є люди добрі й навіть люди чесні, бо свідомі своїх проступків. Жандарм, який з хвилиною зустрічі із своєю колишньою судженою, стає цілковито аморальний, у момент своєї смерти, тоді, коли його вбиває чоловік Анни, Микола, бере на себе вину, буцім то він сам себе убив. Що більше,

природний закон моралі, вроджений усім мешканцям села Незванич, вони бойкотують Анну; молодь не хоче з нею танцювати, бо під час перебування її чоловіка Миколи в тюрмі вона живе з жандармом, вона наносить неславу на ціле село.

І тут саме маємо до діла з найцікавішим моментом у драмі, з найсильнішим щодо натуги театрально-соціологічним елементом у драматичній творчості Франка: жандарм силою свого становища примушує ціле село, не тільки Анну, не тільки її сусідів, не тільки Миколу, якого зовсім невинного запроторює в тюрму, щоб тільки мати можність жити свобідно із його жінкою — цей жандарм примушує всіх не то мовчати про його злочин, але й схвалювати його. Силою свого становища жандарм тероризує загал темних, неосвічених, хоч і свідомих його проступків, моральних селян, бо він має владу, а вони, сіра маса, не мають ніяких прав, ніякої охорони, ніякого відклику до справедливости.

Сценічна постать жандарма Михайла — це безумовно найкращий театрально-соціологічний персонаж у цілій драматичній творчості Франка. На цьому персонажі Франко, як не можна краще, виказав, яке величезне зло може заподіяти „урядовець держави", „сторож правопорядку", як може він знівечити силою своєї безконтрольної влади цілу низку людських існувань: чи то Миколу, якому, коли вкрадено його подружнє щастя, то він продає своє господарство й топить його в горілці, слідом подібного образка з Франкового вірша: „сидів в шинку й пив горілку, бо щось у серці запекло", чи то Анну, яку ціле село зневажає як явногрішницю і для якої немає ніякого життя. А спричинник, жандарм, свої не то нечесні, але просто нелюдські вчинки пояснює: „Жий та дихай, доки живеш! Будемо жити, доки можна, будемо любитися, доки можна, будемо людям в пику сміятися, доки можна, доки нас під ноги не візьмуть. А потому? Потому один кінець: всі помремо й чорту в зуби підемо. Ось, чим воно скінчиться, коли хочеш знати"! (IV дія, 5 ява, діялог Анна — Михайло).

Ясно, що австрійська цензура не могла погодитися на те, щоб цього роду „філософію" кидав зі сцени представник публічного правопорядку, сторож законів держави, жандарм. П'єсу треба було справити, бо австрійська цензура її в первісній формі заборонила грати. Справлено її, тобто докладніше кажучи, із театрально-драматичного боку знівечено в такий спосіб, що персонаж жандарма Михайла поділено на дві особи: Михайло був листарем, а жандарм виходив у II-ій дії, як зовсім окремий персонаж, допитував Миколу, кував, вів у в'язницю і більше вже не являвся на сцені. В цей спосіб сценічно знівечену п'єсу грали на сцені театру „Руська Бесіда" аж до 1912 року, тобто повних 19 років. Щойно за дирекції Р. Сірецького, в 1913 році спробували її заграти так, як вона була справді написана. Спроба вдала-

ся, влада нічого не запримітила й від цього часу театр уже постійно грав „Украдене щастя" з нецензурним текстом.

Немає сумніву, що головний удар драми „Украдене щастя" був спрямований проти тодішньої австрійської державної адміністрації, представником якої є жандарм Михайло. Всі інші персонажі драми — мешканці села Незванич, за вийнятком коршмаря, який іде рука в руку із жандармом, — є тільки жертвою його неетичних поступків, яких він допускається силою своєї безконтрольної влади. Представляючи неетичність поступків представників влади, Франко старався реабілітувати жандарма як людину в ім'я нашого мотта: „Не в людях зло".

Згущення соціологічного елементу бачимо в черговій п'єсі Франка „Учитель". Є вона теж побутовою п'єсою і, хоч сам Франко назвав її „комедією", комічний елемент (у дії — радше фарсовий) проявляється тільки, і то частинно, в діялогах. Театрально — це п'єса багато слабша від „Украденого щастя". **Річ в** тому, що Франко, вивчаючи неосвіченість гірського села й протиставлячи жидові Вольфові Зільберґлянцові, орендареві, підприємцеві й лихвареві, у якого в кишені сидить ціле село, високоідейні постаті сільських учителів, Омеляна Ткача й Івана Хоростіля, цей чисто соціологічний елемент не вдягнув у відповідно драматично-театральну форму. Хоч на сцені й відбувається словесний зудар двох сил і навіть у висліді, несправедлива, бо підкупна влада, на часок виграє, театрально-драматичний елемент губиться, не маючи потрібної різкости й гостроти. На нашу думку, саме у п'єсі „Учитель" Франко — борець за основні права людини, Франко — борець за рівність і право кожної людини до знання і освіти, „до світла", Франко — борець за охорону цих прав — придавив Франка — драматурга. І хоч словесно, тобто діялогово, п'єса „Учитель" належить до кращих п'єс українського репертуару, хоч дієві постаті зарисовані рельєфно, — драматично п'єса слаба, бо конфлікти-зудари не діються, про них говориться, вони не мають такої драматичної натуги, що могла б рівнятися соціологічній натузі даних зударів.

На нашу думку, на це склалися дві причини: 1. „Украдене щастя", найсильнішу свою драму Франко написав 1892 р. (в 1893 р. вона одержала нагороду тодішнього Крайового Виділу). Маючи з нею, як знаємо, чимало клопоту, він чергову свою п'єсу „Учитель" три роки пізніше (1895 р.) будує в першу чергу на соціологічних елементах; 2. поважний зміст, глибокі соціологічні проблеми, які є основою п'єси „Учитель", Франко (під впливом тодішньої німецької драми) хотів подати у легкій, жартівливій формі, знаючи із психології мистецтва (проблема подачі й сприймання), що навіть найповажніша проблема, найважче й акутне у даних обставинах і у даних умовинах питан-

ня, подане в легкій, жартівливій формі, дійде швидше до глядача й буде швидше кільчитися в його душі, як теж саме питання, подане у важкій драматичній формі. Тому Франко пише не драму на 5 дій, а „комедію на 3 дії". Але рівночасно Франко не звернув уваги на необхідність співмірности театральних елементів із соціологічними, і тому як поодинокі сцени, так і дія поодиноких персонажів в „Учителі" логічно неоправдані.

Та незалежно від того, що натуга соціологічних елементів в „Учителі" відбилася некорисно на театральних елементах, Франко в „Учителі" ще краще й ще сильніше підкреслює своє твердження „не в людях зло", ще чіткіше, як він це зробив в „Украденому щасті". Загал і молодь цього „глухого гірського села" — дія відбувається на Бойківщині — яка спершу, під впливом лихваря Зільберґлянца, не тільки виступає гостро й неперебірливо проти свого вчителя, не хотячи допустити його до навчання, згодом, переконавшись, в чому лежить добро знання, горнеться до свого вчителя і направляє усі заподіяні йому кривди. І саме в цьому лежить вартість і цінність Франкової драматичної творчости, у тій величезній гуманності, в цій вірі й переконанню, що кожна людина в основах своїх є добра, тільки треба їй дати належні їй людські права й належну їй охорону цих же людських прав. А без цього вона нидіє, неначе рілля невичищена, незорана, здоровим зерном не засіяна, на якій виростає хабаззя і кукіль — злочини й проступки.

У своєму відомому віршованому листі до Миколи Вороного Франко, характеризуючи поета, сказав, що

— поет,
знагить вродився хворим,
болить гужим і власним горем —

а душа поета

еольська арфа мов велика,
що все бринить і не вгаває,
в ній кожний стрігний вітер грає...

У своїй творчості Франко болів може більше „чужим", як „власним горем" і душу його можна справді порівняти до великої еольської арфи, на якій грав „кожний стрічний вітер". Але завдяки саме таким „стрічним вітрам", завдяки цьому „чужому горю", Франко назавжди залишиться і в історії української драми, і в історії українського театру як незламний борець в обороні прав „отих найменших", в обороні прав людини.

ЛІТЕРАТУРА ПРЕДМЕТУ

Франко І. Украдене щастя, драма в 5-ох діях. Ню Йорк (без року).
Франко І. Учитель. Комедія в 3-ох діях. Львів, 1926 р.

Чарнецький Ст. Нарис історії українського театру в Галичині. Львів 1934 р.
Freytag G. Die Technik des Dramas. 13 Auf. Leipzig, 1922.
Burkhardt M. Das Theater. Frankfurt a. M., 1905.
Willems E. Fragen einer Sociologie des Theaters. „Die Scene" 1930. I.
Wiedmann W. Theater und Revolution. Berlin, 1920.
Bab J. Produzentenanarchie, Sozialismus u. Theater. Berlin, 1919.
Klaar A. Schauspiel und Gesellschaft. 1902.
Д-р Богачевський Данило. Нарис суспільних наук (рукопис). Филаделфія, 1956 р.
З літературного архіву Ів. Франка. Драматична поема з часів раннього християнства. „Вітчизна", літер.-худ. та гром.-політ. журнал Спілки радянських письменників України. № 12. Київ, 1955, стор. 166-168.

Пантелеймон Ковалів

ЛЕКСИЧНІ ОСОБЛИВОСТІ РАННІХ СУСПІЛЬНИХ ПОЕЗІЙ І. ФРАНКА

І

Франкові поезії, особливо ранні суспільні поезії, пройняті великою ідейністю, палкою любов'ю до народу і глибоким переживанням самого поета.

Ці риси Франкових поезій позначились і на лексиці. Рання Франкова лексика розкриває картини контрастів і конфліктів. Тут панує „голод", „холод", „руїна", „страта" (Веснянки), *„дармоїдство* тут з робочих рук *ссе кров* і *піт"* (На суді). Тут же й зароджується „сила" й „завзяття" — *„не ридать,* а здобувати" (Гимн), *„Дух,* що тіло *рве до бою, рве* за *поступ, щастя* й *волю* (Гимн).

В користуванні лексикою Франко йшов за Шевченком. Співаючи про народне горе, він користувався словом того ж народу, уміло поєднуючи в єдину цілість зміст і поетичну форму. Народні злидні розкриваються в таких іменниках, як: нестаток, натуга, недоля, переднівок, сірак, чуга (верхня одежа без рукавів). Наприклад:

Нестаток і тяжка робота, і *натуга*
Зорали зморшками чоло.
(„Наймит").

...Жінка мре
Із голоду на *переднівку.*
(„У шинку").

Чому *сірак, гуга*
На нім, мов на старці, з пошарпаної свити?
(„Наймит").

---

[1] Цю працю написано на лексичному матеріялі ранніх Франкових поезій, що ввійшли до збірника „З вершин і низин", на матеріялі сонетів, а також використано лексичний матеріял „З поетичної спадщини" поета, тобто з деяких поезій, що не входили до збірників, але писані в восьмидесятих і на початку дев'яностих років XIX ст. й просякнуті соціяльно-політичними мотивами. Див. Вибрані твори, 1936, том V.

Франко широко використовує здрібнілі форми народно-пісенної і народної традиції, форми, що відбивають народну семантику, зв'язану з нестатками й пригніченим становищем. Франко майстерно використовує ці лексеми, розкриваючи їх справжній зміст. Такі суфіксальні форми, як: воленька, хлібець, худібчина, худібка, біднятко, грошики, вороженьки, доленька, земелька та ін., в Франкових поезіях виконують певну соціяльну функцію: вони зображають важке соціяльно-економічне становище народу. Одночасно здрібнілі суфікси вносять емоціональне забарвлення, підсилюють значення слів. Наприклад:

О, *воленько*-мати єдина,
Завчасно збудила ти сина.
(„Ти знов оживаєш...").

Я, кумко Іванихо, робила
Гіренько на *грошики* ті
(„Баба Митриха").

Своєї *доленьки* він довгі жде століття.
(„Наймит").

Сиджу й клену свою судьбу погану,
Тих *вороженьків,* що з-за них страждаю.
(„Хто любить місяць").

Сіна нема й *стебельця* в оборогах,
Гине *худібка,* по долах розлогих
Воли ревуть.
(„Весно, ох, довго на тебе чекати").

Він хилиться, проводить в тузі дні,
І *земельку* святу, як *матінку* кохає
(„Наймит").

І що кому в тім, що *худібгина* їх
„Чомусь" не держиться, чахліє, марніє.
(„Гадка на межі").

Зрідка вживає Франко й здрібнілих прислівникових форм з метою піднести значення слова: тісненько, смирненько, раненько, гарненько та ін. Наприклад:

Щоб не крутився світ, та трьом *тісненько:*
По два нас ходить, а один сидить,
Той встане — з них один сіда *смирненько.*
(„Встаєм раненько").

Встаєм *раненько,* миємось *гарненько,*
Вбираємось і стелим ліжко вмить,

Пісочком казню метемо *гистенько,*
Тоді давай ходить, ходить, ходить . . .
(„Встаєм раненько").

З метою підсилення значення основного слова Франко вживає народної синонімічної прикладки. Цей засіб відомий з народної пісні. Його широко вживає Т. Шевченко в поезіях, ближчих до народної пісенної творчости (горе — хвилі, дівчина — дитина, талан — доля, цебер — відро).[2] Не раз можна зустріти такі форми народної пісенної творчости і в ранніх суспільних поезіях Франка — частіше іменники, рідше дієслова.

В його поезіях ми зустрічаємо такі прикладки-іменники: дума-мука, жура-марюка, грижа-гадюка, природа-мати, дубвелетень, бездна-глибина, дідусь-старовина, люди-брати. Франко вживає ці прикладки в різних формах, з різними відмінковими закінченнями. Наприклад:

Кажуть, що *природа-мати* нас держить
А вкінці мене цілого знов до себе відбере.
(„Човен").

Ось обдертий *дідусь-старовина*
Шкандибає, аж гнесь до землі.
(„В лісі").

У *дуба-велетня* в сусідньому садку
Не раз розпитував, на чиїй він могилі
Щасливий виріс так високий і розлогий?
(„Рідне село").

Чи ж так живуть з *людьми-братами* люди?
Не так повинні! Щоб не так жили,
Щоб брата і в найменшому пізнали.
(„Товаришам").

Франко зрідка вживає й прикладки-дієслова: надять-просять, диха-двигаєсь. Наприклад:

. . . Хвиля носить, буря рве,
Скали грозять, *надять-просять* к собі береги мене.
(„Човен").

В груді радісно б'єсь здоровая
Молодая кров,
Так і грудь землі *диха-двигаєсь*
Силою дивною, оживущою.
(„Гріє сонечко").

---

[2] Див. І. Губаржевський. Про лексику творів Т. Г. Шевченка. Мовознавство, 1940, чч. 15-16, стор. 170. В. Масальський. Мова і стиль поезій Т. Г. Шевченка. Мовознавство, 1940, чч. 15-16, стор. 109.

Народна лексика вживається Франком і в деяких фразеологічних зворотах, народних ідіомах, що відбивають здебільшого безпросвітнє життя народу. Суспільно-політичні мотиви Франкових поезій цілком природно гармонізують з такими зворотами, як: „світ закрутився”, „коло серця пекло”, „біди назнавсь”, „не добивсь з панами права”, „пропхати зиму”, „рук і ніг не чують від роботи” та ін. Наприклад:

Сидів в шинку і пив горілку,
Бо *коло серця* щось *пекло*.
(„У шинку”).

А в грудь як свіжого повітря втягнеш,
То *світ закрутиться*, мов у п'яниці.
(„Прохід — не хлопський в полю”).

І ми наслужились,*назнались біди*.
(„Приходить до мене”)

І не *добивсь* з панами *права*,
Ще й сам від них *біди назнавсь*.
(„У шинку”).

. . . чи дасть
Бог чудом деяким *пропхати*
Сю *зиму*.
(„Голод”).

Михайло й Трохим
На своїх загонах криваво бідують,
Хоч *рук* собі й *ніг* від роботи *не чують*.
(„Гадки на межі”).

II

Франко в своїх ранніх суспільних поезіях вживає ще й ширших лексичних засобів. Одним із цих засобів є алегоричність. Взагалі всі суспільні поезії Франка просякнуті алегоричністю. Так, з словом „наймит” поет асоціює безправ'я, експлуатацію. Тому він і надає слову такого великого значення, коли під словом „наймит” розуміє „наш народ, що поту ллє потоки над нивою чужою”.[3] Таке ж алегоричне значення має слово „каменярі”, як і ввесь вірш. „Каменярі” — це приковані ланцюгами до гранітної скали люди, такі ж самі, як він.

Алегоричні образи Франко створює знову ж таки за допомогою народної лексики. Він часто використовує народно-побу-

[3] М. Возняк. Життя і значення І. Франка, стор. 11.

тову лексику. Простими, живими словами розповідає поет про те, що тюрма не зменшує, а збільшує революційність:

Кукіль тут (в тюрмі) *полють* з *жита*, видається,
Та рівночасно *свіжий засівають.*
(„Се дім плачу").

Такими ж простими словами закликає Франко:

Патріотичний меч *перекувати*
На *плуг* — *обліг* будущини *орати*,
На *серп,* — щоб *жито жати.*
(„Колись в сонетах Данте").

Встань, орачу, встань!
Сій в щасливий час *золоте зерно!*
(„Гріє сонечко").

З алегоричністю щільно переплітається в поезіях Франка метафоричність, як засіб викликати більшу емоційність, піднести значення слова. Відоме в живій народній мові дієслово „ятритися" („рана ятриться"). Франко метафорично прикладає до слова „жар", що не горить, а „ятриться" в його серці:

І коли ж то той жар догорить
Що *ятриться* в серці мені.
(„Нічні думи").

В інших метафорах підсилюється тяжке, безправне, безпросвітнє життя, що проявляється в дії:

Повзе облуда, здирство, плач народу,
Цвіте бездушність, наче плісень з муру.
(„Багно гнилеє").

Отак пастух попутав коні в полі...
Отак і ти попутав народи.
(„Тюрма народів").

Чи то доля грядки *копле,*
Красу *садить,* розум *сіє.*
(Ой, що в полі за димове").

Надмірна метафоричність у Франка доходить іноді до гіперболи:

У кожного чоло життя і жаль порили,
І в оці кожного горить любови жар.
(„Каменярі").

Нестаток і тяжка робота і натуга
Зорали зморшками чоло.
(„Наймит").

Гіперболізовані метафори „порили чоло", „зорали чоло" ще більше підсилюють нашу увагу, вказуючи на важку працю „каменярів" і „наймитів", від чого вони передчасно старілись.

Особливо поширені в ранніх суспільних поезіях Франка метафоричні іменники, що стоять при інших іменниках в родовому відмінку. Семантична відмінність цих іменників саме й сприяє метафоричності першого іменника: будучи в невластивім щодо семантичної близькости зв'язку з іншим іменником, цей перший іменник набуває метафоричного значення з підсильним відтінком, з елементом більшої образности. Такі сполучення, як: ткань думок, хвилі недолі, голос духа, море сліз, храм людських змагань, запах свободи, пута фальші, підніжки власти, гніздо гризот, лоб підлоти, бойовище світа, дім плачу та ін. є звичайним мистецьким засобом Франкових поезій. Ці своєрідні метафори, як і попередні, глибоко насичені соціяльним змістом, розкривають переживання самого поета та його ставлення до існуючих соціяльних відносин:

На *бойовище світа* вийшов я,
Судном хрупким в бурхливе виплив море...
(„В життя вандрівці я блудив").

Не радість їх (пісні) родить, не втіха їх плодить,
Не гра пуста,
А в *хвилях недолі*, задуми тяжкої
Самі уста.
(„Не винен я тому...").

Людське страждання підсилюється метафорою „море сліз":

До *моря сліз*, під тиском пересудів
Пролитих, і моя вплила краплина.
(„До моря сліз").

Тюрма:

Се дім плагу і *смутку,* і *зідхання,*
Гніздо гризот, і *зіпсуття,* і *муки.*
(„Се дім плачу").

Велика пошана до праці передається метафорою „храм":

До храму людських змагань, праць і трудів
Чень і моя докотиться цеглина
(„До моря сліз").

Прагнення свободи відбивається в метафорах: голос духа, запах свободи, день світла:

Голос духа чути скрізь:
По курних хатках мужицьких,
По верстатах ремісницьких...
(„Гимн").

Ти *запах свободи* приносиш,
А тут ось понура тюрма.
(„Думка в тюрмі").

День світла, щастя й волі засвітає.
(„До моря сліз").

В уживанні метафоричних іменників Франко користується також способом інверсії, якщо цього вимагає ритм і рима вірша:

У задумі сиджу я вночі
І *думок* сную чорную *ткань*.
(„Нічні думи").

Знов час прийде, коли з *погорди пилу*
Ти отрясешся й ясною звіздою
Засяєш людям...
(„Пісня будущини").

Метафоричні іменники при інших іменниках у родовому відмінку знаходимо і в Шевченка („За євангеліє правди", „сонця правди дозрівать"), але масові випадки вживання цих лексичних засобів для створення мистецьких образів ми знаходимо тільки у Франка. В арсеналі його мистецьких мовних скарбів цей засіб є одним з найбільш поширених і улюблених для поета.

Великого значення надає Франко епітетам. Поезія для Франка — це вогонь в одежі слова. Цей вогонь жарить в словах-епітетах найдрібнішими, найрізнобарвнішими кольорами. Характерні риси епітетів залежать від того, з якими словами вони вживаються, які їх мистецькі означення.

При іменниках абстрактних, що виражають почуття і взагалі внутрішні переживання або обставини життя, вживаються й відповідні епітети, які підсилюють експресивність переживань: пекучий біль, важкая дума-мука, глибокий сум, німа злоба, злудна уява, скорбні думи, жар невгашений, жар несамовитий, крик зловіщий, кристалізовані стони, тужливі тони, гіркий сміх, рясні сльози. Подамо кілька прикладів:

Не покидай мене, *пекучий* болю,
Не покидай, важкая думо-муко,
Над людським горем, людською журбою!
(„Нічні думи").

І поглядом *німої* злоби
Гляджу на небо й світ живий.
(„Бувають хвилі").

Щезати мусить всяка твар мерзенна,
Усякий привид *злудної* уяви.
(„Поєдинок").

Моя бо й народна неволя, то мати
Тих *скорбних* дум.
(„Не винен я тому").

О, ви, *кристалізовані* стони,
Ви, сльози, перетоплені в алмази
Зідхання, влиті у *тужливі* тони!
(„В тих днях").

В наведених прикладах епітети допомагають поетові розкрити всю глибину людських страждань, особливо метафоричні епітети, не втрачаючи одночасно й мистецької краси. Як чудово звучать слова „кристалізовані стони", „тужливі тони"! Як глибоко, з усією повнотою, вони розкривають нам життєву правду „сліз" і зідхань"! Метафоричний епітет „гірким сміхом" імпресіоністично викликає в уяві читача складну картину страждань, людського горя, бідности й нестатків.

В народнім інверсійнім стилі Франко з великою урочистістю звертається до тих, „в кого серце *чистеє*, руки *сильнії*, думка *чесная*", щоб вони сіяли „в головах думи *вольнії*" *(„Гріє сонечко")*.

Навіть природа, зовнішня обстанова знаходять собі відповідне зображення: *„обдерте, збідніле* село", „селища *убогі*", *„курні* хатки мужицькі", „олов'яні хмари" та ін. Обстанову тюрми Франко малює такими епітетами:

Вонючі стіни — перша осторога.
Скриплячі двері в хіднику тісному
(„Вузька, важкая до добра дорога").

Франко не впадає в песимізм. Він твердо вірить у щасливе майбутнє життя. Мрія про краще майбутнє розкривається в епітетах. Він шукає „правди *святої*, правди *чистої*", закликає плисти „до країни *святої*", сподіваючись знайти там „волю *святую*", „братерство *велике, всесвітне*", *„вільну* працю і *вільну* любов". Наприклад:

Там ви для правди *святої*
Сильний збудуйте опліт.
(„Ідеалісти").

Через хвилі нещастя і неволю,
Мимо бур, пересудів, обмов
Попливем до країни *святої,*
Де братерство і згода й любов.
(„Товаришам із тюрми").

І *гиста,* в невечірній силі
Заллє правда й воля в нім.
(„Бувають хвилі").

А думка все про одно,
Усе про волю *святую.*
(„Невільники").

Зрідка вживає Франко епітетів іменникових і прислівникових з тим же соціяльним змістом. З іменникових епітетів зустрічаємо такі: дерун, тиран, дармоїд та ін. Наприклад:

Що твій батько — *дерун* і *тиран . . .*
(„Знайомі").

А чесна праця в перегнилі шмати
Вкривається, й щоб мала лиш відмет
З страв *дармоїдів,* щоб живіт запихати.
(„Смішний сей світ").

Соціяльно-загострений зміст мають епітети прислівникові: страшно, тісно, душно, ясно, сміло, твердо, криво. Наприклад:

Мені ж зробилось *страшно,*
Тісно, душно.
(„Поєдинок").

А він глядів на мене *ясно, сміло.*
(„Поєдинок").

Треба *твердо* нам в бою стояти . . .
(„Товаришам із тюрми").

І що кому в тім, що Михайло і Трохим
На своїх загонах *криваво* бідують.
(„Гадки на межі").

III

Мова Франкових поезій багата, многогранна, різнобарвна. В основі своїй вона глибоко-народня. Рукою великого майстра використовує Франко величезні скарби народної лексики. Діялектизми в лексиці Франкових поезій — це неодмінна риса його мистецьких засобів. Як кольоритно, з місцевим забарвленням звучить, наприклад, діялектна форма „пильнейко" у вірші:

Тютюн, вогонь, папір і олівець —
Ось чого власть шукає так *пильнейко*.
(„Замовкла пісня").

З якою правдивістю дієслівними формами „в'їсти", „впити" передає поет риси живої народної мови:

Ні смачно я *в'їла,* ні *впила,*
Дрижала не раз на сльоті.
(„Баба Митриха").

Як говорова лексика, так і говорові лексичні форми (фонетичні й морфологічні) зустрічаються в ранніх суспільних поезіях Франка в сфері різних частин мови — іменників, дієслів, займенників, прислівників, числівників і часток.

Іменники

ґазда (хазяїн):

Добрий був *ґазда* Михайло,
Тихий чоловік.
(„Михайло").

властивець (власник):

Пане всіх творів, *властивге* природи,
Глянь, що в ній щастя, що в ній красоти.
(„Гадки над мужицькою скибою").

забаг (бажання):

„Це ж вільнії люди!" — згадав я
На хвильку. — Та ні бо, й вони
Невільники *забагів* своїх,
Дурниць, зіпсуття та нудьги.
(„Невільники").

жура (журба):

Грудь похолола, і велика
Жура, розпука і тривога
Її пришибли...
(„Голод").

клик (клекотіння):

Всюди чую любий глас,
Клик життя могучий...
(„Vivere memento").

струг (струм):

Красили землю *струги* кров'янії
І рвались серця, повні сил, відваги.
(„Поєдинок").

пригноба (пригнічення):

Не тим душа моя так важко заболіла,
А тим, що тяжча ще *пригноба* тут засіла.
(„Рідне село").

дагка (податок):

Жий кожний на своїм, уплачуй *дагки* нові,
Чужого ж і п'ядь не бери!
(„Гадки на межі").

смок (змій):

Тривога ледом обдала все тіло,
Мов пташці, що загляне в очі *смока*.

хопта (бур'ян):

Глушить пшеницю *хопта* люта,
Бур'ян буяє рісно, рісно.
(„Анні П.").

колодя (замок, засов):

Гримить коритар, *колодя*
При дверях...
(„А ледве тільки сон...").

Крім того, Франко вживає таких іменникових форм з фонетичними й морфологічними діялектними особливостями, що здебільшого вмотивовані вимогами рими: огень, кривдов, ріков, блідинов (блідістю). Наприклад:

Покотилася лавіна, —
І де в світі тая сила,
Щоб в бігу її спинила,
Щоб вгасила мов *огень*
Розвидняючийся день.
(„Гимн").

А втім погадав я про сльози,
Про тисячів працю та кров,
Що ллється в рабів тих кишені
Горюгов ріков золотов.
(„Невільники").

Хороше прибрані йдуть гордо панські діти,
Дитячі личка вже бліді *тов блідинов.*
(„Ми так тривожно").

В усіх наведених прикладах діялектність форм цілком виправдується вимогами рими: огень — день, кров — ріков, знов — блідинов.

Дієслова

Франко використовує таку говорову дієслівну лексику:

глипнути (поглянути):

На сонце *глипнули* черви й померли.
(„Ідеаліст").

тямувати (пригадувати собі):

Малим ще, *тямую,* всі межі я знав.
(„Малим ще . . .").

підлотогувати (підточувати):

Добачить всіх сплетених коренів лиха,
Що сили його *підлотогує* стиха.
(„Малим ще . . .").

вдати (видумати):

Прийдеться пропасти . . . Мов риба в піску,
Так б'ємся, і годі що *вдати.*
(„Гадки на межі").

занестись (раз щось з'їсти):

Прийде передновок — *занестись* нічим.
(„Гадки на межі").

мете (будете):

Гірш, ніж птахи ті блудні,
Мете за слова марні
Весь свій вік крутитись.
(„Журавлі").

Привертають до себе увагу деякі діялектні дієслівні форми. Так, Франко використовує префіксові дієслова з незвичними для літературної мови префіксами: узбирати (назбирати), вгасити (загасити), завинити (провинитись) тощо. Наприклад:

. . . для дійної корови вона
Трави *узбирати* ішла.
(„Малим ще").

І де в світі тая сила, щоб в бігу її спинила,
Щоб *вгасила* мов огень
Розвидняючийся день.

(„Гимн").

За що мені волю відняли?
Кому я чим *завинив?*

(„Думки в тюрмі").

В поезіях Франка зустрічаються часто стягнені або відрубні форми: бач (бачиш), дивіть, адіть (дивіться, а дивіться), бажить (бажає). Наприклад:

Ей, доню, доню, *баг,* з півночі
Чорная хмара валом точить.

(„Анні П.").

От, раз комісія якась, *адіть*
Прийшла в Бриґідки, щось там оглядіти.

(„Не кепська пісня").

Ось тут в тій хустині, *дивіть,*
П'ять ринських паперами ношу.

(„Баба Митриха").

Особливо часто трапляються стягнені форми зворотних дієслів. Ці форми здебільшого умотивовані вимогами ритму: знижаєсь, зриваєсь, криєсь, звесь та ін. Наприклад:

Спокійно колесить, *знижаєсь,* знов *зриваєсь,*
За хмару криється, в лазурі *розпливаєсь.*

(„Беркут").

Франко використовував часто інфінітивні форми як з *ти,* так і з *ть,* за вимогами ритму й рими, дармащо в його оточенні переважали форми з *ти.*

1) За вимогами ритму і рими:

Силу рукам дай, щоб пута *ламати,*
Ясність думкам — в серце кривді *влугать,*
Дай працювать, працювать, *працювати,*
В праці сконать!

(„Земле моя").

2) За вимогами ритму:

А далі... далі не хотів
І *згадувать!..* Настало лихо!
Чому *мовгати* він не вмів,
Коли казали *бути* тихо?

(„У шинку").

3) За вимогами рими:

Міліони радо йдуть,
То ж це голос духа *гуть.*

(„Гимн").

Той рух живий ніколи не бажа *спогить,*
Вода її пречиста тисячі *живить.*

(„Народня пісня'").

Займенники

В західньо-українськім діялекті широко вживається енклітична форма особових займенників. Ця форма має місце і в поезіях Франка (ті, тя, мя) і виконує певну поетичну функцію, надаючи віршові своєрідної ритмічної забарвлености:

Не дайсь, красо, тому взяти,
Хто *ті* хоче світ зв'язати;
Не дайсь, красо, тому в руки,
Хто *тя* хоче в пута вкути!

(„Ой, що в полі").

Дивний голос *мя* кудись
Кличе тут то, не то:
„Встань, прокинься, пробудись!
Vivere memento!

(„Vivere memento").

З інших займенникових форм слід указати на такі, як: **тамтой,** всьої:

„А чим же дійсність ти свою докажеш?" —
Сказав *тамтой.*

(„Поєдинок").

Неробів горсть мала
Себе вважає світом, паном *всьої*
Землі і ціллю всього, що на світі.

(„Смішний той світ").

Прислівник

Говорові особливості трапляються в прислівниках. Вживання прислівника „гнеть", замість літературного зараз, „в цю мить", зовсім не порушує структури вірша:

А ледве тільки сон нам зломить очі,
Гнеть північна сторожа згонить:
Гримить коритар, колода скрегоче
При дверях...

(„А ледве **тільки сон**").

Здаєсь, що до небес він гвоздями прибитий,
Та чуєш, що він *гнеть* вниз вержесь — кров пролити.
(„Беркут").

Інші прислівники в поезіях Франка — в своїй основі літературні, тільки вживаються Франком в народнім оформленні, з місцевим забарвленням: доста (досить), до поки (доки, поки), докіль (доки), вколо (навколо), рісно (рясно). Наприклад:

Вколо ж мур і неволя бліда.
(„Нічні думи").

Глушить пшеницю хопта люта,
Бур'ян буяє *рісно, рісно.*

Числівник

В поезіях Франка ми знаходимо діялектну форму „штирнадцять":

Голубчики, українські поети,
Невже вас досі нікому навчити,
Що не досить сяких-таких змінити
Рядків *штирнадцять,* і вже й є сонети?
(„Голубчики, україн. поети").

Частки

Досить поширене в поезіях Франка вживання частки „чень" в значенні „ось", „адже", „може":

То *гень* хоч синок мій єдиний
З них користь якую пізнасть.
(„Баба Митриха").

А як мільйонів куплений слезами
День світла, щастя й волі засвітає,
То *гень* в новім, великім людськім храмі
Хтось добрим словом і мене згадає.
(„До моря сліз").

Модально-придієслівна частка „коби, коб", широко вживана в галицькій говірці, трапляються і в поезіях Франка:

Просидиш так свята, *коби* до посвят,
Та й знов тра нової роботи шукати.
(„Великдень").

Коб лиш земля, котру його рука справляла,
[зародила оп'ять,
Коби з трудів його на других хоч спливала
[небесна благодать.
(„Наймит").

IV

Іван Франко в своїх ранніх суспільних поезіях використовує й русизми, тобто російські слова і слова, спільні для української і російської мов, але з російським фонетичним оформленням. Цьому сприяли два фактори: зв'язки з москвофільською партією і вплив російської белетристики.

Франко пише про це в своїй автобіографії так: „Прийшовши до Львова до університету і Академічного кружка (1875 р.), я опинився раптом серед спорів язикових і національних, котрі для мене були зовсім чужі й незрозумілі, то й очевидно не міг у них найти ладу, і хитався довго то на цей, то на той бік".[4] „Я сам в спорах кружкових не грав майже ніякої ролі, а хоч у „Друзі" мусів зразу друкуватися „язычіем", то все таки в себе писав фонетикою і народним язиком. А коли в половині 1876 року народний напрям узяв верх і заманіфестувався поперед усього виданням „Дністрянки", я виступив у ній з першим оповіданням із народного життя: „Лесишина челядь", „Два товариші", та з перекладом „Повені" Золя (з „Вѣстника Европы")".[5]

Як видно, Франко не стояв твердо на москвофільських позиціях. „Може тому, — каже Франко, — що я непохитно стояв на тих основах (служити народові) і йшов за тими провідними зорями, я не міг удержатися на все ані при галицько-руських русофілах, ані при галицько-руських радикалах, ані при польських демократах та поступовцях, ані при німецьких поміркованих соціялістах, ані при соціяльних демократах польських, німецьких та руських, і завше виходив із їх рядів, коли побачив у них недобір чи то сумління, чи знання, чи то почуття обов'язку".[6]

Отже, якщо й мала москвофільська партія деякий вплив на формування мови молодого поета, то цей вплив був незначний. Очевидно, більшу ролю відіграли його зв'язки з російською літературою, до якої він мав великий потяг, мабуть, підо впливом ідей М. Драгоманова. „В тім же, 1876 році, — пише Франко, — підо впливом белетристики великоруської, особливо Льва Толстого і Турґенєва, а також Ем. Золя, зачав я писати ряд дрібних ескізів і новель".[7]

Можна думати, що ідеї Драгоманова й викликали вперше у молодого Франка інтерес до російської літературної мови.

---

[4] Суспільно-політичні погляди І. Франка. Рух, 1932, стор. 125.

[5] Там же, стор. 23-24.

[6] Ів. Франко. Із літ моєї молодости. Переднє слово. Львів, 1914, стор. 5-6.

[7] М. Возняк. До соціялістичного світогляду І. Франка. Зб. Іван Франко, 125.

Вище ми вказали на те, що Франко в своїх поезіях використовує як російські слова, так і російські форми в українських словах. Розглянено на прикладах.

а) *Російські слова.* Російські слова в поезіях Франка можна розбити на дві групи: слова з російським граматичним оформленням і слова з українським граматичним оформленням. Така подвійність форм обумовлюється мотивали поетичного стилю.

Слова з російським граматичним оформленням вживаються переважно за вимогами ритму й рими:

І хоч всі дружно рвуться з твого *круга,*
Та в різні боки шарпають *друг друга.*
(„Тюрмо народів").

Відтак ідеш по манівці крутому,
А там подвір'я, мов пуста *берлога.*
(„Вузька, важкая до добра дорога").

Дай вогню, щоб ним слово налити,
Душі стрясать громовую дай *власть*
Правді служить, неправду палити
Вічну дай *страсть.*
(„Земле моя...").

Я боротись за правду *готов,*
Рад за волю пролить свою кров.
(„Нічні думи").

Значно частіше вживає Франко російських слів з українським граматичним оформленням. В таких випадках Франко керується вже не тільки вимогами ритму чи рими, але й вимогами стилю української мови. Напр.:

На пухку, на живу ріллю
Впадуть *сімена* думки вашої.
(„Гріє сонечко").

І поглядом німої злоби
Гляджу на небо й світ живий.
(„Бувають хвилі").

З землі *роздор.* Тепер я більш учиню!
Богиню людським духом я надхну,
З богині женщину зроблю, людину.
(„Женщина").

Учись, щоб в ряд ти став готовим,
Як крик *роздасться* бойовий!
(„Гриць Турчин").

Та поки буря ще *нагряне* громовая,
Він хилиться, проводить в тузі дні.
(„Наймит").

. . . А як війна
Кривава *понадобиться,*
Не наша буде в тім вина.
(„На суді").

Часто у Франка вимоги стилю української мови ідуть у парі з вимогами рими. Українське граматичне оформлення російських слів поєднує в собі ці два моменти, особливо в морфології: часто закінчення українського слова за вимогами рими вимагає того ж самого оформлення російського слова. Наприклад:

І де тільки він (голос) *роздасться,*
Щезнуть сльози, сум, нещастя.
(„Гимн").

Нехай і повень валом бухне,
Моя відвага не *потухне.*
(„Анні П.").

Розпука обхоплює душу
І чорні думки *шевелить:*
Ні, воля — це сон, а на світі
Ніхто не зазнав і не вздрить.
(„Невільники").

б) *Російські форми українських слів.* Під цим терміном ми розуміємо слова, спільні для української й російської мов, тільки з російським оформленням. Такі слова не мають масового поширення в поезіях Франка і вживаються здебільшого за вимогами ритму. Порівн.: огорода — города, пронимає — проймає, любви — любови. Наприклад:

Зима чи літо, дощ, сніг чи погода,
Мороз чи спека, на годину в добу
Женуть дозорці в'язнів, мов худобу,
По черзі на прохід до *огорода.*
(„Прохід — не хлопський").

Гримить! Благодатна пора наступає,
Природу розкішная дрож *пронимає.*
(„Гримить! Благодатна пора наступає").

Злотих сліз, тихих втіх,
Щирих сліз і *любви*
Чистих поривів всіх
Не встидайсь, не губи.
(„Не забудь").

V

Досить помітною в поезіях Франка є церковнослов'янська лексика. Керуючись, мабуть, тими ж самими мотивами, що і Шевченко, мотивами стилістичного піднесення, мотивами ритму й рими, Франко вільно оперує такими словами, як: глас, утроба, незримий, древо та ін. Але коли Шевченко вживав цековнослов'янізмів ще й для „збереження історичного кольориту подій", для виявлення іронії, сарказму тощо,[8] то Франко в ранніх суспільних поезіях церковнослов'янізми використовує переважно з мистецькою метою, як засіб стилістичного піднесення, керуючись одночасно вимогами ритму або рими.

Наші спостереження над лексикою Франкових поезій показують, що найбільше церковнослов'янізмів ужито з метою стилістичного піднесення й ритмізації вірша. Наприклад:

Не даром ти в біді, пригноблений *врагами,*
Про силу духа все співав,
Не даром ти казок чарівними устами
Його побіду величав.
(„Наймит").

Ей, не люби мене, дівчино!
Як хочеш жити в супокою,
Мов плідне *древо* над рікою,
Діток коханих годувати...
(„Ей, не люби мене...").

Всюди чую любий *глас,*
Клик життя могучий...
Весно, вітре, люблю вас,
Гори, ріки, тучі!
("Vivere memento").

Церковнослов'янізми у Франка часто виступають в українськім граматичнім оформленні, завдяки чому зберігається український стилістичний кольорит. Наприклад:

Я й бачив горе скорше, ніж провину,
Зрів слабість там, де другі підлість *зрять.*
(„В життя ваидрівці я блудив").

Клубами вився дим. Ревли гармати,
Свистіли кулі, мов *незримі* змії,
Сичали, вились лускали гранати.
(„Поєдинок").

[8] І. Губаржевський. Op. cit. 173-174.

Тільки в окремих прикладах можна вбачати вияв іронії. Наприклад:

Судіть мене, судді мої,
Без милости фальшивої!
Не надійтесь, що верну я
З дороги „нечестивої".

(„На суді").

VI

В ранніх суспільних поезіях Франка трапляються зрідка й польонізми, здебільшого в українськім граматичнім оформленні: злото, обруб (obręb „межа"), змрік (zmrok „сутінь") та ін. Ці польонізми вжиті Франком в народнім традиційнім стилі. Наприклад:

Піду я в поле до роботи
Злоту пшениченьку полоти.

(„Анні П.").

Крізь листя сонечко меркоче,
Мов *злоті* шнури в густині.

(„Смерть убійці").

Там ви, думи, летіть,
Слабосильних кріпіть,
В горя й сумніву *змрік.*

(„Думи, діти мої").

...І знав я всі стежки довкола, всі дороги,
І зрідка лиш моя душа за *обруб* твій
Летіла в ширший світ.

(„Рідне село").

Щодо іншої іншомовної лексики, то вона в дуже незначній мірі відбилась в ранніх суспільних поезіях Франка. Так, маємо два латинізми в латинськім граматичнім оформленні: тифус, термінус (кордон).

***

Такі є основні лексичні групи ранніх суспільних поезій Франка. Ці, навіть побіжні наші спостереження над лексикою Франка дають підставу зробити такі висновки:

1. Франкова лексика в основі своїй — глибоко-народна. Цей принцип народности у Франка цілком органічно зв'язаний з ідейною спрямованістю його поезій: розкриття соціяльних протиріч. В цім питанні Франко йшов слідом за Шевченком:

співаючи про горе народне, він, як і Шевченко, використовував живе слово того ж народу. Такий основний зміст Франкової лексики.

2. Франкова лексика — глибоко-народна й формою. Форми народно-пісенної і народної традиції, як здрібнілі суфікси, народні синонімічні прикладки, народні фразеологічні звороти — такі основні форми Франкової лексики.

3. Гостре соціяльне спрямовання поезій вимагало від поета ще й інших мистецьких засобів, що в них знайшла своє поетичне оформлення народна Франкова лексика. Алегорії, метафори (зокрема поширення метафоричних іменників при інших іменниках), епітети, діялектизми, русизми, церковнослов'янізми, польонізми, латинізми тощо — такі є основні мистецькі мовні засоби, що розпалюють „вогонь в одежі слова", вогонь страждань, протесту й боротьби.

Лексика Франкових поезій в ранній період його діяльности має глибокий соціяльний і політичний зміст. Великий син українського народу боровся за інтереси поневоленого народу, і основною зброєю в цій боротьбі було його залізне слово.

Василь Лев

УЧАСТЬ І. ФРАНКА В ТВОРБІ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ

В історії розвитку української літературної мови взагалі, а в Галичині зокрема, Іван Франко займає передове місце серед творців її, головно в другій половині XIX і на початку XX сторіччя. Одначе не можна назвати його творцем української літературної мови в Галичині. Бо ще перед виступом Франка на літературному полі стала розвиватися в Галичині українська літературна мова на народній основі, а саме дякуючи „Руській Трійці". Процес творення української літературної мови на народній основі почався ще в XVI ст. на західньоукраїнських землях підо впливом гуманістичних течій. Та панування т. зв. книжної мови в літературі XVI-XVIII ст. спиняло сильно процес розвитку літературної мови на народній основі. Щойно поява „Русалки Дністрової" в 1837 р. поновила цей процес. Видавці й автори її, члени „Руської Трійці" — Маркіян Шашкевич, Яків Головацький та Іван Вагилевич прихильники погляду словінця В. Копітара про народну мову та її говірки як основу літературної мови, ввели в „Русалку Дністрову" мову народну, сперту передусім на галицьких говірках. Те саме робили й прихильники їх — Микола Устиянович, Антін Могильницький, Рудольф Мох та інші. Всі вони старалися звести свою письменницьку мову до норм літературної, збагачуючи її лексику й морфологію та фонетику мовним (тут говірковим) матеріялом, передусім Галичини, а також і Придніпрянщини. І хоч уже тоді витворювалися деякі особливості літературної мови в Галичині, то все ж таки поети галицького відродження мали велике зрозуміння духової, культурної та мовної спільноти зо східніми українцями, дарма що українці під Австрією називали себе русинами, а під Росією українцями, майже по кінець XIX ст. Коли б не зростаюче в 50-их рр. і пізніших десятиріччях XIX ст. москвофільство, процес удностайнення мови східніх і західніх українців був би поступив куди скоріше й успішніше. Вже в 60-их рр. минулого століття виступили проти москвофільства народовці, та не вспіли побороти зразу своїх противників. Боротьба між обома таборами велася за те, чи українці (русини) в Галичині окремий нарід, чи частина російського; чи виробляти їм своє власне пись-

менство й народну мову, чи прийняти вже вироблену літературну мову Москви. До цих спорів долучилися ще й суперечки про письмо (латинське чи гражданське або кирилицьке), про правопис (етимологічний чи фонетичний), про обрядовщину, засновування товариств-громад тощо.

Хоч народовці скоро стали на твердому ґрунті окремішности українського народу, не мали вони ще в 60-их рр. чітко виробленого погляду на суть української літературної мови та не завжди шукали тіснішого контакту зо східніми українцями й орієнтації на центральні українські говірки. В 60-80-их рр. вони часто творили — кували нові слова, головно з ділянки мови наукової та публіцистичної не на основі народній, говірковій, а на порівняльній з іншими мовами. Це відбилося теж і на мові в тодішніх школах. Учні не мали ясного образу літературної мови, спільної для цілого народу і не завжди могли нею послуговуватися свобідно. Не мігши знайти відповідних висловів і фраз, вони деколи до офіційної мови додавали свої слова й форми, засвоєні від рідної околиці. Цим вони, не раз мимохіть, причинялися до збагачування скарбниці української літературної мови.[1]

Те саме переживав і Франко ще в гімназії, коли розпочав свою літературну працю, завдячуючи її розвиток і поступ, хоч у невеликій мірі, таким учителям, як українець Іван Верхратський та поляк Турчинський, що читали його поетичні спроби, критикували, давали поради і вказівки.[2] Крім того, Франко виховував свій поетичний талант на творах східньоукраїнських письменників. Знаючи твори Шевченка, М. Вовчка, П. Мирного, Ів. Нечуя-Левицького, П. Куліша, Ст. Руданського, О. Стороженка, Франко черпав також із їхньої мовної криниці. Одначе в школі таки мусів придержуватися офіційних норм тодішньої літературної мови в Галичині.[3] Та в свої літературні твори він впроваджує словниковий матеріял з народних говірок, головно говірки рідного села і тим, подібно як його вчитель Верхратський, шукає нових слів і форм у народній мові.

Коли Франко закінчив гімназію в Дрогобичі та переїхав до Львова на університетські студії, попав у мовні суперечки. Редакція „Друга" переробляла поетову народну мову й фонетичний правопис на „общерусский" лад. З Франкової мови, досить уже виробленої на основі говірки його села й рідної околиці, а також і на основі впливів придніпрянських письменників, поставала в „Друзі" якась мішанина, підтягнена під норми за-

---

[1] Гл. „З вершин і низин". Київ-Ляйпціґ (б. д.). Стор. 24.

[2] там же, стор. 20; також: І. Франко: „Літературна мова і **діялекти**", ЛНВ ч. 2, 1097.

[3] там же, стор. 23-24, і 94.

гально названої мови москвофілів „язичіє", яке москвофіли хотіли накинути всьому українському суспільству в Галичині.

Та в 70-их рр. XIX ст. галицька народовецька молодь почала під впливом Драгоманова працю над розвитком народної мови в літературі щораз успішніше. Пішов цим шляхом і Франко, хоч не зразу. Він все ж таки вживав у своїх літературних творах льокального словництва і місцевих граматичних форм, хоч був свідомий, що його мова в той час потребує кращого вироблення. Про невиробленість своєї мови говорив пізніше сам Франко у передмові до другого видання „З вершин і низин" (1893): „Трьох, чотирьох людей міг би я назвати, котрих приязнь і щире співдіяння помагали мені виробляти мову й форму моїх поетичних складань, їх композицію й основні думки".[4] Одначе та мова, що є в перших творах поета, цінна як метеріял для студіювання літературної мови в Галичині, тим більше, що Франко мав сильно розвинуте й глибоко вкорінене почуття й розуміння літературної мови як єдиної для цілого народу. Тому багато мовного матеріялу Галичини поклав він в основу української літературної мови. І саме його словництво найважливіше для творби і збагачення української літературної мови в другій половині XIX ст.

Коли зважити, що саме тоді на Придніпрянщині літературна мова не доходила до вершин, але була все ще в стадії розвитку й кожне слово, взяте з народної скарбниці, складалося на пізніший „Словник Грінченка", то і в Галичині творба літературної мови виявилася передусім у словництві. Слова на означення загальних понять і предметів щоденного вжитку приймалися від народу. Зате наукове словництво було в той час невелике і то часто черпане з російської, польської або німецької мов і шляхом т. зв. кальок перероблюване і пристосовуване до української мови. Тут часто не запримічувалося морфологічного й фонетичного впливу двох перших мов. Тому Франкове змагання впроваджувати в літературну мову слова прямо від народу й зберігати їх словотворно — морфологічні форми має чимале значення в його праці над розвоєм української літературної мови.

Можна сказати, що в своїй ранній літературній творчості Франко пішов шляхом поетів „Руської Трійці", бажаючи збагатити літературну скарбницю української мови західньоукраїнським словництвом, подібно, як це робили східні українці, використовуючи свої говірки. Перевага східніх українців над західніми була в тому, що вони мали змогу користати з говірок, що стали основою літературної мови. Франко зрозумів це краще, як тодішні галицькі народовецькі поети й письменники, що в 70, 80 і 90-их рр. не тільки використовували народну мовну скарб-

[4] Передмова І. Франка до другого видання „З вершин і низин".

ницю, хай і західньоукраїнську, але й творили власні граматичні форми та часто кували штучні слова і через те відставали від мови східніх українців. Коли ж після 1876 р. внаслідок „Емського указу" східні українці стали посилати до Галичини свої літературні твори, галицькі видавництва виправляли в них правопис, а деколи й мову на галицький лад. Та проте, мова придніпрянських письменників таки впливала на галицьких і причинялася, хоч у невеликій мірі, до мовного наближення західніх українців до східніх. Франко не придержувався тодішніх звичок галицьких письменників, а змагав до кращої літературної мови, хоч і на галицькій базі, вважаючи, що західні говірки, як і східні, повинні теж бути основою для творення літературної мови.

Вже в ранніх літературних творах І. Франка бачимо велике багатство його мови, передусім у ділянці словництва. Перші Франкові поезії, що друковані в „Друзі" й інших журналах та виданнях, та перші оповідання й повісті багаті в словництво Нагуєвич і околиці та Наддністров'я. Багато слів із цих творів перейшло до словника Є. Желехівського, а опісля до Словаря Б. Грінченка. У 80-их рр. Франко впроваджує в свої твори мовні й лексичні елементи інших письменників, передусім східньоукраїнських. Він збагачує не тільки словництво своїх белетристичних, але також журналістичних, публіцистичних і наукових творів і перекладів з чужих літератур на українську мову. З того огляду Франка можна назвати піонером публіцистичної та наукової мови в Галичині.

Починаючи з часу поїздок у Східню Україну в 80-их рр. Франко щораз більше й постійно змагає до удосконалення своєї мови. Не тільки користає з елементів із Східньої України, але також справляє мову своїх ранніх творів, видаючи їх вдруге, чи втретє. Про це писав він: „ Я користувався авторським правом і, не тикаючи основної думки, підправляв мову, вироблення котрої до ступня мови літературної за останніх 20 літ усе ж таки посунулося наперед, може й не без моєї скромної підмоги. Що в моїх давніших віршах мова не все чиста, це ще тим легше зрозуміти, бо я особисто переходив деякі такі ступні розвитку (а хто ж у Галичині не переходив їх у тім часі!), де панувало намагання притлумити почуття живої чистої народної мови, котре змалку ще було в мене сильно розвинуте. На мені в мініятюрі повторилось те, що в великім розмірі бачимо на всій галицько-руській літературі: школа, граматика і спори язикові прибили й закаламутили чистоту народної мови".[5] Тому у Франковій творчості видно етапи розвитку, досконалення, кри-

[5] І. Франко: „З вершин і низин". Київ-Ляйпціґ, (б. д.). Передмова до другого видання збірки; стор. 95.

сталізації та осягання вершин мистецької форми і признак єдиної української літературної мови. Вправді він теж кував слова, головно в ранній торчості, або й запроваджував такі слова, що прикметні наддністрянському говорові: безнаросткові іменники, утворені найчастіше від дієслів: бездух (трус, боягуз), вмір (загибель), дрож (дрижаки), зговір (умова), легіт (легкий, теплий вітер), метіль (метелиця, завірюха), облаз (зруб), обруб (межа), окрух (кришка), пачос (галузка, вітка), повість (розповідь), позирк (погляд), поклик (взивання), покид (мет), почин (початок), прихіть (забаганка), протік (річна вузина), репет (крик), розблиск (блеск), розбрід (розбігання), шемріт (шемрання).

Справляючи свою мову в напрямі зближення до єдиної літературної мови, Франко не усував із неї признак західньоукраїнських. У передмові до третього видання „Лиса Микити" з 1902 р. він пише: „Я дбав, щоб мова моєї перерібки, не тратячи основного характеру галицько-руського наріччя, все ж таки разила й українців і наближувалася до тої спільної галичанам і українцям літературної мови, якої витворення так дуже потрібне для нашого спільного розвою".[6] І ось декілька прикладів справлювання мови ілюструють цей процес у розвитку Франкової мови: висококообразований — високоосвічений, висказувались — висловлювались, звісний — відомий, знакомий — знайомий, много — багато, наболівший — наболілий, писатель — письменник, послідний — останній, прочий — інший, помочи — помогти, противно — навпаки, той, сесь — цей, та прецінь — та все таки, угнетений — пригноблений, хоть — хоч . . .

Про якість і потребу єдиної української літературної мови пише Франко в статті, друкованій у Літературно-Науковому Вістнику (1907, стор. 227): „Кожний, хто брався писати тою мовою, наскільки черпав із книжної традиції і мусів зачинати від Котляревського, Квітки, Шевченка, Марка Вовчка, Нечуя-Левицького, мусить бачити, що тут у мові тих письменників лежить основа того типу, яким мусить явитися вироблена літературна мова всіх українців. Уже хоч би тому, що та мова на величезному просторі від Харкова по Кам'янець Подільський виявила таку одностайність, такий брак різкіших відмін, який вповні відповідав українському національному типові, такому „мішаному" і вирівняному в цій масі, як мало котрий подібний тип у світі. І от, кожний галичанин чи українець, хто бажає друкованим словом промовити до найбільшої маси українського народу, мусить уживати мови тої найбільшої маси, а до того мови виробленої найбільшим числом талановитих і популярних письменників".[7]

---

[6] Ів. Франко: „Лис Микита". Видання третє. Львів 1902; стор. 5.
[7] І. Франко: „Літературна мова і діялекти". ЛНВ 1907. Кн. 3, стор 227.

І хоч Франко у своїй пізнішій творчості давав перевагу елементам східньоукраїнським над західньоукраїнськими, не обезцінював мовних признак західніх українців, що й підтвердив у своїй участі в мовній дискусії наддніпрянців з наддністрянцями (за словами Франка: українців з галичанами), викликаній Б. Грінченком у статті п. з. „Галицькі вірші”.[8] Участь у цій дискусії взяли збоку східніх українців Б. Грінченко, М. Школиченко, А. Кримський (А. Хванько), а збоку галицьких українців І. Франко, І. Кокорудз, І. Верхратський (Лосун), О. Маковей. За вийнятком А. Кримського, І. Кокорудза й частинно І. Франка дискусія велася нефахово, неречево, спираючись більш на емоціональних принципах, як на раціональних. Дискутанти ставили на перше місце свою льокальну говіркову мову як основу для літературної, а деколи й перевагу своєї говірки над іншою. Як Грінченко у згаданій статті різко критикував галицьких поетів за їхню льокальну й дивовижну, на його думку, мову, так і Франко відповідав йому різко,[9] немов би Грінченко бажав, щоб усі письменники вчилися української мови, їздячи над Псьол та над Сулу. Франко став на становищі ваги всіх говорів як конечних до творби літературної мови. Він стверджує: „Народ з його мовою, звичаями, творчістю, не сходячи зо спільної української основи, все таки проявляє багато відтінків, котрих годі не бачити, на котрі тяжко гніватися. Ані знівечити, ані змазати тих відтінків не можна, та чи й треба? Адже ж се не жадне крадене добро, а здобутки дійової праці, котрі чомусь же народились і повинні вийти на пожиток цілости”.[10] Цим саме визнавав Франко не тільки діялектну багатоосновність літературної мови, але також і діялектну різнородність літературної мови. Зо становища сьогоднішнього мовознавства це твердження не зовсім правильне. Та Франко добре зрозумів тодішнє положення української літературної мови, що розвивалася під двома державними займанщинами та в сусідстві двох на той час сильних культурою націй, російської і польської, від яких українська мова запозичала в той час деякі елементи словництва, звичайно в ділянці мови газетної, белетристичної і наукової. Тому й говорячи про єдність літературної мови, Франко відсуває її на майбутнє, бо в той час (90-ті рр.) ще не має до того передумов.[11] Сам же висловлює свій погляд в такий спосіб: „Мені бажалось би своїми увагами докинути цеглину до взаємного порозуміння між українцями і галичанами на полі язиковім і таким способом причини-

---

[8] В. Чайченко: Галицькі вірші, „Правда” 1891, IX, стор. 153 і ін.

[9] І. Франко: Говоримо на вовка, скажімо і за вовка. „Зоря”, 1891, ч. 18, стор. 357.

[10] І. Франко: там же, стор. 358.

[11] Юрій Шерех: Мовна дискусія 1891-1893 років і участь у ній Івана Франка. „Рідне Слово” ч. 6. Карльсфельд 1946, стор. 73 і ін.

тися до полагодження одного дуже важного питання — будущої єдности і одноцільности нашої літературної мови, будущої повторяю, бо тепер ми ще її не маємо і задля звісних, дуже важних причин мати не можемо".[12]

Далі закликає Франко в цій статті створити реальні політично-економічні засновки для єдности літературної мови, в чому,, на думку Ю. Шереха, проявилася національна спрямованість Франка.[13]

Змагання Франка до витворення єдиної літературної мови виявилися не так сильно, хоч і знаменно в теорії, як більше на практиці. Як сказано вище, він не тільки удосконалював свою мову з поступом розвитку своєї літературної творчости, не тільки справляв мову своїх ранніх творів, не тільки дбав про вироблення мови публіцистичної і наукової, але також допомагав західньоукраїнським письменникам практично розвивати й удосконалювати їхню мову, і саме тим письменникам, що друкували свої твори в „Житті і Слові" (Франка), в „Зорі" і „Літературно-Науковому Вістнику". Майже весь тягар мовної коректи ЛНВ спадав на плечі Франка. Та зате мова ЛНВ-а (в рр. 1898-1904) чиста, така, як і його власна.

Хоч не всі елементи Франкової мови ввійшли в словник української літературної мови, то залишаються вони в його творах, головно ранніх, надаючи цій фазі творчости Франка своєрідного чару, що свідчить про поетове змагання збагатити нашу духову, тут мовну культуру. Без того льокального багатого словництва, дармащо побудованого на західньоукраїнських говірках, ранні Франкові твори були б незамітні.

Коли з початком XX ст. Франко боронив українську мову перед інсинуаціями москвофілів, мовляв — українська мова є діялектом російської мови, він у відповідь москвофілам написав знаменний вірш „Антошкови П." (А. Петрушевичеві), в якому поставив своє „Вірую":

„Діялект, а ми його надишем міццю духа і огнем любови,
І нестертий слід його запишем між культурні мови".

Франкова „міць духа і огонь любови" до всього щиронародного, його завзяття збагатили нашу літературу також і мистецькими перекладами найбільших творів світової літератури доказали, що наше рідне слово сяє тепер багатством, чистотою, красою і силою виразу, видобутими поетом із глибин його щиронародної душі й почуття.[14] Коли поети „Руської Трійці", сто-

---

[12] І. Франко: Цит. праця, „Зоря" 1891, стор. 357.
[13] Юрій Шерех: там же, стор. 75.
[14] За Степаном Смаль-Стоцьким.

ячи на становищі єдиної літературної мови, не могли ще вповні змагати до того через недостачу знання східньоукраїнських мовних елементів та через пізніші обрусительні ідеї (Я. Головацький), то Франко, продовжуючи працю, розпочату „Руською Трійцею" в „Русалці Дністровій", виховав почуття мовної спільноти всіх українців та єдиної літературної мови у сучасних йому галицьких письменників, які разом із ним змагали до витворення єдиної літературної мови на основі центральних українських говорів, при чому витворювався вплив кращих галицьких письменників, публіцистів і науковців на загально українську літературну мову. Тому дослідники нашої мови висловлюються про мову Франка завжди додатньо. М. Сумцов стверджує: „Його вплив був великий у Галичині і, зрозуміло, відбився він на українському письментві щодо фонетики і лексикону".[15] Акад. А. Кримський заявляє в своїй рецензії: „Франкова лексика зробила великий вплив на лексику загально українську, та ще й довго впливатиме на неї. Вистачить подивитися, якою щедрою рукою цитує новий академічний „Російсько-український словник живої мови" писання І. Франка, Й. Маковея, В. Щурата, О. Кобилянської та багато інших".[16]

---

[15] М. Сумцов: Начерк розвитку украївської літературної мови. Харків 1918. стор. 8-9.

[16] А. Кримський: Рецензія на „Правописну справу" Степана Смаль-Стоцького. Запнски Історичио-філологічного відділу УАН. Т. XII, стор.345.

Олександер Домбровський

ВІДНОШЕННЯ ІВАНА ФРАНКА ДО ПРОБЛЕМИ АНТИЧНОЇ ІСТОРІЇ

Енциклопедичне знання Франка поставило свою печать на великанській, літературній і науковій спадщині великого поета. Сліди його наукової діяльности подибуємо між іншим і в ділянці античної історії. Одним з великих вкладів у досліди, а радше популяризацію студій над античною культурою являються його переклади з античного письменства, літератури та історіографії. Той відтинок літературної діяльности Франка в ділянці клясичної філології найшов вислів у праці Соневицького[1] й тому нам нічого цим займатися. Як поет і науковець Франко старався виповнити прогалини в перекладах з античної літератури. Це було саме в тому часі, коли зацікавлення клясичною стариною дійшло в Европі до кульмінаційної точки та позначилося цілою масою перекладів античних авторів на різні мови. Франко досліджував західньо-европейську науку і старався прищепити на українському ґрунті її досягнення. Не від речі буде пригадати, що зацікавлення великого письменника й ученого не ограничилися лише до перекладів грецьких і латинських авторів. Поет виявляв зацікавлення і до перекладу Святого Писання обох Завітів у зв'язку зі своїми студіями над апокрифами і тим самим увійшов в орбіту студій над античною семітологією, чого вислідом стала його стаття про античне жидівство й його духовість. Ці студії над античною історією жидівського народу, а головно сама тематика, мали вплив на поетичну творчість Франка. Вони стали тим науково-психологічним тлом, на якому зродилася поема „Мойсей". Глибша аналіза згаданої поеми виказує непересічне знання поета в ділянці духовости античного жидівства, а тим самим і жидівського пророка та національного провідника — Мойсея. Не від речі буде підкреслити той факт, що згадана вище стаття про античне жидівство й його культуру появилася в Записках НТШ за рік 1901, а поема „Мойсей" постала в р. 1905.

З усіх перекладів Франка найбільше заслуговує мабуть на увагу як пересічного українського читача, так і зокрема дослід-

---

[1] Соневицький М., Франкові переклади з античних літератур, Записки НТШ, том 161 (1953), 90-140.

ника Франковий переклад деяких розділів Геродотової „Скитії" з огляду на її безпосередній зв'язок з дослідами над праісторією й ранньою історією України. Щоб краще зрозуміти цю діяльність Франка на полі ранніісторичних дослідів українського минулого, представимо коротко загальне тло тих дослідів в українській науці, що спонукали його присвятити увагу цим питанням.

Одним з перших українських дослідників, що займалися згаданим питанням є професор львівського університету, Ізидор Шараневич, що в своїй праці[2] обговорив деякі грецькі й латинські джерела до ранньої історії України. Археологічні розкопки на терені української території, а в тому й славнозвісні розкопки Хвойка, знахідника неолітичної культури мальованої кераміки, названої пізніше трипільською, збільшують зацікавлення до праукраїнської старовини й заставляють цілий ряд дослідників працювати на тому полі. Одначе недостатній ще тоді розвиток помічних наук історії, археології, етнографії, етнології й лінґвістики, спинює розмах наукових дослідів та справляє їх не раз на манівці. Як приклад того може послужити діяльність Омеляна Партицького,[3] що керуючись фальшивими методами дослідів молодої ще тоді лінґвістики, у своїх студіях над скитами доходить до заключення, що скити були слов'янами. Гідним уваги являється той факт, що Франко як літературознавець, знавець чужих, а в тому й клясичних мов, був далекий від різного роду лінґвістичних фантазій, на підставі яких деякі дослідники висували свої дивовижні теорії. Це свідчить про глибину і широту знання письменника, про його безперервні зв'язки із західньоевропейською наукою й творчу інтуїцію в методології наукової праці саме в добі, що була весною змагань за наукову правду й переживала Sturm und Drang свого всебічного розвитку. Недостатня кількість найденого тоді археологічного матеріялу й бажання скріпити його науково-дослідну вартість писаними джерелами спрямували науковців — ad fontes. А що головним джерелом до ранньої історії Східньої Европи, а в тому й української території є Геродотова „Скитія",, дослідники звернулися до неї, черпаючи звідти найстарші відомості батька історії про північне побережжя Понту, тобто терен сколонізований греками, а дальше на північ іранським елементом. Цей науково-дослідний напрям — ad fontes спонукав Михайла Грушевського переложити на українську мову важливіші місця античного письменства, де є згадки про територію України. Так постають „Виїмки з дже-

[2] Szaraniewicz I., Kritische Blicke in die Geschichte der Karpaten-Völker im Altertum und im Mittelalter, Lemberg, 1871.

[3] Партицький О., Велика слов'янська держава, Львів, 1889.

Партицький О., Старинна історія Галичини від VII віку пер. Хр. до року 110 по Хр., Львів, 1894.

рел"[4] мініятюра „Scythica et Caucasica".[5] На тому тлі зродилось зацікавлення Франка проблемами ранньої історії України, а в тому й Геродотовою „Скитією", з якої поет переклав деякі розділи. Належить відмітити, що значна частина Геродотової „Скитії" в українському перекладі Франка являється на той час побіч Грушевського „Виїмків до джерел" найбільшим з тодішніх перекладів Геродотового скитського екскурсу.[6]

Франковий переклад міститься в його праці,[7] що мала бути оглядом критичних завваг і доповнень до першого тому „Історії України-Руси" М. Грушевського. Праця Франка, як уже самий її наголовок вказує, не обіймає цілости проблем ранньої історії України в розумінні якоїсь синтези, але заторкує деякі питання, які, на думку письменника, не зовсім вияснені в першому томі „Історії України-Руси", та обговорює погляди Грушевського, до яких Франко мав критичні завваги. Характеристичним моментом для Франкового перекладу деяких місць скитського екскурсу є те, що письменник вибрав розділи Геродотової „Скитії", в яких міститься етнографічний матеріял. Франковий вибір пішов по лінії загально прийнятого погляду в науці, що вважала й по-сьогодні вважає етнографічний матеріял Геродотової „Скитії" ціннішим від географічного й історичного матеріялу. Він містить у собі описи скитських звичаїв, представляє спосіб життя сусідніх племен і являється найцікавішим і найвартіснішим для студій над порівняльною етнографією, що веде до певних етнологічних заключень. У протилежності до цікавого етнографічного матеріялу стояла заплутана акція в історії походу Дарія проти скитів, чи географічна частина твору, головно гідрографічний опис. Можна гадати, що зацікавлення Франка не лише як ученого, але й як поета, могло бути ближче до яскравих описів способу життя поодиноких народів північного побережжя Понту, як до гідрографічного опису. Диктував його напрям тодішніх поглядів, у світлі яких скити мали відограти поважнішу ролю в процесі праукраїнської етногенези, якщо вже не у стисло етногенетичному розумінні, як це припускав Партицький — автор концепції слов'янського походження скитів і йому подібні дослідники того часу, то принайменше в політично-культурній площині. Що вплив тих наукових течій тодішньої доби не зовсім оминув Франкову працю, свідчить поміщений при кінці тої ж збірки статтей додаток, в якому письменник старається виказа-

[4] Грушевський М., Виїмки з жерел до історії України-Руси до поч. XI віку, Львів, 1895.

[5] Scythica et Caucasica e veteribus scriptoribus Graecis et Latinis collegit et cum versione Rossica edidit V. Latyšev. (1890-1906).

[6] Опис Скитії, з грецької мови переклав і пояснив Т. Коструба, вступ написав О. Домбровський, Львів, 1937.

[7] Франко І., Причинки до Історії України-Руси, часть перша, Львів, 1912.

ти сліди скитської традиції в історії та побуті українського народу. Очевидно, навіть такий світлий ум, як Франко, не міг цілком протиставитися науковій атмосфері тодішніх поглядів та йшов на певні компроміси. Сучасна наука розглядає скитське питання в світлі евразійського номадизму, до якого скити належали. До тих перестарілих концепцій про ролю скитів нав'язує сьогодні дехто із совєтських учених з чисто „патріотичних" причин, щоб імпортованій грецькій культурі північного Причорномор'я протиставити культуру місцевого елементу, як активного, а не пасивного в процесі культурного розвитку згаданої території.[8] Не від речі буде пригадати ще й це, що у Франковій праці не виступає виразно розуміння різниці між етнографічним і географічним поняттям назв — „скит" і „Скитія".

Франко не обмежується у своїй праці лиш виключно до античної, чи, коли йде про східньо-европейський терен, до раннєісторичної тематики, а переходить до доби середньовіччя. Він перекладає дещо з візантійських джерел, що відноситься до наших земель. Від скитів Геродота переходить до питання про антів, а далі до теми „Придунайські скити в IV до XII вв." Коли ще беремо до уваги згаданий вище додаток про сліди скитської традиції в історії й побуті українського народу, поміщений при самому кінці „Причинків", то відчуваємо інтенцію автора представити тут історичну тяглість „скитської" традиції на терені Східньої Европи. Франко, що без сумніву додержував кроку досягненням европейської науки, а в тому головно німецьких дослідників, пішов по лінії проґресивних поглядів в науці відносно питань праісторичного й раннєісторичного характеру. Та все ж таки до питань тої доби підходив зі становища „скитської" проблематики згідно з духом науки кінця XIX століття, тобто вісімдесятих-дев'ятдесятих років, хоч такий підхід уже еволюціонував в напрямі історичного реалізму відносно скитського питання в першому й на початку другого десятиліття XX віку, якраз тоді, коли Франко писав свої „Причинки". Франко був в першу чергу літературознавцем і етнографом, а це видно з його „Причинків", де як етнограф вибирає ті розділи з Геродота, що мають етнографічну вартість. Франкові „Причинки" могли доповняти перше й друге видання „Історії України-Руси" М. Грушевського, але не третє (з 1913 р.), що стояло на висоті свого завдання і відповідало вповні вимогам тодішньої науки.

Згаданий матеріял міг мати радше випадковий характер, бо Франко публікував його частинами (в „Ділі"), а далі зібрав в окрему книжку, надаючи їй наголовок „Причинків". Зате при

---

[8] Коцевалов А., Античная история и культура Северного Причерноморья в советском научном исследовании, Институт по изучению истории и культуры СССР, Исследования и материалы (серия 1-я, вып. 19), Мюнхен, 1955.

порівнянні перекладів Грушевського у „Виїмках з джерел" і Франка у „Причинках" першенство належить без сумніву Франкові, який являється тут майстром слова. Його переклад відповідає красі античного кольориту.

З черги не від речі буде згадати великі досягнення Франка на полі апокрифічних дослідів. Хоч старозавітні й новозавітні апокрифи належать до літературознавчих, а не історичних студій, та проте їхня тематика, зв'язана з писаннями Старого й Нового Завіту, близька до гебраїстики та до історії перших віків християнства, тобто до духовости античної епохи. Тому, обговорюючи відношення Франка до деяких проблем античної історії, вважаємо доцільним зупинитися коротко над його працею з обсягу апокрифічних дослідів. В „Київській Старині" появилися його статті[9] про апокрифічні оповідання, а далі писав він у Записках НТШ[10] та в чужомовних наукових періодиках. Завершенням його студій над апокрифічною літературою українських рукописів являється його монументальна праця „Апокріфи й леґенди", поміщена в Пам'ятках української мови й літератури, видаваних Археографічною Комісією при НТШ.[11] У старозавітніх апокрифах виступають старозавітні патріярхи й мужі як Ной, Авраам, Мойсей, Давид, Соломон, а в новозавітніх змальоване життя Ісуса, в тому дитячі роки Ісуса, і життя апостолів. Зі старозавітньої тематики апокрифічної літератури українських рукописів на увагу заслуговують апокрифічні пам'ятки про Адама й Еву. В одній із статтей у „Київській Старині" Франко опублікував текст дрогобицького збірника апокрифічних пам'яток про Адама й Еву та їхній упадок у гріх, пісню про Адама, основану на апокрифічних оповіданнях і записану 1881 р. в Нагуєвичах з уст селянина-старця та „Плач Адама" зі збірника духовних пісень, що походить десь з другої половини 18 століття. На велику увагу дослідника апокрифічної літератури заслуговують праці Франка поміщені в Zeitschrift fuer die neutestamentliche Wissenschaft, де в річнику за 1902 р. Франко обговорює проблему так званих псевдоклиментійських письм та Períodoi

---

[9] Миронъ, Къ исторіи апокрифическихъ сказаній, Кіевская Старина, 1891 (ноябръ), 267-275.

Миронъ, Къ исторіи южно-русскихъ апокрифическихъ сказаній, Кіевская Стариıа, 1894 (декабръ), 425-444.

Франко І., Откровеніє св. Степана, Кіевская Старина, 1906 (іюль-августъ), 377-405.

[10] Франко І., Слово о Лазаревѣ воскресеніи, Записки НТШ, 1900 (т. XXXV-XXXVI).

Франко І., Апокрифічне євангелиє псевдо-Матвія і його сліди в українсько-руськім письменстві, Записки НТШ, 1900 (т. XXXV-XXXVI).

[11] Апокріфи і леґенди з українських рукописів, І том. — Апокріфи старозавітні (1896), II том. — Апокріфи новозавітні. А. Апокріфічні євангелия (1899), III том. — Апокріфи новозавітні. Б. Апокріфічні діяння апостолів (1902).

Pétru ґностичної редакції.[12] Франкові досліди над Петровими й Андріївськими актами є цінні не лише для історії постання старохристиянської літератури, але й процесу кристалізовання церковної догматики. В тому самому науковому періодику за рід 1906 Франко помістив дві праці[13] на підставі церковно-слов'янського тексту, виданого в II томі „Апокріфів і леґенд". Дослідами над апокрифічною літературою Франко заслужився дуже для української науки не лише на відтинку старої української літератури, але й в ділянці студій над духовістю старозавітньої й раннєхристиянської доби.

Праця над старозавітніми апокрифами ввела письменника в ділянку античної семітології, головно в досліди над історією процесу розвитку духовости античного жидівства, а вислідом цього є його науково-інформативна стаття, надрукована в Записках НТШ.[14] У згаданій статті Франко не лише реферує стан наукових дослідів з даної ділянки, але також висловлює свої погляди, цікаві для характеристики Франка як ученого. Щоб зрозуміти краще вартість цієї його науково-інформативної статті, не від речі буде подати коротко загальне тло стану наукових дослідів над античною семітологією в тодішні часи. Кінець XIX і самий початок XX століття позначилися великою революцією в поглядах на шляху дослідів над античною семітологією. Внаслідок відчитання клинового письма виринає на овиді нова галузь науки — асиріологія. У світлі асиріологічних дослідів відбувається переоцінка давніх поглядів, виринають нові теорії. І так, ціла низка дослідників доходить до переконання, що точкою тяготи в генезі й процесі розвитку семітської духовости не є, як дотепер загально вважали, античне жидівство, але Вавилон, і що ціла духовість античного жидівства є в дальшій консеквенції лише копією вавилонських ориґіналів. Так постає на шляху дослідів над античною семітологією нова, наукова течія, панвавилонізм. Перший науковий розмах панвавилоністів хотів захитати авторитет Мойсеєвого „Пентатевху" як історичного джерела. Мікроаналіза тексту деяких фраґментів з Мойсеєвого „П'ятикнижжя", напр., історія упадку перших родичів у гріх,

---

12 Franko Iwan, Beiträge aus dem Kirchenslavischen zu den Apokryphen des Neuen Testaments. I. Zu den Pseudoclementinen. II. Zu den gnostischen Periodoi Pétru, Zeitschrift für die neutestamentliche Wissenschaft und die Kunde des Urchristentums, 3 Jahrgang (1902), pag. 146-155, 315-335.

13 Franko Iwan, Beiträge aus dem Kirchenslavischen zu den neutestamentlichen Apokryphen, III. Relatio sancti Stephani, Zeitschrift für die neutestamentliche Wissenschaft..., 7 Jahrgang (1906), pag. 151-171.

Franko Iwan, Beiträge aus dem Kirchenslavischen zu den neutestamentlichen Apokryphen und der altchristlichen Literatur, IV. Das Martyrium der heiligdn Photine, Zeitschrift für die neutestamentliche Wissenschaft..., 7 Jahrgang, (1906), pag. 224-235.

14 Франко І., Нові досліди над найдавнішою історією жидів, Записки НТШ, 1901 (том 42).

історія потопу і т .д., виказала ярку подібність до таких же вавилонських оповідань. Ревеляцією асиріологічних дослідів став між іншим так званий міт Гільгамеша, тобто оповідання про потоп, вавилонської редакції, місцями дуже схоже з історією Ноя. Та панвавилонізм не був одиноким кардинальним питанням античної семітології. Його попередили критичні досліди над текстом „Пентатевху" й інших книг Старого Завіту. Між іншим виринула проблема авторства поодиноких книг та головно справа двох різних редакцій в Genesis — так званих ягвіста й елогіста. Становище панвавилоністів викликало реакцію серед учених теологів, що бажали захистити авторитет старозавітнього канону. На виступ загально відомого панвавилоніста, Delitzsch'a,[15] відгукнулися такі науковці, як Lehmann-Haupt, Gunkel, Winckler і інші та почалася дискусія й полеміка. Саме безпосередньо перед виступом Delitzsch'a появилася вище згадана стаття Франка, в якій він реферує стан тодішніх дослідів та виявляє також і свої погляди.

Свою науково-інформативну статтю починає Франко обговоренням питання двох редакцій Мойсеєвого „Пентатевху" — ягвіста й елогіста, до якого мали ввійти старші, недоховані до наших часів старожидівські джерела, як „Книга воєн Ягве", „Книга Божих Законів", і евентуально ще й інші джерела, про які лише здогадуємося, що вони існували в часах найстаршої жидівської історії. Автор згідний з цілою низкою дослідників, які квестіонують признаваний дотепер час постання „Пентатевху". На підставі другої книги Царів, XXII розділ, де говориться про віднайдення архиєреєм Гількією у храмі книги Закону й її проголошення царем Йосією (коло 620 р. перед ерою, Франко подає рік 623) та книги Неемії, розділ VIII і дальше, на підставі якої учений в Законі, Ездра після повороту жидів з вавилонської неволі зібрав або списав (як це дослідники здогадуються) коло року 444 святі книги Закону, учені почали додумуватися, що книги „Пентатевху" являються далеко молодшими, як їх дотепер вважали й що вони належать назагал до часів після повороту жидів з Вавилону, тобто до післяексильної доби. Мікроаналіза тексту тих книг мала виявити різні редакції, авторства, незгідні зі собою дублети, фраґменти й пізніші інтерполяції. Це й дало ученим притоку до проголошення різних теорій і гіпотез. І так, дехто з дослідників видвигає теорію так званих глосаторів, тобто дописок принагідних читачів, пороблених на марґінесах, що й було згодом втягнене копістами до переписуваного тексту. Чимало сторонників мала теорія фраґментів, тобто чогось на зразок грецьких lógoi, уривків різних оповідань, леґенд, що спочатку кружляли окремо між народом як усна словесність, або

[15] Delitzsch Fr., Babel und Bibel, Leipzig, 1902.

були співані різними рапсодами, а потім автори різних редакцій зібрали їх разом, при чому остаточний редактор не зумів зробити з них одної цілости як під оглядом праґматизації твору, так і з літературного боку. Подаючи стан наукових дослідів над духовістю античного жидівства, Франко підкреслює очевидно усе те, з чим він погоджується, або реферує погляди дослідників без ніякого застереження. Для повного образу стану дослідів письменник згадує ще про теорію, яка признавала первісне існування лише елогістичного твору, що його потім з поширенням культу Ягве, мав переробити так званий ягвіст. На підставі того погляду виходило б, що ягвіст, як окремий твір ніколи не існував, а був лише редактор, що передагував старшу, елогістичну редакцію. Як з одної сторони Франко мав признання для дослідників — авторів вище згаданих теорій за те, що вони своїми модерними методами наукових дослідів зрушили з мертвої точки цілу низку проблем античної семітології та поробили різні цінні відкриття, то знова з другої сторони він побачив, що ті досліди породили цілий ліс різних теорій і гіпотез, в якому тяжко віднайти наукову правду. Він признає, що мікроаналіза тексту Мойсеєвого „Пентатевху" довела в даному випадку до повної атомістики, тобто безчисленного розчленовання згаданих редакцій, фраґментів, уступів, речень і поодиноких слів. Тому як реакцію до вище поданого напрямку дослідів Франко представляє зусилля деяких учених признати усі ті книги як ідеологічно-літературну єдність з часів післяексильної доби. Внаслідок, як каже Франко, банкротства усіх тих поглядів Hommel[16] висуває ідею сконфронтовання джерельного матеріялу старозавітніх книг з осягами науки на полі єгиптології й асиріології. І ця власне ідея дослідів духовости античного жидівства через призму осягів асиріологічних студій являється генезою панвавилонізму.

Та Франко поставився з резервою до ектремно-критичних поглядів тих дослідників, які вважали Мойсеєвий „Пентатевх" ідеологічно-літературним продуктом післяексильної доби. Він наводить в цілості й аналізує XIV розділ Genesis про війну Авраама з царями та пригадує, що це місце має своє потвердження у клинових написах і що воно відповідає менш більш добі, про яку говорить. Франко має рацію, бо цей фраґмент має усі познаки дуже давніх часів з найстаршої історії жидівства, а примінити його до післяексильної доби аж ніяк не можна, бо це було б наявним анахронізмом. Як бачимо з вище наведеного, Франко збиває погляд тих дослідників-екстремістів, що вважають цілий „Пентатевх" фабрикатом післяексильної доби. У зв'язку з про-

[16] Hommel F., The Ancient Hebrew Tradition as Illustrated by the Monuments, New York-London, 1897. (англійський переклад з німецького — Die altisraelitische Überlieferung in inschriftlicher Beleuchtung).

блемами „Пентатевху" не від речі буде пригадати, що існує намагання деяких дослідників в'язати в одну цілість книгу Ісуса Навина з Мойсеєвими книгами. В такому випадку наука мала би до діла з гексатевхом, що ще більше проблематизує справу авторства й редакцій.

Франко найбільше схиляється до ідеї панвавилонізму, як це виходить з його статті. Він доволі широко розводиться над відкриттям при кінці XIX століття (1887 року — Франко подає рік 1890) на південь від Каїро в Tell el- Amarna королівського архіву з часів панування двох єгипетських володарів, Аменготепа (Amenophis) III і IV, де містилася дипломатична кореспонденція тих фараонів з їхніми сусідами й васальними князями. Дипломатичною мовою була тоді вавилонська мова. На підставі того архіву сучасний світ довідався, що вавилонська мова й культура були домінуючими на терені сьогоднішнього Близького Сходу, отже й в Палестині. Час Tell el- Amarna архіву, що складався з глиняних табличок, записаних клиновим письмом, кладеться на приблизно 1400 років перед нашою ерою. У тому світлі при єдності вавилонської культури можна зрозуміти, як каже Франко, єдність релігійних уявлень вавилонців і жидів та подібність Біблійних реляцій про упадок перших родичів у гріх, про рай, потоп, патріярхів і інших оповідань до вавилонських мітів. Франко так і схиляється до панвавилонізму, але, згадуючи про дослідників-екстремістів, які вважають дослівно усе в Старому Завіті копією вавилонських оригіналів, ставиться також з резервою до їхніх уже занадто смілих поглядів. І так Stucken,[17] а за ним і Winckler,[18] який пішов слідами наукових дослідів першого, мітологізує уже не лише історію первородного гріха в раю за Біблійною реляцією, не лише оповідання про потоп і вавилонську вежу, але навіть і особи, що їх дотепер загально вважали історичними постатями, отже Авраама, Ісаака, Якова, Лота, Мойсея, Ісуса Навина, суддів, Саула, Давида, Соломона і т. д. Франко ставиться з недовір'ям до таких методів наукових дослідів та подає інші історичні постаті античного світу, як Кира, Ксеркса, Олександра Македонського й інших, яких також мітологізовано, тобто їхні історичні постаті убирано в мітологічні шати. А чейже ніхто сьогодні не квестіонує історичности вище згаданих постатей. При кінці своєї статті автор зазначує, що всі ті досліди в тому часі, коли він писав свою працю, були ще дуже молодими й треба до них ставитися з резервою. Дивлячися сьогодні вже з перспективи понад шістдесяти років

---

[17] Stucken Ed., Astralmythen der Hebraeer, Babylonier und Aegypter, I Teil — Abraham, II Teil — Lot, III Teil — Jakob, IV Teil — Esau, V Teil — Mose, Leipzig, 1896-1907.

[18] Winkler H., Geschichte Israels in Einzeldarstellungen, I Teil (Leipzig, 1895), II Teil — Die Legende (Leipzig, 1900).

на згадані досліди й статтю письменника, ми можемо признати Франкові інтуїцію доброго науковця. Сьогодні панвавилонізм хоча й має своїх визнавців та прихильників, то все ж таки стратив уже давно той розмах дискваліфікування історичної поваги старозавітнього канону та деґрадовання його в цілості до підрядної ролі звичайних копій вавилонських ориґіналів.

У своїх поглядах про генезу й розвиток духовости античного жидівства та про стан дослідів над писаннями Старого Завіту Франко виказує раціоналістичний нахил. Ортодоксалізму в церковно-теологічному розумінні у нього немає. Та його раціоналізм не посувається дальше від раціоналізму багатьох протестантських теологів. Навпаки, наш письменник являється у своїх поглядах не раз ближче до загального християнського ортодоксалізму від деяких кол протестантської теології, які у дослідах над духовістю старозавітнього ягвізму зійшли зі шляху загально християнського ортодоксалізму та станули на границі між раціоналізмом і історичним матеріялізмом, або ще гірше, бо перейшли ту границю, приймаючи деякі тези історичного матеріялізму. Об'єтивна оцінка XIV розділу Genesis та оспорювання синхронізовання генези „Пентатевху" як цілости з післяексильною добою, а також його ставлення з резервою до намагань деяких дослідників в напрямі мітологізовання біблійних постатей свідчить про поміркованість його раціоналістичного підходу у даних дослідах та про науковий об'єктивізм.

Обговорена нами науково-інформативна стаття Франка являється до певної міри вислідом і теоритичним завершенням його довголітньої й мозольної етнографічно-літературознавчої праці над апокрифічною літературою Старого Завіту.

У своїх „Причинках" Франко показався добрим перекладачем у філологічно-етнографічному розумінні деяких важливіших розділів Геродотової „Скитії" й знавцем проблем з ранньої історії України-Руси, у студіях над апокрифами незрівняної вартости літературознавцем і етнографом, а у статті про духовість античного жидівства глибоким знавцем стану тодішніх дослідів над античною семітологією.

Кость Кисілевський

НАУКОВІ ПРАЦІ ІВАНА ФРАНКА

I

Іван Франко почав працювати науково дуже рано, маючи всі духові прикмети, потрібні науковцеві: високу інтеліґенцію, надзвичайну пам'ять, невсипущу пильність, невгасну спрагу знання і цікавість, видатну легкість у засвоюванні чужих мов.

Вже в юності почав збирати фолкльорний матеріял у своїм ріднім селі Нагуєвичах і околиці. Впродовж університетських студій у Львові (1875-1877) і у Відні (1892-3) бібліотека була його улюбленим храмом науки. Володіючи добре кількома сучасними европейськими мовами та латинською і старогрецькою, читає все, що тільки цікавить його, та розвиває своє знання в різних напрямах; література, мовознавство, фолкльор, філософія, суспільна економія, право, публіцистика, політика, історія — стають предметами його досліджень. Тоді теж починає розшуки в архівах і антикварнях та збирає рідкі друки й рукописи.

Про виклади у Львівському університеті пише: „Лекції в університеті зовсім мене не зайняли і не дали мені нічогісінько — ані методи, ані здобутків. Я слухав клясичної філології у покійного Венцлєвського і зівав, слухав руської (української) граматики і літератури у д-ра Огоновського. Я, впрочім, не покинув університету і користав головно з викладів д-ра Охоровича, котрий читав філософію, психологію, антропологію і прегісторію. Пару курсів я працював у него в семінарі, слухав також курс економії у проф. Білінського, бував на викладах римського права Зьрудловського, німецької літератури у проф. Зауера, не покидаючи й викладів проф. Огоновського."[1]

О. д-р Омелян Огоновський, учень славного віденського славіста Франца Міклошіча, викладав граматику за його методою, роз'яснюючи її систему в порівнянні із церковнослов'янською, подаючи також відомості з інших мов та з української діялектології. Але Франко мало цікавився філологічними проблемами і вже тоді звертав увагу на літературні, фолкльорні та соціяльні питання.[2] Його науковим порадником був у тому часі

[1] Листування І. Франка і Михайла Драгоманова, Київ 1928, 325-6 стор.
[2] І. Франко. Нарис історії української літератури. Львів 1910.

проф. М. Драгоманов, еміґрант з Києва, що у своїх листах відкривав студентам нові обрії в наукових дослідженнях, а при тому вчив молодь працювати пильно над „піддвигненням рідного народу із темноти та матеріяльної нужди."[3]

У 1892 р. Франко поїхав у Відень докінчувати студії. Тут мав нагоду слухати виклади найбільших науковців, між якими проф. Ватрослав Яґіч був йому найкращим дороговказом у науковій праці на полі історії старої літератури. Правдоподібно він учив його ставити кожен твір старовини в площину всесвітньої культури і зв'язувати його з життям, ідеями й зацікавленнями доби. Очевидно, Яґіч втаємничив його в джерельні й порівняльні дослідження, особливо впродовж Франкових занять у бібліотеці славістичного семінара, як також навчив його уточнювати арґументацію й висновки на підставі докладного і всебічного розбору творів. З молодого суспільного дослідника виростає й завершується літератор, критик, есеїст, що своїми працями заповнює прогалини й щілини в українському літературознавстві. І коли в перших його наукових творах кінця 70-их і 80-их років запримічуємо молодечу арґументацію та поспішні, неточні висновки, то у зрілих працях 90-их і 900-их років маємо глибоку й бистру аналізу, докладне уточнення мотивів, їх міґрації та впливів, а передусім багатий порівняльний матеріял з різних джерел, широкі коментарі й добрі висновки. Мабуть, віденська школа з її бібліотеками й архівами, наукова лектура, знайомство й дискусії з визначними дослідниками літератури й фолкльору, а найбільше природні дари Франкової душі оформили його методу й прямування.

Про його взаємини з тодішніми професорами у Відні не маємо багато даних, але й ті, що є, свідчать про обопільну пошану. Яґіч дуже високо оцінив дисертацію, якій Франко завдячував відзначення. Після промоції на доктора філософії радив йому габілітуватись у Львівському університеті на доцента слов'янських літератур.[4] Згодом, по літах назвав його „вельми заслуженим дослідником на полі староцерковнослов'янської літератури".[5] Також і Франко писав про свого вчителя якнайкраще, особливо цінив його як редактора Архіву для слов'янської філології: „У нього тверезість думки, раціональність поглядів і прецизія в їх стилізації; його стиль простий і ясний, він має дар влучної характеристики."[6]

В науковій праці Франко почував себе передусім робітником, що дає основи культурі, що між ґранітові частини фунда-

---

[3] Іван Франко. Молода Україна. Львів.

[4] Лист Франка до Драгоманова з червня 1893 р.

[5] Dr. I. Franko. Kleine Beitraege zur Geschichte der kirchenslavischen Literatur. Archiv f. sl. Ph. 35. Anhang.

[6] Літературно-Науковий Вістник за 1909 р., XII кн. „Archiv f. sl. Philologie і нова зміна в його редакції".

менту сипле „труск і обломки" та лучить їх цементом. Він був свідомий своєї мети й придатности: „У нас довго ще будуть потрібні такі, як я, щоб розбуджувати інтерес до духового життя і громадити матеріял, обтесаний бодай згрубшого. Фундаменти все так будуються, а тільки на таких фундаментах, на таких стінах може з часом здвигнутися пишне, сміле склепіння."[7]

Про різнородність своїх наукових і творчих інтересів Франко сказав прилюдно: „Я завжди бажав бути не поетом, не вченим, не публіцистом, а передусім чоловіком — і через те розстрілювався у своїй діяльності, бажаючи обняти цілий круг людських інтересів."[8]

Оцінюючи Франкову наукову діяльність за 40 років, проф. Олександер Колесса написав такі знаменні слова: „Не можна відділювати поета від повістяра, від ученого. Всюди ті самі пружини й розгінні сили його психічної динаміки. У Франка було бажання бути цілим, повним, освіченим, живим, діяльним, зв'язаним усіма нервами із сучасним життям свого народу, його потребами, задачами, змаганнями, — запал до науки, до знання, до розуміння здобутків вселюдського духа і загальнолюдської культури, щоб перенести їх до рідного краю, защепити їх тут."[9]

Супроти таких заяв самого Франка та його сучасників (О. Колесса, М. Возняк, В. Сімович, В. Радзикевич і ін.) вражає нас доймаво тенденційне змагання совєтських науковців підпорядкувати всю Франкову наукову працю виключно під матеріялістичні принципи та російську настанову. Дивними є оцінки Франкової праці на полі фолкльору, що їх подає Олексій Дей, приписуючи Франкові матеріялістичне розуміння залежности культурного розвитку народів виключно від соціяльно-економічних умов їх життя,[10] як також критичне його ставлення до „буржуазних компаративістів у науці про народну творчість" і до „міґраційної школи."[11]

З другого боку ми не можемо погодитися з думкою проф. Дмитра Чижевського, що зараховує Франка до дослідників т. зв. філологічного напрямку в українській літературі, який присвячував найбільше уваги критиці тексту, встановленню найстарішої форми пам'яток та історії їх передачі.[12] Навпаки,

---

[7] Іван Франко. Вибір із творів, НТШ 1956, 392 стор.

[8] Там же.

[9] Наукова діяльність І. Франка. Літературно-Науковий Вістник за 1913 р., 63 т.

[10] Олексій Дей. Іван Франко і народна творчість. Державне Видавництво художньої літератури, Київ 1955.

[11] Там же, 123 стор.

[12] Дмитро Чижевський. Історія української літератури. УВАН у США, 1956, 10 стор.

Франко у своїй найбільшій науковій праці, а саме „Апокріфи і леґенди з українських рукописів", підкреслює те, що йому залежало передусім на аналізі наймолодших текстів, — які свідчать про поширення та міґрацію мотивів, — а не на викритті т. зв. прототипів даного тексту та його історії.[13]

Суспільно-політична проблематика його молодечих праць на тлі матеріялізму, про яку говорять усі його біографи, якої й ми теж не заперечуємо, відповідала передусім тогочасному духові, цікавила всіх тодішніх дослідників, не тільки Франка. Це треба мати на увазі, коли підходимо до його наукового світогляду. Згодом заступила її у Франковому досліді історично-літератрна тематика, і в тому немає нічого дивного, бо еволюція Франкової думки домагалась постійно нових, актуальних розв'язок і підходів. Не був це еклектицизм, як думає О. Колесса, а потреба його живого, допитливого ума та чуття.

Ми виходимо від заложення, що Франко йшов завжди своїм ориґінальним шляхом і не оглядався за напрямками, школами, стилями і не вибирав із чужих творів методи, але мав свій власний підхід до творів науки, про що говорив виразно в кожній своїй передмові. Його метою було дослідити та виснувати заключення про такі літературні твори й фолкльорні явища, що не були до його часу досліджені, а навіть були предметом легковаження „різних пуристів" (напр., О. Огоновського). Власне ці твори українського люду цікавили його найбільше, бо, на його думку, вони зберігали найбільші національні святощі, перлини, прикриті пилом забуття, несвідомости та заскорузлости. Досліджуючи їх, описуючи та прирівнюючи до інших творів, він розгортав широкий малюнок культурного життя українського народу в давніх часах. Тому його наукову діяльність на полі літератури назвемо культурно-історичною.

II

В першій добі своєї наукової творчости Франко цікавився еволюціонізмом Дарвіна й Гекля, позитивізмом Конта, Спенсера, теоріями Маркса, реалізмом Добролюбова, Чернишевського, Салтикова-Щедріна, Болеслава Пруса-Ґловацького, Еміля Золя, Панаса Мирного і писав в тому дусі. В теорії літератури проповідував служіння народові та його смакові.[14] Він сам у своїм „Нарисі українсько-руської літератури" окреслив свої перші розвідки, статті і праці як твори, напоєні радикальним і соціялістичним духом.[15]

---

[13] Передмова до „Апокріфів і леґенд".

[14] І. Франко. Література, її завдання і найважніші ціхи. Публіцистика. Держлітвидав України, Київ 1955, 31 стор.

[15] Нарис, Львів 1910.

У 1883 р. започаткував організацію „Етнографічно-статистичного кружка" у Львові, що мав мету збирати матеріял та постачати його науковим журналам. Зладження і видання повної бібліографії книжок, статтей і заміток, що відносяться до нашої етнографії і статистики, влаштовування етнографічних прогулянок в різні сторони краю, на яких члени мають поширювати „почуття народне і рух умисловий між народом і інтеліґенцією" — це мета кружків.[16] Франко брав сам участь у таких експедиціях, збирав етнографічний і етнологічний матеріял у селах, що віддалені від комунікаційних засобів, а далі в містах та фабричних осередках. Ця праця членів принесла великий успіх, коли взяти до уваги пізніші розвідки, праці, збірки у виданнях наукових установ, українських і чужих, як, напр., Академія Наук у Кракові видала в 1886 р. збірку О. Рошкевичівни в опрацюванні І. Франка: „Obrzędy i pieśni weselne ludu ruskiego we wsi Lolinie."

Етнографічна праця кружків дала по літах 38 томів Етнографічного Збірника НТШ за редакцією І. Франка, а між ними 11 томів Галицько-руських приповідок, зібраних ним. Франко поміщував свої наукові твори у виданнях, що їх сам редаґував, напр., в Громадському Друзі, Зорі, Товариші, Літературно- Науковій Бібліотеці, Житю і Слові, Народі, Літературно-Науковому Вістнику, виданнях НТШ, а також і в інших, Дѣлѣ, Кіевской Старинѣ; в польських і німецьких виданнях, як: Kwartalnik Historyczny, Ruch, Głos, Kurjer Lwowski, Die Zeit, Archiv fuer slavische Philologie etc.

Подаємо тут тільки найважніші наголовки його праць, відсилаючи читачів до списків, виданих М. Павликом у Львові у 1898 р. та В. Дорошенком у 1918 і 1930.

Наукові твори Франка обговорюють головно фолкльорні та історично-літературні питання. Крім того, його спадщина багата на критики, рецензії, огляди, передмови, коментарі, причинки, статті, малі розвідки, реферати, доповіді, некрологи науковців з рецензіями їх творів. В деяких з них заторкуються суспільно-політичні та економічні проблеми.

До першої групи належать хронологічно такі найважніші твори: Жіноча неволя в руських піснях народних (Зоря 1883), Останки первісного світогляду в руських і польських загадках (З. 1884), Воянцка пѣсня (Кіев. Старина 1888), Замѣчательныя колядки (К. Ст. 1889), Наши коляды, Дѣло 1889, Матеріяли „Із уст народа" (Житє і Слово I-IV), Галицько-руські приповідки (Етн. Зб. 1905), Студії над українськими народними піснями (Записки НТШ, 75-112) і інші.

---

16 Лист І. Франка до М. Драгоманова з 1883 р.

Друга група переважає якісно й кількісно. Франко намагався заповнити своїми працями прогалини в дослідах над літературою, щоб згодом виконати її широку синтезу. Та не вспів того довершити, а залишив нам основні монографії і цілу низку нарисів з української і всесвітньої літератури. Хронологічно належать тут: монографії про Івана Вишенського (К. Ст. 25, Літературно-Наукова Бібліотека 1895), Іосифъ Шумлянскій, послѣдній православный епископъ Львовскій и его „Метрика" (К. Ст. 33, 34), Шевченко героєм польської революційної леґенди (Ж. і С. І.), Матеріяли і уваги до історії австрійсько-руського відродження 1772-1848 (там же), Апокріфи і леґенди з українсько-руських рукописів (Археографічна Комісія НТШ, 1896—1910), „Наймичка" Шевченка (Записки НТШ, 6), Варлаам і Йоасаф, старохристиянський духовний роман і його літературна історія (ЗНТШ 8, 10, 18, 20), Слово о Лазаревім воскресенії (ЗНТШ 35, 36), Карпато-руське письменство XVII-XVIII ст. (ЗНТШ 37, 38), Св. Климентій в Херсонезі (ЗНТШ 46 . . .), До історії українського вертепу (ЗНТШ 71), Причинок до студій над Острозькою Біблією (ЗНТШ 80), „Збурене пекла" — українська пасхальна драма (ЗНТШ 81), Южнорусская литература, 41 т. Словника Брокгавза і Ефрона, 1904. р.; те саме в німецькій мові для мадярської енциклопедії літератур. 1909., Теорія історії літератури та її розвій (ЗНТШ 89), Духовна і церковна поезія на Сході й Заході (ЗНТШ 113), Нарис історії укр.-руської літератури, Укр.-русь. Видавнича Спілка, Л. 1910, Молода Україна (там же); найбільша монографія: Данте Аліґієрі. Характеристика середніх віків. Життя поета і вибір з його поезій, Львів 1913, а крім того літературні нариси про І. С. Турґенєва (Зоря 1883), студії і причинки до біографій: А. Л. Могильницького, Йосифа Левицького (пароха Нагуєвич, що христив Франка), Северина Шеховича, С. Руданського, Т. Шевченка, Бодянського, О. Ю. Федьковича, Й. Б. Залеського, статті про Я. Врхліцького, Достоєвського, Марка Твайна, Бєрнштерне Бєрнзона, В. Гюґо, Ю. Зеєра, Гавлічка-Боровського, Я. Неруду, К. Ф. Маєра, Лілієнкрона, про Геродота, антів, хозар, критичні уваги до історичних праць М. Грушевського, про античних поетів, драматургів, істориків з перекладами, про Етимологію й фонетику в южно-рускій літературі (Народ 1894); про Азбучну війну у 1859 р. (ЗНТШ 113). На ділянці психології творчости найповажніша праця друкована в Літературно-Науковому Віснику 1898 р. „Із секретів поетичної творчости".

В інших мовах найважніші наукові статті: Adam Mickiewicz w rusińskiej literaturze, Kraj 1885, Gmina i zadruga wśród rusińskiego ludu na Bukowinie, Głos 1888, Szkice z dziejów literatury rusińskiej w Galicyi, Głos 1888, Jak powstają pieśni ludowe? — Ruch, Lwów 1887, Charakterystyka literatury ruskiej XVI —

XVIII w. — Kwartalnik Historyczny, Lwów 1892, Niezbędny podręcznik dla slawistów, — Kurjer Lwowski 1892, Z dziejów synodu brzeskiego 1596 r. — Kwartalnik Historyczny 1895. Eine ethnologische Expedition in das Bojkenland. Wien 1905. 17-49. Kleine Mitteilungen zu Bogurodzica, Archiv fuer slavische Philologie, XXIV, Berlin 1900, Beitraege zur Quellenkritik der cyryllo-methodianischen Legenden. I. Archiv f. sl. Ph. XXVIII, Berlin 1906. Beitraege zur Quellenkritik einiger altrussischen Denkmaeler. Archiv f. sl. Philologie XXIX, Berlin 1907. Kleine Beitraege zur Geschichte der kirchenslavischen Literatur, I. Konstantins Alphab. Gebet. II. Vorrede zum Evangelium, III. Eine altbulgarische Redaction der Vita Constantini, Arch. f. sl. Ph. XXXV, Berlin 1913, XXXVI, Brl. 1915-6, etc.

Taras Shevchenko. The Slavonic Review. 3, London 1924.

Не можна поминути того, що Франкові належить перше наукове видання Шевченкових творів з акцентами, а далі творів О. Ю. Федьковича, зредаґування двох томів листів до Драгоманова.

Франко був знаменитим викладачем по різних громадських установах, зокрема у Філологічній Секції НТШ, у Товаристві прихильників української літератури, науки і штуки, що в 1904 році влаштувало у Львові наукові курси українознавства. Франко виголосив тоді 18 одногодинних викладів на тему: Огляд української літератури від найдавніших часів до кінця XIX в., що були за словами В. Дорошенка та М. Возняка найцікавішими між усіма.

Впродовж життя Франко зазнав багато горя, але й не менше пошани за свої наукові праці. В Товаристві ім. Шевченка Франко був членом Виділу і в 1899 р. став дійсним, а в 1904 р. почесним членом. На пошану його НТШ видало в 1913 р. подвійні Записки (117-118 тт.) з науковими статтями 25 українських і чужих учених. У 1916 р. вийшов Літературно-Науковий Збірник на пошану памяті Івана Франка, в якому першу частину займають твори українських і чужих письменників і публіцистів, а другу твори вчених. У 1898 р. громадянство святкувало у Львові ювілей його 25-літньої літературно-наукової праці, а в 1913 р. відзначено його 40-літній ювілей.

Франко осягнув академічний ступінь д-ра філософії Віденського університету в червні 1893 р., габілітувався в університеті у Львові 18 лютого 1895 р., був д-ром філософії honoris causa у Харківському університеті, членом-кореспондентом Т-ва Narodopisná Společnost Československa в Празі і Т-ва Verein fuer oesterreichische Volkskunde у Відні, почесним членом „Просвіти" й „Рідної Школи" у Львові від 1913 р., директором Філологічної Секції НТШ 1899 до 1913 р., головою Етнографічної Комісії та членом інших комісій тієї ж Секції НТШ.

III

Рямці цієї статті обмежені, тому не можемо докладно обговорити всіх Франкових наукових праць. Отже, з великого їх числа вибираємо тільки такі, що найбільше характеризують його методи праці, його тематику та дають замітні висновки.

Одною з перших Франкових розвідок, спертих на фолкльорному матеріялі, зібраному ним і його найближчими співробітниками, була згадана вже студія п. з. „Жіноча неволя в руських піснях народних", написана в Нагуєвичах між 10 і 20 травня 1882 і надрукована на 48 сторінках дрібного друку в „Зорі" 1883.

Хоч подружне життя на Україні є незламною установою і відзначається гуманністю, та проте бувають випадки неволі. Всі вони залежні від економічних умов, бо молода невістка змушена через нужду „пристати" до родини свого чоловіка та жити вкупі з нею і наражуватись на постійні докори й глузування тестів. Власне, ця сторінка побуту займає Франка найбільше. Їй присвячує він свою студію основного джерела, а саме жіночої пісні, в якій проявляється смуток, спричинений неволею жінки. Франко наводить виїмки з матеріялів А. Чубинського, Драгоманова, Я. Головацького, Л. Боровиковського та аналізує їх, як також свої власні записи і збірки пісень М. Павлика, М. Рошкевичівни, І. Моха з різних околиць Галичини й Буковини. З аналізи виявляється основний елемент в цих жіночих піснях, ліризм, викликаний гіркою долею, особливо, коли родичі присилували дівчину вийти заміж за нелюба, ледачого п'яницю, що шукає забуття своєї матеріяльної нужди в горілці.

Накінці автор аналізує пісню про подружну зраду, спричинену залицянням жандарма, що зводить чужу жінку. Ця частина суперечить першій, — в якій говорилося про непорочність подружжя, — а також вражає своєю епізодичністю у виводах. Вона немов не належить до цілости, а зраджує джерело генези „Украденого щастя". Це порушує цілу композицію студії, в якій є теж соціялістичні погляди на подружжя, особливо цитується думка Енґельса про матеріяльні причини неволі жінки. Франко робить порівняння з російськими й польськими, а навіть німецькими піснями про жіночу неволю та висновує замітне заключення про високий рівень моралі серед українців-селян.

Ця розвідка започатковує Франкову тематику про жіночу долю, покищо опрацьовану по-молодечому, а згодом досліджувану краще.

У вісімдесятих роках Франко аналізував дуже ориґінально деякі Шевченкові твори та всупереч думкам О. Огоновського осуджував неґативно поему „Гайдамаки", як несуцільний і слабий твір, в якому Шевченко дивився на Гайдамаччину тільки

із становища козацького націоналізму, а не соціяльного бунту проти панів. Франко не годився з Огоновським у методі естетичного розбору Шевченкових творів, що межує з утертим шаблоном, що накидає творові одну естетичну мірку та усуває все те, що під неї не підходить. Особливо цінні були Франкові аналізи суспільно-політичних поем Шевченка, в яких зображене царство тьми, Росія.

Також у своїх розвідках і наукових статтях, друкованих в іншомовних журналах у 70-их і 80-их роках, Франко обговорював суспільні теми та підходив до них із становища соціялістичних поглядів.

У 90-их роках, особливо в добі своєї дисертації й габілітації, Франко присвячує свою увагу психології покритки та її саможертви, в поемі Шевченка п. з. „Наймичка". Його дослід дав розвідку, що її читав як габілітаційну доповідь зібраним професорам Львівського університету 18 лютого 1895 р., а потім надрукував у Записках НТШ, 6. У ній проходять три аналізи: історично-літературна, психологічна, полемічна. Тому загально вичувається тут перевантаження мотивами. Наперед автор торкається питання першенства Шевченкової повісти під тим самим наголовком, що має дату: 25 лютого 1844. В повісті особливий краєвид, огрітий теплом любови й мистецтва, зображений з автопсії поета в часі подорожі по Переяславщині. Поема „Наймичка" не має дати. Франко висуває здогад, що вона написана на переломі 1846/7 років, але не переводить переконливих доказів.

Потім обговорює естетичні і суспільно-етичні погляди Шевченка та його культ безсмертного всесвітнього мистецтва, що відображений в поемі. Характеристика постатей реалістична, їх дії сперті на ідеалізмі. Основою суспільства є, за думкою Франка, сім'я, збережена в ідеальній формі на українських хуторах і селах, не здеморалізованих ще посторонніми силами. Патріярхальне й мирне життя — це найбільша святість люду. Але сваволя панів і салдаччини руйнує його в основах, що вважається найбільшим нещастям. Гріх покритки вимагає основної покути цілого життя, що показане в поемі. Наймичка спокутувала його, тому її мораль і терпіння гідні подиву. Ціла поема — то тріюмф правдивого мистецтва; в ній пов'язані: простота, правда і глибоке чуття, що робить її безсмертною.

Остання частина — полемічна. Автор протиставиться поверховному трактуванню Шевченкової поезії та шуканню впливів у іншомовних творах Европи, як це робили учні літературознавчої школи О. Огоновського, напр., О. Колесса, що всюди бачив вплив Міцкевіча на Шевченка. Франко осуджує теж погляди Каленика Шейковського на народну етику, що назвав

підкидування дітей курйозом, незнаним в Україні. (Гл. його Опытъ южнорусской словесности, 1861).

Ця доповідь зробила на слухачах додатнє враження, особливо психологічна її частина, сперта на свіжих, сміливих думках. Франко осягнув право на читання викладів, заперечене опісля цісарським намісником, графом Казиміром Бадені, що бачив небезпеку для студентів в політичній діяльності Франка.

Також Франкова габілітаційна дисертація „Іван Вишенський і його твори", написана ще в 1890 р. і надрукована в 1895 році в 21-30 кн. Літературно-Наукової Бібліотеки", заторкує небуденні суспільні події та небуденну постать у нашій літературі середньої доби. Франко належав до перших дослідників літературної спадщини Івана з Судової Вишні в Галичині. Він зацікавився нею ще при кінці 80-их років і присвятив їй три наукові праці; при першій, друкованій в „Кіевской Старинѣ" у 1889 р. опублікував декілька невідомих ще тоді творів Вишенського, що їх знайшов у рукописі Підгорецького манастиря. Другою була наведена вище дисертація, а третя мала популярний характер.

В дисертації Франко подає здогадний життєпис ченця Івана, що правдоподібно народився біля 1550 р. в міщанському роді та вчився в Острозькій Академії, або був зайнятий на княжому дворі Василя Константина, як це виявляють посланія його з Афонської Святої Гори, куди вибрався у зрілому віці, мабуть дорогою через Карпати, Угорщину, Сербію, Альбанію понад річкою Вардаром через Охриду до Солуня. Що був він у цьому місті, свідчить його перший твір: „Новина или вѣсть о обрѣтеніи тѣла Варлаама Охридского", митрополита православного, що його вбили турецькі яничари і вкинули в річку, а християни поховали коло Кепрілі (Велеса), а потім перенесли до Охриди. Франко здогадується, що це оповідання написане в церковнослов'янській мові в дорозі на Афон, або зараз після його приходу на Святу Гору, де він перебував до смерти біля 40 років, звідки писав свої послання. Перше його „Посланіє до всѣхъ обще въ лядской земли живящихъ" (біля 1592) започинає його суспільно-виховну діяльність, яку опісля продовжував у інших творах, що їх Франко нарахував 18. Вони написані книжною мовою, але зближеною до народної. Самітне життя в скиті серед лісу і скель давало йому багато нагоди до роздумувань над важким положенням України у боротьбі за віру та серед моральної руїни суспільної верхівки. Бачив він його в часі повороту у 1605 р. та перебування в Угорниках коло Отинії, у Львові, Острозі, Уневі, Дермані та в Марковій пустині в Галичині.

Повернувшись на Афон, у 1610 р. осів у кам'яній печері, де написав мабуть останній свій твір з приводу книги Івана

Золотоустого „О священствѣ". У 1621 р. православні, зібрані в Луцьку для наради про способи оборони, ухвалили вислати післанців на Афон по найвідповідніших ченців для оборони віри й проповідництва. Чи виконано цю ухвалу, і коли помер Вишенський, не знаємо, мабуть у 1620 р. Вишенський дійшов до переконання, що тільки суворе життя чернече може принести суспільності найбільшу користь словом, молитвою й самовідреченням. Своєю діяльністю він доказав високе розуміння завдань тодішнього інтеліґента з простим і стійким характером, що говорить сміло й ясно. (Гл. „Порада о очищенію Церкви").

Франко не бачить в його полемічних творах багато доброї й оригінальної арґументації, але зате підкреслює силу переконливих і драстичних прикладів, порівнянь з подробицями життя серед суспільно-політичних відносин, та сатиричних малюнків, що мають більшу літературну та історичну вартість, як найзручніші теологічні полеміки тих часів. Особливо відважно атакував він тодішніх єпископів в окремому посланні, що є „громово-сильним маніфестом людини, яка еманципувалася від пут традиції й рабства". Його „Апологія чернечого житія" то найкращий і найориґінальніший твір. Його стиль, зміст, льокальний кольорит стали для Франка критерієм у приписанні йому анонімної „Острожской книжици", надрукованої Константином Острозьким в 1598 р.

Як відомо, Франко присвятив цій гігантичній постаті свою поему, в якій змалював душевний конфлікт між особистим найвищим щастям і загальним добром свого народу. Ця тематика, розроблювана Франком в науці та в поезії, виправдує згадану вже думку О. Колесси, що в досліджуванні його особовости не можна відривати поета від науковця.

Хоч як приманювали цю особовість постаті й конфлікти сильних людей, та проте він віддавався рівночасно глибокому й повільному дослідженню мандрівних мотивів, що лучать нашу літературу старої доби з Візантією, Сходом, особливо Арабією й Вірменією. Впродовж віденських студій та опісля він опрацював міґрацію мотиву аскези в дисертації п. з. „Варлаам і Йоасаф, старохристиянсько-духовний роман і його літературна історія". Ця докторська праця дала йому змогу виявити точність у дослідженні джерел і редакцій, що опісля пригодилася йому в студіях величезних матеріялів і в черпанні з незбагнутих, невідомих ще нікому джерел.

На вступі він доказує, що сучасний роман має свої первопочини в грецькій літературі. Середньовічні духовні повісті, житія, апокрифи візантійського та східнього походження доповняли й поширювали первинні мотиви роману і переносили їх на Захід і Русь.

Перший французький історик роману Гюе, що жив у XVII віці, виявив його джерело на Сході. Буддизм, маніхейство, перський дуалізм, ґностицизм, апокрифи — то форманти його міґрації. Власне цій міґрації Франко присвячує найбільше місця в дисертації. Зміст роману „Варлаам і Йоасаф" — простий. Цар Індії Авенір переслідує християн. А проте, царський достойник, Варлаам, що є християнином, не боїться вести з царем філософічні розмови з християнською релігією й етикою. У царському домі приходить на світ Йоасаф, якому астролог пророкує, що прийме Христову віру. Батько окружає його чуйною опікою та відокремлює його юність від зовнішнього світу. Та проте Йоасаф підпадає випадково під вплив Варлаама, стає християнином, а по смерті батька запроваджує християнство в своїй країні і сам віддається аскезі на пустині. Це — життєпис Сідарти Будди, перероблений тут у християнському дусі. В романі є притча про однорога, що виразно вказує на суєту життя і потребу аскези. Друга притча про соловія має виховний зміст.

В дальших розділах автор досліджує різні редакції роману від 1612 р., між ними й українські. В тому році португалець Дієґо де Коуто видвигнув думку про його ідеологічний зв'язок із Сходом. Дальші праці Бартелемі про життя Будди і відкриття Лябулє, Бенфея, Макса Міллера, Кірпічнікова, Весоловського та ін. підтвердили цей здогад. Науковці стали досліджувати мандрівку орієнтального вже мотиву про аскезу. Франко порівняв різні версії, що походили з Візантії, Арабії, Вірменії (М. Марра) і Сирії. На основі цього дійшов до висновку, що у Варлаамовій притчі про однорога міститься брагманська концепція аскетизму.

Ця дисертація викликає подив для велетенської і муравлиної праці та уточненої арґументації, подаваної на тлі багатого матеріялу, та для переконливих заключень; то один з найглибших Франкових творів, найбільший вклад у нашу літературу, духово зв'язану з Візантією та Сходом.

Продовжуючи свою дослідницьку працю, Франко зацікавився „ложними оповіданнями" та їх мандрівними мотивами. Після кількалітніх дослідів почав видавати у „Пам'ятках українсько-руської літератури" при Комісії Археографічній НТШ у Львові „Апокріфи і леґенди з українських рукописів", в п'яти томах з 4 передмовами. У вступі до першого тому (66 сторінок) називає 1798 рік видання „Енеїди" Котляревського проломовим, бо розпочинає нову добу національну. „Справді, від часу Котляревського наше письменство приймає характер новочасної літератури, стає чимраз ближче до реального життя, чимраз відповідніше до його потреб. І мовою, і способом вислову наближається чимраз більше до живого народу, обхоплює всі його верстви, входить чимраз глибше в душу народну, двигає

думку, підіймає ідеали, збільшує засоби духової сили для боротьби за ті ідеали. Та проте ми не повинні забувати, що й перед Котляревським у нас було письменство і були писателі, було духове життя, були люди, що сяк чи так вибігали думкою поза тісний круг буденних, матеріяльних інтересів, сяк чи так шукали якихсь ідеалів і доріг для їх осягнення. Певна річ, письменські проби тих людей були скромні, мало в них творчої сили, мало ориґінальности."

Франко підкреслює заслуги тих діячів старої Руси-України в тому, що вони зуміли зберегти зерно традиції, роздмухати бодай промінчик світла. „Починаючи з XVI в. все найкраще, що в ньому було, не мало щастя побачити світла дня в друку, ані огнисті твори Івана Вишенського, ані знаменита „Палінодія" Копистенського, ані літописи, ані драми, ані більшість інтермедій. Вони припадали пилом в погордженні. Але XIX сторіччя зродило пошану до тих пам'яток давнього духового життя нашого народу, зродило бажання збирати їх. Воно відкрило, що існує суцільність нашої літературної традиції і духових інтересів впродовж нашої довговікової історії."

Отже, Франкова праця над апокрифами, леґендами й повістями — то причинок до нашого національного ренесансу. Рукописи XV до XVIII вв. дали йому змогу описати той ренесанс та пояснити його в коментарях і примітках. Особливо „Крехівська Палея" відбиває життя України в усіх її частинах та б'є живим джерелом в молодих рукописах о. Яремецького, Білахевича, Теодора Тухлянського та Степана Теслевцьового. Палея, складена в XI-XII ст., то скарбниця різнородних апокрифічних оповідань, що поширювались найбільше завдяки маніхейській секті богомілів в Болгарії, а далі зайшли на Русь через Афон, через „захожих калік", як „болгарські книги".

Тексти апокрифів брав автор з українсько-руського ґрунту; при тому не шукав зовсім найстаршої редакції, але займався якраз наймолодшими. Рукописи переписував дослівно й буквально, а модернізував тільки початкові букви в іменах власних, справляв явні помилки, розв'язував титли, переношував надрядкові букви в текст. У примітках подавав походження, паралельні тексти, науковий коментар, варіянти та всю літературу, що її міг добути, особливо церковні німецькі лексикони, російські праці І. Порфір'єва, Тихонравова і ін., польські І. Радлінського, німецькі Ройса, Цеклера, Ліпсіюса.

Дефініюючи апокрифи та псевдоепіграфи (книги з фальшивими наголовками), послуговувався тими окресленнями, що їх зробила Церква, яка до Лаодикейського синоду (376 р.) не забороняла їх читати і слухати, але старалася очищувати їх з надто виразних єретицьких примішок, залишаючи фантастичну основу там, де вони не перечили Біблії. В Україні діяв спи-

сок заборонених книг в Ізборнику Святослава з 1073 р., а потім в XII чи XIII ст. в Тактиконі Нікона Чорногорца, в XV ст. (Погодинський) Номоканон і його комбінації. Російський дослідник Тихонравов нараховує 26 апокрифічних наголовків, внесених до нашого індексу, напр.: Лобъ Адамль, О древѣ крестномъ, Енохъ, Суды Соломони . . .

І старозавітні, і новозавітні апокрифи мали величезний вплив на літературу, напр., на Паломника Данила, Івана Вишенського, Йоанікія Галятовського, Акафістник, Богогласник з 1790 р. на учительні євангелія і проповіді, на Степана Руданського. Особливо популярні були апокрифи Нового Завіту про життя Ісуса, Марії та найближчого їх оточення, далі про життя апостолів, учеників Ісуса. Багато перерібок походить із Закарпаття, про які автор написав окрему розвідку „Карпато-руське письменство 17-18 ст.". Франко займається теж пророцтвами Сибіль, оракулів, містерій. Зі зростом національного характеру літератури ці твори були мостом від суворо церковних тем до світських, лицарських і міщанських.

У XVI ст. розвинулась пасійна лектура. По неділях великого посту читано „Пасії". Вже в середньовіччі залюбки читано оповідання про муки, як також леґенди, оперті на екстазі і містиці. У 1630 р. Йоанікій Волкович зі Львова видав вірші на страсті і воскресення Христове, п. з. „Верше с трагедиѣ Григорія Богослова во Св. Великий Пост и Воскресеніє", а в 1631 р. „Размышлянє о муцѣ Христа, при том веселая радость о триюмфе Єго воскресенія". Франко називає це першою звісною нам пробою руської драматичної вистави на пасійну тему взагалі і спеціяльно у Львові. Вірші Волковича слабі, а драму грали діти Ставропигійської школи у Львові, бо в ремарках подані навіть прізвища знаних опісля братчиків. Отже, Франко робить заключення, що найстарша руська драма розвинулася з пасійних вистав у Львові. Згодом видано „Страсти Господа нашего Ісуса Христа" в Супраслі (1689), Почаєві і Львові. Під час коли Слово Епіфанія не було знане на Заході, то у нас з тої книги взято і поширено ридання Богородиці під хрестом, уздоровлення сотника Лонгина, похорон Христа з апокрифічним елементом, незалежно від польських зразків.

Також у збірці леґенд і хронографів багато апокрифічного матеріялу. Історики Церкви від Евзебія і Епіфанія до Баронія вміщували багато апокрифічного матеріялу в своїх творах.

На вступі до третього тому подає німецьке резюме із змісту всіх трьох томів, переповідає попередні вступи, а далі подає всі апокрифічні відомості про Христових апостолів і учеників, що збереглися в наших церковнослов'янських кодексах, доступних дослідникові. В четвертім томі займається есхатологічними апокрифами, особливо їх популярністю серед суспільности. Він за-

значує, що при аналізі цих пам'яток та їх коментарях був зданий на власний погляд, бо не мав предтеч серед науковців. Величезний матеріял, зв'язаний з Апокаліпсою, пророцтвами про кінець світу, про прихід і панування антихриста, рукописи з апокрифічними катехізмами (Вопросоотвѣты) — не дався вичерпати. Франко обмежився тільки передруком деяких текстів із наших старих рукописів XII і XIII ст., опублікованих російськими науковцями головно з архіву Успенського Собору та Троїцької Сергієвої Лаври біля Москви, а далі користувався галицько-руськими кодексами XVI-XIX ст., до яких не відносився індекс. У п'ятому томі продовжується видання Франкових дослідів.

Ця праця розбудила в цілому науковому світі прихильний відгомін в оцінках, що зараховували її до капітальних творів Слов'янщини. Франко схопив оригінально нашу апокрифічну традицію як продовження усної словесности, як твори народу, писані кирилицею та старою церковно-українською мовою з народними елементами, як матеріял для побожних читань і проповідей в т. зв. учительних євангеліях, як спонуку до копіювання, про що свідчить записана примітка в Ужгородському рукописі апокрифічного євангелія: „Тутъ каждый май уха слухати, а хто умѣетъ писати, а ти собѣ перепиши".

Зовсім іншу ділянку знання заторкує Франко у психологічній проблематиці, до якої мав приготову ще під проводом доцента Юліяна Охоровича й віденських філософів. У 1898 р. появилась у Літературно-Науковому Вістнику його праця з ділянки психології п. з. „Із секретів поетичної творчости". В першій частині її дає вступні уваги про літературну критику й застановляється над її суттю. Леметр, що створив окрему критичну школу навіть поза Францією, в статті про Поля Бурже сказав: „Зовсім очевидно, що як і всякий інший письменник, критик мусить вкладати в свої критики темперамент і свої погляди на життя; отже, критика являється так само особистою, як і всі інші роди літератури. Як доктрина вона несолідна, як наука недокладна і мабуть іде до того, щоб зробитися мистецтвом користуватися книжками для збагачення і ублагороднювання своїх вражінь."

Проти такої критики виступає Франко, називаючи її пустою балаканиною та прислужницею зіпсованого смаку декадентів і дармоїдів. Для прикладу наводить облудні похвали Верленові та Метерлінкові видатного німецького критика з тижневика „Die Zeit", Г. Бара, який опісля признався Франкові, що оба ці автори незрозумілі для нього.

У відповіді на це Франко заявляє, що критика повинна бути наукова, побудована на індукції, досвіді й аналізі фактів. Історична метода може мати для неї тільки підрядне значення.

Франко є тепер проти реалізму в критиці, як це голосив Добролюбов, бо реальна критика нехтує мистецтвом і служить здебільшого пропаґанді суспільно-політичних ідей, як напр., в 50-их і 60-их роках в Росії.

Літературна критика мусить бути, за думкою Франка, поперед усього естетичною, отже мусить послуговуватися психологічними методами наукового досліду. Тому в дальшому подає деякі засоби і здобутки тієї методи, прикладаючи їх до української поезії.

Врешті обговорює засади психології творчости та історію поглядів різних філософів на цю проблему, починаючи від найдавніших часів, спиняючись особливо на експериментальній психології Фехнера й Вундта, а далі на тезі Макса Десуара, що кожен індивід має у своєму нутрі крім свого свідомого „я" друге „я" з окремими диспозиціями, захованими в тіні. Пізнання ролі цієї нижньої свідомости є вельми важне так для психолога, як і для критика. Під час коли композиція і зміст твору мусять бути переважно ділом розуму, то ідеї, асоціяції, фантастичні образи в творі основані на утаєних функціях тієї нижньої свідомости, що вибухає елементарно і буяє в символах та духових процесах, подібних до сну.

Загалом, у цьому питанні Франко не мав попередників. „Признаюся, я досі не стрічав у жадній естетиці спеціяльного досліду на цю тему і навіть не тямлю, чи котрий естет сформулював це питання. А тим часом мені здається, що це питання вельми важне і вдячне, а в його розв'язці лежить ключ до зрозуміння маси індивідуальних прикмет різних поетів, різних шкіл і стилів поетичних, про котрі досі наговорено так багато шумних та неясних фраз."

Франко старається подати філософічну думку у найбільшій простоті, щоб була зрозуміла кожному. Свої виводи ілюструє багатим і легким до схоплення матеріялом з творів, життя творців та звичайних людей. Цей твір то великий поступ у Франковій історично-літературній проблематиці. Колись в першій добі своєї наукової праці Франко ставився реалістично до творчости та її появ. Тепер на основі студій і праць в цій ділянці він оснував протилежні фундаменти здорової критики. Його спостереження стають вникливими. Вістрям гострого слова нищить безосновну претенсійність, джиґунство і верхоглядство. До своїх творів він прикладає теж гострі вимоги й самокритику. Він справедливий, не любить пустомельства, тенденційности, зате високо оцінює все, що гарне, просте, добре, пожиточне в українській і чужій літературі. Він старається придбати для України визначні твори чужинців в найкращих перекладах, до яких додає глибокі, ґрунтовні коментарі та передмови. Тому кожен

чужий твір в його опрацюванні стає зрозумілим і принадним. Такі засоби принесли пожиток нашій літературі.

Свої літературні досліди Франко закінчив синтезою п. з. „Нарис історії українсько-руської літератури до 1890 р.". Є в ньому 47 синтетичних розділів з додатками. До половини XIX ст. всі розділи подають коротко основні відомості, що досьогодні свіжі, хоч і дискусійні, а далі йдуть за десятками літ описи всіх культурно-літературних явищ в Україні і зокрема в Галичині, в Буковині, на Закарпаттю. Франко має свої оригінальні погляди на деякі сумнівні поняття, дії й назви. Українців виводить від антів з VI ст., назву Русь вияснює як місцевий термін, батьківщиною кирилиці визнає південну Русь, що мала близькі взаємини з колоністами грецькими в Криму, а глаголицю називає невиясненим вповні письмом. В Літописі та в „Слові о полку Ігоревім" відділює різні частини, що походять від Гамартола, скандинавських саґ, візантійських леґенд, пісень XI ст. Найвище значення приписує нашій „Пчелі", збірникам староруської філософії, „Палеї", апокрифам, пісням та фолкльорові, а також духовному романові „Варлаам і Йоасаф". Обороняє оригінальність староукраїнської книжної мови та виступає проти „пуристів", які з погордою відносяться до книжної мови середньої доби. Про північно-руське письменство Франко каже: „Воно виробилось звільна у відмінний тип із строгим копіюванням оригіналів в XIII і XIV ст." Натомість про білоруське письментво пише, що воно повільно злилося з південно-руським і дало спільну літературну мову на основі народної, галицько-руської, знаної з грамот XIV ст., переповненої польонізмами.

Про національне пробудження за почином І. Котляревського Франко пише: „Великий шум Французької революції відбився в Росії досить живо, бо сюди наїхало багато еміґрантів, які внесли... також ліберальні і радикальні ідеї XVIII в., масонство, тайні кружки гарячих серць і визначних умів вроді Новікова і Радіщева, у яких почали світати думки про права кожної людини на свобідне і самостійне життя, на розвій, освіту і повноправність. Нема сумніву, що й на Україну заходила течія тих самих думок і що під їх впливом і тут на тлі козацьких традицій зародилася думка про нове письменство в народній мові..." За його думкою „Перелицьована Енеїда" — то протест проти псевдоклясицизму. Це твердження неправдоподібне. Так само Франко шукає неправильно якогось впливу на політичні думки Шевченка в добі його подорожей по Україні, а про Кирило-Методіївське братство пише як про організацію гарячих молодих людей, переважно синів українських панів, між якими Костомаров проповідував слов'янофільство і федеральну злуку під проводом Росії, а Шевченко не був її членом. Всі ці

погляди сьогодні після докладніших студій набрали вже іншого насвітлення в історії нашої політичної думки.

Франко високо оцінює невільничу лірику Шевченка, що „доходить до найвищих вершин трагічної простоти і зворушливої щирости", а між епічними творами Шевченка визначує як правдиві перлини поеми: „Петрусь" і „Княжна". Автора „Царів", „Неофітів" і „Марії" називає „вільнодумцем вроді старих християн, у яких з основною релігійністю в'яжеться протест проти царського деспотизму і соціяльної несправедливости". „Исторію Русовъ" називає твором Антона Полетики з Полтавщини, депутата для виготовлення конституції України в 1765 році, що стояв на становищі самостійности її. Сьогодні ця думка має трохи іншу розв'язку. Цікаві його думки про галицьке відродження в тридцятих і сорокових роках XIX ст., що в „Русалці Дністровій" знайшло вираз нових, щиронародних і слов'янофільських змагань молоді. Про Марію Марковичеву як письменницю Франко не відразу виробив собі справедливу думку, приписуючи авторство оповідань її чоловікові. В „Нарисі" оцінив їх дуже високо, зокрема оповідання „Ледащицю", „Інститутку" та „Три долі" з психологічного та соціологічного становища. Марковичева ні в якім разі не була родовитою московкою, і вже в дитячих літах, як можна бачити з її російського оповідання „Записки Причетника", мусіла бути добре обзнайомлена з українською мовою і з побутом українського люду. Цей погляд дуже оригінальний і цінний. Високо оцінив Франко повісті з реалістичним зображуванням життя особливо Панаса Мирного, поруч Івана Нечуя Левицького й Бориса Грінченка.

На вступі до „Нарису" Франко вірить, що „Бог дасть попрацювати ще для добра народу . . . "

Як продовження до „Нарису" Франко видав в IV томі „Писання І. Франка" літературну працю п. з. „Молода Україна ч. І. Провідні ідеї й епізоди". На вступі поет зазначив, що вона постала ще в 1901 р. як доповідь у Перемишлі. Це мав бути початок передруків із поля літературної критики та публіцистики.

Франко виходить із становища обсерватора літературної творчости, яка, на його думку, розвинула мову, поетичну форму та обсяг інтересів. Він показує, як розвивався впродовж 20 літ рівень нашої цивілізації, сила нашого національного почуття. „Ніколи досі на ниві нашого слова не було такого оживлення, такої маси конфліктів суперечних течій, полеміки різнородних думок і змагань, тихих, але глибоких переворотів." Потім застановляється над ударом, якого зазнала Україна (Східня) наслідком указу з 16 травня 1876 р. Вона збайдужніла, а під впливом соціялістичних теорій одна частина найгарячішої молоді перейшла до повної неґації всякої народности, бо всякі економічні питання були за її думкою безмірно важніші,

а далі плекання національної окремішности називала реґресом. В Галичині процвітало москвофільство, а народовецький табір не мав ще сили боротись проти обох течій. У святкуванні Шевченкових роковин, у виданні кількох книжечок „Просвіти" та шкільних учебників народовецька партія бачила все, що треба було для народу зробити.

Одиноким тоді талантом в поезії був Федькович, в науці Огоновський, в політиці Куліш. Тому Франко підкреслює тут велике значення в розбудженні проґресу М. Драгомановим в 70-их роках. І „Дѣло" під редакцією В. Барвінського, і „Зоря" з Партицьким на чолі стають основою „рутенства", тобто згоди з австрійськими урядовими чинниками. Львівське студентство, згуртоване у товаристві „Дружній Лихвар", займається більше розривками та політикуванням, ніж наукою. На той час припадають також заходи Куліша, щоб погодити поляків і українців, але невдатні, бо Куліш не знав галичан і не вмів ужити відповідного заходу. Але після застою і пригноблення почався реґенераційний процес.

У листах Драгоманів пропаґував не соціялізм, але щирість, простоту, відвагу висловлювати свою думку та виконувати прийняті національні обов'язки. Він доказав галичанам іґноранцію в справі загальнолюдської освіти, незнання основних питань соціологічного характеру, брак начитання. Політичні процеси отвирають очі молодих людей на потреби праці від основ. „Громадський Друг" від 1878 р. почав свій гострий курс проти рутенства, але конфіскати убили його. Тоді Ю. Романчук розпочинає видавництво дуже хосенної популярної газети „Батьківщина". У 1880 р. відбувається перше віче у Львові, що було насичене рутенством, але рівночасно дало початок до всенародного вічування. В Росії після вбивства Александра II починається важка реакція за Александра III. Все ж таки „Кіевская Старина" дає змогу друкувати в російській мові науку і літературу. В Галичині виступають молоді з новим розумінням задач літератури, а саме вірного зображення життя образами, огрітими власним чуттям, надиханими глибшою ідеєю. Мальовано сільське життя. Молоді письменники не зупинялися перед ніякою драстичністю, малюючи нужду й патологічні типи. Між замітними новими письменниками стрічаємо імена Івана Нечуя-Левицького, Панаса Мирного, Бориса Грінченка, Олександра Кониського, Олени Косачевої, Лесі Українки, Наталії Кобринської, М. Старицького, що друкують свої твори в Галичині. Накінці Франко дає гарні характеристики зовсім молодих тоді письменників, як Ольги Кобилянської, М. Коцюбинського, В. Самійленка, В. Стефаника, М. Черемшини . . .

Обидві історії літературних явищ стали цінною синтезою, джерелом глибоких думок, оцінок, хоч не зійшли зі становища

нарисів. Та проте на них виховалась і виростила свій літературний світогляд тодішня українська молодь. В тому велика заслуга Франка.

В ділянці фолкльору Франко має теж незрівняні заслуги. У передмові до „Галицько-руських приповідок" (Етнографічний Збірник т. 16. з 1905 р., пише: „Особливо велику силу того скарбу зібрав я в роках 1880-82, коли я, потерпівши розбиття своєї кар'єри у Львові, на якийсь час осів був на селі і займався селянською роботою". „Із тюрми я виніс також невеликі збірники приповідок із Крехова, Батятич, Рогатина, Городка, Янова та ін. Та особливо багато інтересного матеріялу я записав у коломийськім арешті 1880 р.; тут постала багата збірка приповідок із Ценева, списана з уст К. Батовського, не менше багата з уст І. Васильківського, міщанина з Коломиї; коломийську збірку я доповнив ще пізніше в часі моїх побутів у тім селі; в арешті постали також невеличкі збірочки з Матіївець, Гвіздця, Богородчан, Туглукова та інших покутських місцевостей, записувані від різних принагідних арештантів. Побут у Скваряві коло Жовкви літом 1889 р. придбав мені збірочку тамошніх приповідок."

Франко звертається до „всіх любителів нашого народу і його гарної образованої та многовіковим досвідом збагаченої мови" з проханням не покидати й далі своїх заходів коло збирання тих коштовних перлин. Він упорядкував приповідки за темами поазбучно, додаючи всюди місце запису, коментар, нумерацію, паралелі, зберігаючи оригінальність говору. Приповідки обіймають Галичину, а числом перевищають втроє або вчетверо Номисову збірку з цілої України.

В студіях над українськими народними піснями він підкреслив велику вартість народної пісні, називаючи її одною з найцінніших наших перлин і одним з предметів оправданої нашої гордости. Його метою „вистудіювати знайдені тексти в порівнянні з текстами сусідів, збагнути зв'язок пісні з життям і його інтересами, з історією, національною свідомістю і соціяльним почуттям."[17] Свій дослід він розбиває на поодинокі пісні за чергою: про Штефана воєводу, Івана й Мар'яну, батька, що продає дочку турчинові, брата, що продає сестру, про турчина, що купує сестру-полонянку, про тещу в полоні у зятя, плач невільниць, степову сторожу, смерть козака в степу, смерть королевича в битві з турками, викуп з неволі, пісня про Байду, уривки пісень про татар і турків. Розглянувшись у сербських і болгарських піснях з такою тематикою, він доказує їх південно-слов'янське походження.

[17] І. Франко. Студії над українськими піснями. Переднє слово, 14 стор. 75 т. ЗНТШ, Львів 1907.

При кінці XVI в. розвинулись пісні про козацтво, що стоять близько турецького циклу, напр., пісня про Байду стоїть близько до пісні про Івана й Мар'яну. В думі про Олексія Поповича і про бурю на Чорному морі Франко відкриває джерело в леґенді про пророка Йону; високо оцінює значення дум, як напр., „Побіг трьох братів з Озова" та встановляє давність і місце її виникнення, думи з доби Хмельницького, що відобразили події і прагнення українського народу XVII в. Про методу і мету своєї праці говорить таке: „Не вдаючись ні в які загальні міркування ані системи... зводити докупи всі їх відомі і невідомі досі варіянти і студіювати їх детально, розширюючи в міру потреби дослід на сусідні країни, з якими наші пісні виявляють органічний зв'язок, притягаючи до порівняння матеріял прозовий, старі друки, загалом усе, що може спричинитися до якнайповнішого розуміння даної пісні, — оце моя мета." А далі: „Наші збірники пісень, друковані і недруковані, містять таку масу різнородного матеріялу, дуже часто накиданого безладно, записаного руками малотямущих збирачів, усного і книжного, що вже саме прочищення сих хащів і внесення якогось ладу в ті праліси може бути корисною роботою. Але слідом за цим елементарним ділом виринають інші, далеко важніші проблеми: зв'язок пісні з життям і його інтересами, зв'язок з історією народу, його національною свідомістю та соціяльним почуттям, зв'язок з загальною еволюцією народу, з хронологією його подій, з психологією його творчости."[18]

Поруч того Франко розглядає монографічно різні пісні, як „Козак — Плахта", „Пісня про Правду і Неправду", „Воянцка пісня", та дає короткі есеї на тему: „Як виникають народні пісні?", пише передмови до фолкльорних видань, напр., до збірки О. Рошкевич, до „Вибору деклямацій" (Львів 1902), пише рецензії на інші видання, як напр., В. Будзиновського „Козацькі часи в народній пісні", В. Гнатюка „Коломийки", на статті М. Сумцова, переклади сербських пісень М. Старицького і ін.

У 1909 р. появилась у „Записках НТШ" його „Теорія і розвій літератури". Це був початок великої історії літератури. Тут подав він дефініцію: „Література — то збір усіх духових виплодів чи то якогось одного народу, чи всього людства, зложених у людській мові." Тому до літератури належать, за його думкою: перекази, спомини, досвіди, досліди, вигадки, пісні, загалом витвори людського слова.

Ця необмежена й невірна дефініція дає нам ключ до зрозуміння Франкової методи, якою він користувався у „Нарисі українсько-руської літератури", поміщуючи поруч цінних творів також меншевартісні появи від 60-их років XIX ст.

---

[18] І. Франко. Студії над українськими народними піснями. Передмова.

Франко оцінив тут „Три вступні виклади" Я. Головацького прихильніше, як „Историю руской литературы" О. Огоновського, закинувши їй недастачу доброї методи; але сам почав свою працю від дуже зайвого й розтяглого розділу (41 стор.). Тому не диво, що критика прийняла його неґативно (рецензія І. Джиджори). Франко не видавав продовження, хоч не покидав постійної праці над історією літератури та поміщував свої монографії з неї в різнир наукових виданнях: Кирило-Методіївська леґенда, місія св. апостолів Кирила й Методія, творчість Кирила, — до якої зараховував „Алфавітну молитву" як поезію, визначну формою, змістом і чуттям, а далі вступ до Апракос-Євангелія („Прогласъ"),[19] історичні оповідання Геродота, духовна й церковна поезія в зв'язку з Почаївським Богогласником, поетична форма Літопису — стають предметами його точних досліджень, з яких деякі були опубліковані щойно після смерти його, або залишились у рукописах.

Закінчуючи цю статтю, — що в обмежених рямцях не могла подати відомостей про всі його праці, особливо ті, що лежать в архіві у Львові, як також не могла використати останньої праці проф. М. Возняка про Франка-літературознавця, — ми свідомі недостач. Свідомі також великого обов'язку, що тяжить на всіх, які мали нагоду займатись наукою в часі, коли жив ще і діяв Іван Франко. А обов'язком тим є засвідчити прилюдно правду про його саможертву і невсипущий труд для рідного народу, і віддати гідний поклін „Великому духові, повному скарбів мислі й чуття, блискучому, многогранному, відшліфованому на точилі вселюдської культури, що переломлював в собі все горе й муки, поривання й надії рідного життя."[20]

***

На основі цього дослідження можемо зробити висновок: Франко-науковець був фолкльористом та літературознавцем. Його діяльність на полі науки виявляє дві виразні доби: перша, з кінця 70-их і 80-их років, заповнена молодечими ідеями, сперта на принципах позитивізму й реалізму; друга, з 90-их і 900-их років, виявляє завершену особовість і наукову повагу, задивлену в суть правди, вглиблену в живе джерело національних ідеалів України.

---

[19] Kleine Beitraege zur Geschichte der kirchenslavischen Literatur. Archiv f. sl. Ph. 35 (1913), 36 (1915/6).

[20] М. Грушевський. В сорокліття поклін... Л. Н. В. т. 63, Львів 1913.

Василь Мудрий

ІВАН ФРАНКО ЯК ГРОМАДСЬКИЙ ДІЯЧ

Великий і універсальний під оглядом освіти Іван Франко був не тільки поетом, письменником, ученим, але й впливовим громадським діячем. З його громадською та політичною діяльністю тісно була зв'язана й публіцистична праця як в українських, так і в польських демократичних органах преси.

Багато поетичних творів Івана Франка постало під впливом його громадської праці, зокрема під враженням тодішніх політичних відносин серед українців.

I.

У 1875 р. записавшись на університет у Львові, Франко став членом „Академіческого Кружка", що гуртував москвофільську університетську молодь. Тодішня народовецька, або, скажім, українофільська, молодь, гуртувалася у товаристві „Дружній Лихварь". Чому ж І. Франко не вступив до народовецької студентської організації? Тому, що „Академіческий кружок" видавав студентський журнал „Друг". До „Друга" висилав Франко деякі свої поетичні та прозові твори ще з Дрогобича, коли був гімназіяльним учнем. „Друг" їх друкував. Записавшись на університет, Франко привіз з собою поважне число різних літературних спроб, які бажав друкувати в „Друзі". Отже, студентський журнал „Друг" був причиною того, що І. Франко вступив до „Академіческого Кружка".

Під впливом Михайла Драгоманова, особливо ж під впливом його листів до редакції „Друга" (в числі трьох), які були опубліковані в цьому журналі (в рр. 1875 і 1876), зайшла велика зміна серед членів „Академіческого Кружка". Більшість їх перейшла на українські позиції і в 1876 р. опанувала на загальних зборах „Академіческий Кружок", а журнал „Друг" перейшов на чисту українську мову. Велику ролю в тому бистрому розвитку подій на терені „Акаміческого Кружка" відіграв Іван Франко. Але його менше цікавили організаційні справи, бо всю свою енерґію та працю вкладав він у журнал „Друг", де опублікував свої перші оповідання з бориславського циклу, повість „Петрії і Довбущуки" та цілий жмуток поезій.

Тоді Франко був уже членом Т-ва „Просвіта", часто бував у „Бесіді", в якій гуртувались народовці, та живо цікавився всіми проявами тодішнього українського життя. Особливо близькою була йому культурно-освітня праця для народу, яку вела „Просвіта".

У липні 1877 р. Івана Франка заарештувала тодішня польська адміністрація за „соціялізм" і за зв'язки з Михайлом Драгомановим, що буцімто був організатором тайних соціялістичних гуртків серед молоді не тільки в Галичині, але й на Східній Україні. Процес проти І. Франка і товаришів відбувся 14 січня 1878 р. у Львові. На лаві обвинувачених тоді засіли: 1) Михайло Котурницький (поляк з України, у якого знайшли листа Драгоманова); 2) Михайло Павлик; 3) Іван Франко (тоді 21-річний); 4) Остап Терлецький (урядовець університетської бібліотеки у Відні, 27 років); 5) Іван Мандичевський, студент прав, 23 роки (адміністратор журналу „Друг"); 6) Щасний Сельський, 24 роки (студент медицини у Відні); 7) Анна Павлик (сестра Михайла); 8) Антін Перебендовський (40 років, друкарський складач і кольпортер книжок).

Тільки Котурницький, Франко і Терлецький сиділи в слідчій тюрмі від часу їх арештування аж до процесу. Всі інші, хоч і були деякий час у слідчій тюрмі, на процесі відповідали з вільної стопи.

Проф. д-р Кирило Студинський у своїй праці „Іван Франко і товариші в соціялістичнім процесі 1878 р." (київський журнал „Україна", книга 6 за 1926 р.) подає пребагатий матеріял про те, скільки українців у зв'язку з тим процесом було арештовано на підставі знайдених у них листів від обвинувачених, а далі скільки ревізій було переведено в домах тих українців, у яких бували арештовані, зокрема І. Франко. З уваги на вагу цього процесу в житті І. Франка і з уваги на наслідки, які він спричинив у дальшій духовій еволюції І. Франка, я подам коротко реєстр тих ревізіій та арештів за об'ємистою працею проф. К. Студинського.

На підставі листа Щ. Сельського до вихованця львівської Духовної Семінарії Олекси Заячківського, цього останнього арештовано в липні 1877 р. Тоді ж переведено ревізію в учня коломийської гімназії Юрка Шмериковського, бо в Мандичевського знайдено його листа з подякою за переслані книжки. В тому часі напливали доноси до поліції на українських товаришів від москвофілів за зв'язки з арештованими. На підставі таких доносів переведено в липні 1877 р. ревізію у 18-ти вихованців львівської Духовної Семінарії: у Миколи Галущинського, Івана Гаванського, Йосипа Домбчевського, Володимира Озаркевича, Кипріяна Ясеницького, Степана Гапія, Теофіля Яворського, Михайла Садовського, Івана Бондаря, Юрія Чубатого,

Юліяна Герасимовича, Степана Городецького, Данила Бахталовського, Антона Котиса, Стефана Ортинського, Омеляна Глібовицького і Романа Литвиновича та в арештованого Олекси Заячківського.

По цій ревізії львівський митрополичий ординаріят доручив ректоратові Духовної Семінарії видалити їх усіх з Семінарії тому, що вони, „не уважаючи на оголошені собі постановленія дисциплінарні семинарскії, на давані собі поученія о становиску душпастирском і на високоє своє званіє, до которого в заведенію способлятся, стягнули на себе подозреніє мерзкого соціялізма і нігілізма до той степени, що подпали ревізії поліцейной, понеже тим самим стались нездібними до стану духовного, которого задачею єсть Царство Боже созидати, а царство злого разрушати."

Українське громадянство зареаґувало на таке рішення духовної влади дуже різко. Появилась окрема брошура о. Обачного (о. Данила Танячкевича) п. н. „Соціялісти межи семинаристами". У ній автор важко обвинувачував ректорат Духовної Семінарії за те, що він „по-інквізиторськи" повівся з викиненими вихованцями і зовсім не цікавився ані їхнім вихованням, ані їхнім життям. Натомість повірив кільком „гидким семінаристам-денунціянтам". А обов'язком управи Семінарії було знайомити вихованців „з науками, в яких розвивається дух людський", звертати їх увагу на „соціяльні питання, на капітал, на тисячі робітників, які, гаруючи по кільканадцять годин денно, жиють у великій нужді і на капіталістів, які, заєдно відпочиваючи і нічого не працюючи, вигідно собі живуть".

На підставі всіх процесових документів проф. Студинський ствердив, що в ректораті Семінарії був один, що боронив вихованців. Це був віцеректор о. Лука Пипан. Він уже по вигнанні вихованців із Семінарії зголосився 16 вересня 1877 р. до суду і запевнив суд, що в Духовній Семінарії не було ніякої соціялістичної пропаґанди. Вправді вихованці поборювали один одного з політичних причин, бо між ними було дві групи, „староруська" (москвофільська) і народовецька (українофільська), але ніяких підозрілих сходин у Семінарії не могло бути, бо всі вихованці мешкали спільно. Ніяких заборонених книжок вони не мали. Читали „Правду", „Школу", „Друга" і книжки „Просвіти".

Консисторія під натиском опінії уступила. Всіх вихованців, викинених з 4-го року університетських теологічних студій, дещо пізніше висвячено, а інших прийнято знову до семінарії.

Під час доходжень виявилось, що Михайло Драгоманов у лютому 1876 р. був у Духовній Семінарії, де відвідував студента прав Івана Рудницького, який мешкав у префекта о. Теодора Пюрка. В часі тієї візити були в помешканні Ів. Рудницького

Чубатий, Домбчевський, Голінатий і Ясеницький. Драгоманов оповідав про свої подорожі і говорив про українські наріччя (діялекти). Як пізніше виявилось, Драгоманов привіз тоді кілька своїх рукописів для „Просвіти".

У зв'язку з процесом переведено ревізії в Івана Белея й Омеляна Винтоняка, а далі у Леоніда та Корнила Заклинських. Белей і Леонід Заклинський були арештовані і по двох місяцях випущені. Були вони зі Львова. У Відні переведено ревізію у вихованця тамошньої Духовної Семінарії Івана Негребецького. На галицькій провінції відбулись ревізії у студента Адама Витвицького в Долині, у о. Івана Маркевича в Галичі, в Мелитона Бучинського в Станиславові, у Володимира Навроцького в Ряшеві, в о. Льва Шанковського в Дулібах, у о. Михайла Рошкевича в Лолині, у д-ра Николи Антоновича в Перемишлі, в учителя Льва Василовича в Сапогові, а далі в о. Богдана Пюрка у Бадені (Австрія), де він був на лікуванні, та в Михайла Балтаровича, студента аґрономії у Відні.

Як бачимо, тодішні польські правителі Галичини хотіли влаштувати велике судове видовище над українськими молодими людьми, але це їм не вдалося. Так само не вдалось їм провести доказу, що обвинувачені в тому процесі належали до якоїсь таємної соціялістичної організації. Присуд у цьому процесі був страшний для Франка, що весь час до процесу пробував у тюрмі і був засуджений ще на шість тижнів тюрми та на заплату 5 ґульденів кари за недозволену кольпортажу. Поляк Михайло Котурницький дістав три місяці кари і був присуджений на виселення з Австрії. Михайло Павлик був засуджений на три місяці тюрми, а Іван Мандичевський, Щасний Сельський і Остап Терлецький дістали по одному місяцеві тюрми. Так само Анна Павлик дістала один місяць. Друкарський складач Антін Перебендовський був засуджений на 5 ґульденів кари, або на 24 години арешту.

Так закінчився цей ганебний процес. Тоді українське громадянство не знало, що між австрійським урядом і російським царським урядом було порозуміння в справі розкривання небезпечних зв'язків Драгоманова, що мали загрожувати існуючим порядкам як у Росії, так і в Австрії.

Для Франка цей процес був великим ударом. Перш за все тому, що він тоді нічого спільного із соціялізмом не мав, а далі тому, що був засуджений зовсім невинно і провів разом із слідчим арештом аж дев'ять місяців у тюрмі в дуже важких обставинах. По виході з тюрми прийшов другий, ще важчий удар. Про нього Франко писав: „Та не сама тюрма була для мене найтяжчою пробою. Засуд кримінального суду, а особливо те, що опісля я застав на світі — сто раз тяжчий і несправедливіший засуд цілої суспільности, кинений на нас, страшно

болів мене. Мене викинено з „Просвіти", заборонено приходити на „Бесіду", — а люди зі старших, котрі хотіли мати зі мною якенебудь діло, видались зі мною тільки в секреті, що мене ще дужче принижувало".

Не зважаючи на те, Франко взявся до праці. Перш за все почав студіювати соціялізм і скоро опанував його. Вже в липні 1878 року почав видавати „Дрібну Бібліотеку". Видав усього 14 її випусків у вигляді невеличких брошур, але мусів це видавництво згодом припинити з недостачі фондів. Михайло Возняк у своїй праці з нагоди десятиліття смерти Франка п. н. „Іван Франко в добі радикалізму" („Україна", науковий двомісячник українознавства. Книга 6 за 1926 р.) пише про цей період у житті Франка ось що: „Між іншим він перечитав у 1878 р. перший том Марксового „Капіталу", а у вересні 1879 р. переклав із нього двадцять четвертий розділ на українську мову, бажаючи зразу видати його в додатку до свого популярного підручника „Основ суспільної економії", а потім як окремий випуск „Дрібної Бібліотеки" під назвою „Початок і історичний розвиток капіталістичної продукції в Англії". В передмові до перекладу називав Франко згаданий розділ „прекрасним культурно-історичним очерком", ... з Франкового зацікавлення соціялізмом виріс і його невеличкий катехізм економічного соціялізму, виданий без окремого титулу й без зазначення автора коштом львівських робітників."

Тоді Франко працював інтенсивно серед львівського українського і польського робітництва і співробітничав у соціялістичному часописі „Praca", який видавав українець Осип Данилюк. Тоді ж викладав суспільну економію на львівських робітничих курсах самоосвіти. Франко був співавтором першої соціялістичної програми, яка мала вийти друком під назвою „Program socjalistów polskich i ruskich wschodniej Galicji". Але в 1881 р. появилась вона в Женеві заходами польського соціялдемократа Болеслава Ліmановського під зміненою назвою „Program socjalistów polskich wschodniej Galicji". На протести зі Львова проти такої зміни наголовку п. Ліmановскі казав наліпити на титуловій картці нову назву, а саме: „Program socjalistów galicyjskich". Поведінка тодішнього польського соціялістичного лідера дуже вимовна. (Див. про це: д-р М. Лозинський: Іван Франко, Відень 1917 р.). З того самого 1881 року походить і Франкова популярно виготовлена соціялістична програма кишенькового формату п. н. „Чого хоче галицька робітницька громада?" (Ця програма була надрукована у львівському журналі „Культура" за грудень 1924 року). Франкова популярна праця „Основи суспільної економії", перероблена пізніше основно і передана ним „Просвіті", появилась друком під назвою „Про гроші і скарби" (1883 р.).

У міжчасі в 1880 р. Франко був арештований у Яблонові, Коломийського повіту, по дорозі до свого товариша К. Ґеника в Березові. Разом із Ґеником і Ковцуняком просидів три місяці в коломийській тюрмі. Всіх їх по трьох місяцях випущено на волю, але Франка відставлено через тюремні етапи в Станиславові, Стрию і Дрогобичі до Нагуєвич, як місця народин і приналежности. Ця дорога спричинила Франкові гарячку та сильну перестуду. Прийшовши вдома троха до себе, він вибрався знов до Геника, але в Коломиї в готелі занедужав, перебув там страшний тиждень, написав оповідання „На дні", вислав його за останні гроші до Львова і був близький смерти з вичерпання та голоду. Від голодової смерти врятував його висланий Ґеником знайомий приклонник Франка. Він вернувся до Дрогобича, постарався про пашпорт у дрогобицькому старостві і виїхав до Ґеника до Березова, де відпочив кілька тижнів і підлікувався, але коломийське староство, довідавшись про його побут, наказало жандармерії відставити його до Коломиї. „А що в мене, пише Франко, не було грошей на підводу, то жандарм, ще хорого, в літню спеку пігнав мене туди пішком. Тяжка це була дорога, після якої мені повідпадали нігті на пальцях ніг." Але староста не міг його арештувати, бо мав пашпорт.

II.

По 1880 р. Франко жив незвичайно скромно й бідно. У Львові не міг довго пробувати і тому виїздив на село до Нагуєвич або на дрогобицьке передмістя до родини Коссаків. Про це пише у своїх споминах про Івана Франка Іван Коссак („Україна", книга 6, за 1926 р. Київ). Він згадує часи, коли в його батька-коваля вчився ковальства рідний брат Івана Франка, Онуфрій. Мабуть з тієї причини Франко перебував часто у Коссаків. Там він багато читав і писав. Вечорами виходив до Дрогобича і зустрічався там із робітниками та з гімназистами. Між цими останніми визначався тоді І. Дашинський, якого Франко оточив своєю опікою і мав великий вплив на його освіту. Дашинський став потім лідером польських соціял-демократів, а згодом маршалом польського сойму в відродженій Польщі. Він мав поважний конфлікт із Й. Пілсудським. Іван Коссак оповідає, що, крім праці серед дрогобицьких робітників та гімназистів, Франко присвячував багато часу й уваги селянам, які його відвідували в домі Коссаків.

Іван Франко співпрацював тоді у всіх т. зв. радикальних публікаціях, і хоч вони мали короткий вік, опублікував у них багато цінних статтей та прозових і поетичних творів. Це були: часопис „Громадський Друг" і збірники „Дзвін" і „Молот". В 1881 р. І. Франко видав на спілку з Іваном Белеєм місячник

„Світ", що не проіснував навіть одного року. До „Світу" Франко писав з Нагуєвич. У тому ж часі він вислав кілька новель і статтей до щоденника „Діло" (став щоденником в 1880 р.).

У 1883 р. відбулось заходами народовців друге всенародне віче у Львові. Михайло Лозинський подає, що Іван Франко виготовив для цього віча реферат про економічні справи, а Михайло Возняк пише, що Франко виготовив не цілий реферат, а тільки ту його частину, що містила критику крайової, галицької польської господарки. Цей реферат виголосив на вічу інж. Василь Нагірний і зробив ним величезне враження. У тому ж році Іван Франко почав співпрацювати постійно в „Ділі" та в народовецькому журналі „Зоря". У 1885 р. він припинив цю співпрацю і виїхав до Києва, щоб підготовити базу для видавання нового журналу у Львові. Вернувшись з Києва, І. Франко під впливом деяких наддніпрянських діячів, а в першу чергу Кониського, та під впливом деяких галицьких приятелів обняв редакцію журналу „Зоря", але вже на весну 1886 р. перервав редаґування і виїхав знов до Києва. Там тоді він і одружився з Ольгою Хоружинською, донькою українського поміщика, що перебувала в Києві у своєї сестри Анни Трегубової по закінченні Дівочого Інституту. Ігнат Житецький пише про це вінчання так: „Мабуть, у домі Е. К. Трегубова познайомився І. Франко (в 1885 р.) з молодшою сестрою дружини Трегубова Ольгою Хоружинською. Восени він до неї листовно присватався, і сестри Анна Трегубова і Ольга подорожували в кінці 1885 року до Львова, щоб подивитись на нареченого в оточенні його звичайного, буденного життя. В травні місяці 1886 р. Франко вдруге приїхав до Києва і оселився у галичан-студентів Крачковського та Киричинського, в домі „Мінеральні води", що їх власником був галицький еміґрант інж. Володимир Качала, син галицького діяча і політика о. Степана Качали. (Див. про це статті: Омеляна Киричинського п. н. „Франко в Києві" й Ігната Житецького п. н. „Одруження Івана Франка". Обидві статті видруковані в 6-ій книзі журналу „Україна" з 1926 р. в Києві). Далі Житецький пише, що молоді зараз же після вінчання виїхали до Львова, а „через кілька днів київські жандарми схаменулися і зробили трус у Киричинського, шукаючи галичанина-соціяліста", себто Івана Франка. Священик Трегубов, що вінчав Франка, мав поважні прикрощі, а власник „Мінеральних вод" інж. Володимир Качала, хоч і не мав прикрощів із жандармами, але був тоді втягнений на список „неблагонадьожних" і йому згодом відмовили надати право громадянства (Див.: Ом. Киричинський).

Ігнатій Житецький пише з тієї нагоди ще таке: „Більше, чим чверть віку Франко не був у Києві після свого шлюбу. З чотирьох тисяч карбованців жінчиного посагу значна частина

пішла на видання в 90-х роках збірників „Житє і Слово" (Видавала Ольга Франко, а редаґував Іван Франко). Прибутки з літературної праці завше у Франка були випадкові і недостатні; приходилось часто бідувати, бо сім'я зростала".

У 1887 р. Франко підготовляв видання часопису „Поступ". В проспекті, яким заповідав появу часопису, була опублікована його програма. М. Возняк цитує цей проспект у названій вище праці і пише, що „це властиво програма нової партії, що мала гуртуватись навкруги „Поступу". Тому, що поліція проспект сконфіскувала, Франко понехав видавання цього часопису. Натомість почав видавати в цьому ж році „Наукову Бібліотеку".

Від липня 1887 р. Франко став членом редакції польського демократичного щоденника „Kurjer Lwowski", що його редаґував Генрик Ревакович, та співробітником польського тижневика „Przyjaciel Ludu", що його видавав Болєслав Вислоух у Кракові. В тому ж часі аж до 1897 р. Франко дописував до різних польських часописів і журналів демократичного напрямку в Варшаві, а також у Петербурзі. Багато статтей на політичні теми публікував у німецькому поступовому тижневику „Die Zeit". Франко пішов на постійну працю до „Kurjer'a Lwowsk'ого", щоб заробляти на утримання родини, але це не був найважніший мотив. Далеко важнішим було те, що він вірив у польську демократію і був переконаний, що при її допомозі можна буде зломити тодішню політичну силу польської шляхти та зліквідувати її політичні впливи і таким чином опісля солідарно працювати для добра українського і польського селянства та робітництва. Скоро прийшов час, коли Франко на підставі досвіду почав у цій вірі захитуватися. У 1895 р. він опублікував у віденському тижневику „Die Zeit" знаменну статтю п. н. „Селянський рух у Галичині", за яку почали на нього нападати тодішні польські демократи. Вони навіть дивувались, як Франка можуть ще далі толерувати в редакції „Kurjer'a Lwowsk'ого". Відповідь на ці напади Франко дав у додатку до 284 числа „Kurjer'a Lw." за 1895 р. у статті п. н. „Nieco o stosunkach polsko-ruskich", яка вийшла в світ окремою відбиткою.

З уваги на пізніші наслідки статті Івана Франка, оголошеної в віденському „Die Zeit" п. н. „Селянський рух у Галичині", я дозволю собі навести бодай деякі виїмки з неї. У ній читаємо, що в Галичині „задля економічної відсталости середня верства, міщанство, розвинене дуже слабо, а задля свого переважно жидівського характеру досі не виявило вповні своєї політичної барви. Економічному противенству між великими посілостями й верствою селян відповідає в Галичині також національне противенство між поляками й українцями. Відповідає не так, щоби всі власники великих посілостей були заразом поляками, а всі селяни в Галичині й довкола всі заразом українцями. Од-

наче, наслідком дивовижного сплетення історичних подій і процесів вийшло так, що українці в Галичині зробились виразно селянською нацією, отже разом із тим неначе представниками і борцями за селянські інтереси цілої Галичини, а, навпаки, поляки, все одно чи вони звуть себе консерватистами, поступовцями чи демократами, а навіть соціял-демократами, не здужали ще й досі перетравити в своїй середині старого шляхетського забарвлення, і звертаються скорше чи пізніше, в такій або іншій формі, більше або менше рішуче проти селян. Одні з них шляхетським звичаєм уважають селян просто „робучим бидлом", інші демократичним тоном називають їх „політично недозрілими й потребуючими опіки", а ще інші, перейняті соціялдемократичними доктринами, бачать у них „ретроградний елемент", який чим швидше, тим ліпше повинен бути цілком знищений, вихований для соціялізму, спролетаризований".

На іншому місці Франко пише: „Ось селянин — ось шляхтич! Це перше пануюче противенство в політичному житті Галичини. Ключ для зрозуміння не одної загадки, що без нього лишається цілком темною. Традиція кількох сот літ і ще не забуті події примішали до цього суспільного противенства ще особливу отруту ненависти, недовір'я і погорди. Пригадаю тільки криваві події 1846 р., бурі й розчарування 1848 р., протягнену на кілька десятиліть, часто криваву боротьбу за ліси й пасовища. Все те ґрунтовно відчужило галицького селянина від шляхти, а аґрарній і соціяльній політиці галицької шляхти надало окреме, вороже селянству тавро, якого чисто національні огляди сливе цілком ані не злагоджують, ані не обмежують. Польський селянин від польського шляхтича не дізнає ласкавішого поводження, як український, і платить цьому шляхтичеві такою самою ненавистю. Це пояснює нам багато дивоглядних фактів на всіх полях нашого суспільного життя. І так, наприклад, пани польські патріоти, і польські селяни також. Довгий час уже колонізація Східньої Галичини польськими селянами вважається заповітом польського патріотизму, бо польський елемент мусить і тут осягнути перевагу. Та проте діється досить часто, що шляхтич патріот, котрий не може вдержатися на своєму маєтку і мусить продавати його, уважає цю продаж і парцеляцію між мазурських (себто польських) селян дохідним інтересом і витягає від них ціну, далеко вищу від нормальної ціни ґрунту в тій околиці так, що свіжозаснована колонія відразу ступає на похилу дорогу банкрутства".

„Шляхтич — пише Франко — патріот, що дбає про зріст і розвиток польського народу, але він дивиться дуже нерадо, коли селянські сини тиснуться до гімназій та університетів і нарікає в своїх пресових органах на зріст „інтеліґентного пролетаріяту", під котрим не розуміє незарібних, марнотратних і

зледащілих одиниць свого власного стану, але переважно вчителів, лікарів, адвокатів, письменників тощо, скромні початки самостійної інтеліґентної верстви, що в даному разі могла би зробити кінець виключному пануванню шляхти в краю. І коли такий шляхтич дістане в свої руки завідування шкільництвом у Галичині, то, розуміється, він усіми силами буде перти до того, щоби з занедбанням усяких педагогічних і наукових оглядів виховати будучу інтеліґенцію краю в фальшиво патріотичному, а властиво в однобічному шляхетському дусі, звільна і систематично робити з неї прихильників, слуг і охочі знаряддя шляхетського панування. Киньте лиш оком на галицькі шкільні підручники і наукові книжки найновішої редакції. А рівночасно той самий польський патріот деморалізуватиме вчителів народу протекціями або знеохочуватиме їх переносинами „ze względów służbowych", робитиме з них податливі, зате бездушні й безрозумні знаряди своєї вищої політики, проганятиме з гімназій духа свобідної науки, а на його місце розвиватиме малодушність, лизунство та шпіонство між товаришами, і це вважатиметься ідеалом правдиво-національної шкільної системи".

„Шляхтич — національний патріот, але тільки з тим додатком, що нація — тільки шляхта. Селянин, хоча б повний великого патріотичного почуття (польського!), ніколи не буде зарахований до нації. Коли при виборах віддасть свій голос за шляхтича, то його назвуть ласкаво „poczciwy ludek", коли ж натомість осмілиться голосувати проти шляхти, або виступити з опозиційною промовою, то його зараз назвуть гайдамакою, ворогом порядку і релігії та антинаціональним борителем. ... Галицький шляхтич автономіст, або бодай його представники в парляменті раз-у-раз аж до втоми товчуть про „автономічний принцип". Розуміється, в спеціяльно галицькому значенні. Цей шляхетський автономізм відноситься тільки до галицького крайового сойму, що в ньому шляхта має запевнену абсолютну більшість і панування. ... Галицький шляхтич — польський патріот. При тому він також добрий австрієць. Розуміється. На свому австрійстві він робить блискучі інтереси так, що з справжньою розкішшю кожний із них може повторювати слова графа Адама Потоцького: Najjaśniejszy Panie, przy tobie stoimy i stać chcemy."

У цій же статті Франко пише: „Проти селянського руху в Галичині виступило все „правдиво польське", „правдиво народове", а властиво шляхетське. Пробували зразу приспати селянський рух свисталкою суспільної гармонії, а пізніше підхоплено кинений із консервативного боку оклик благородного доносу. Зразу денунційовано його як рух ворожий урядові й посипались труси в читальнях і по хатах хоч трохи освічених селян.

При трусах жандарми забирали книжки й брошури, що пройшли дуже гостру тоді цензуру, а їх посідачів, звичайно з ланцюжками на руках, мов злодіїв, воджено від села до села аж до міст, цілими тижнями перетримувано в тюрмі, а коли нарешті судова влада не могла знайти вини на них і була змушена пустити їх на волю, роблено це батьківськими упімненнями: „Бачиш, це наробила тобі читальня". Не говорю вже про дрібніші докучливості, напр., такі, що основників читальні цілими десятками взивано від 4-ох до 8-ох миль віддаленого повітового міста на урядові реченці (терміни), щоби пан ц. к. староста або ц. к. комісар міг особисто запитати кожного з тих господарів, чи підписав подання про засновини читальні власноручно, чи може хто намовив його до того. Щоправда, ця благородна і правдиво конституційна тактика, ця війна проти освіти селянства велась зразу й досить довго виключно в Східній Галичині. Велась не тільки проти селянського руху, але також проти всього українського руху. Укладано й виконувано далекойдучі пляни, з одного боку, щоб українського селянина заколисати до сну, або коли це було неможливо, то розбудженого застрашити, зруйнувати та й взагалі зробити нешкідливим, а з другого боку українську інтеліґенцію, що складається головно з духовенства, вчителів і дрібних урядовців, відвернути від народу та його інтересів, або щонайменше зробити безсильною і німою. І так із найдрібніших причин виточувано політичні процеси, раз за соціялізм, то знов за москвофільство, при чому звичайно роблено масові труси, забирано купами книжки й листи на вічне віддання, а в польських часописах усяких відтінків ішов ненастанний галас про державну зраду й небезпеку публічного порядку." . . .

„Та для польських патріотів і цього було не досить. Лишалось ще українське духовенство, що день-у-день і безперервно мало зносини з селянами, могло вже з уваги на свій уряд і становище мати великий вплив на них, а його з ніяких службових оглядів не можна було перенести на захід. Щоб обезсилити його діяльність, закидали йому продовж довгих літ прихильність до православія (схизми), й уживали для протидіяння цій прихильності низки деколи зовсім дивоглядних способів; присилувано митрополита Йосифа Сембратовича добровільно відректись митрополії та перенестись до Риму; заборонено ставити, а навіть удержувати староруські трираменні хрести на церквах, на кладовищах і при шляхах тому, що вони буцімто схизматицькі, а такі хрести, що стояли вже здавна, велено жандармам усувати або обрізувати; нарешті обіжником намісництва поручено власникам і державцям більших посілостей, у значній частині жидам і жандармам, мати догляд над чистотою українського богослуження".

З наведених малих виїмків із цієї статті видно недвозначно політичну еволюцію Івана Франка, що скорше чи пізніше мусіла його довести до розриву з польськими демократами, з якими ще й по появі цієї статті працював. Взагалі період Франкового життя між 1887 і 1897 роками виявляє незвичайно інтенсивну працю на політичному полі, але не тільки на ньому, а й на інших полях, як науковому, поетичнотворчому та письменницькому. Він, крім вище згаданих вже українських часописів та журналів, писав багато у „Народі", у „Хліборобі", що появлявся у Коломиї від 1891 р. як орган радикальної партії для селян, а далі у „Громадському Голосі", заснованому в 1895 році, у „Радикалі" (1895 і 1896), у „Громаді" (1896), в „Хлопській Бібліотеці", у „Літературно-Науковій Бібліотеці", яку редаґував від 1889 р. Крім того від 1894 року редаґував „Вістник літератури, історії і фолькльору, Житє і слово", що від 1896 року стало „Вістником літератури, політики і науки". У тому ж періоді публікував свої наукові праці в „Записках Наукового Т-ва ім. Шевченка". У 1893 р. Франко завершив свою освіту докторатом філософії у Віденському університеті. В 1895 р. Франко опублікував свою наукову працю п. н. „Іван Вишенський і його твори", що була габілітаційною працею на катедру української літератури у львівському університеті по смерті професора Омеляна Огоновського (помер 1894 р.). На основі тієї праці філософічний факультет рішив надати йому доцентуру, і Франко виголосив навіть вступний виклад п. н. „Наймичка" Тараса Шевченка. Одначе тодішній намісник Галичини граф Казимир Бадені не допустив до того, щоб Франко викладав в університеті.

Цей довгий період рухливого й багатого змістом та творчістю життя почався був неприємним, третім з черги його арештуванням. Було це в 1889 році. Його арештували без ніякої причини разом із кількома галицькими його товаришами та з кількома наддніпрянцями, що приїхали були на відвідини до Галичини. Франко просидів тоді в тюрмі десять тижнів і був випущений на волю з товаришами без ніякого процесу. На підставі джерельних матеріялів М. Возняк ствердив, що польській адміністрації йшло в даному випадку про те, щоб відстрашити наддніпрянських українців від відвідування Галичини.

Франко вложив дуже багато праці й енерґії в засновини радикальної партії в 1890 році. Він працював літами над підготовою до її засновин. Хоч він і не був її головою, але вложив найбільше праці в вироблення її програми та ідеології. Це була в нас перша програма, достосована до пекучих потреб нашого селянства. Вона пройшла і свою еволюцію. Перша програма складалась із двох частин — максимальної і мінімальної. Її підписали в 1890 р. Северин Данилович, Евген Левиць-

кий, Михайло Павлик, Іван Франко й Роман Яросевич. Аж на четвертому з'їзді радикальної партії в 1895 р. усунено в програмі поділ на максимальну та мінімальну частину. В перередбленій програмі на першому місці стояли тодішні практичні домагання господарського характеру, що могли бути здійснювані скоріше, а далі йшли політичні справи, що зводились в основі до домагання „політичної автономії національних територій", конкретно в тодішньому австрійському випадку до „створення окремого краю з українських частин Галичини й Буковини та надання йому якнайбільшої політичної автономії".

Франко був завжди центральною особою на всіх партійних з'їздах радикальної партії до 1898 р. Він виголошував реферати, він писав, але він і критикував усякі організаційні недоліки партії.

У 1897 р. появилась по-польськи у видавництві „Biblioteka Mrówki" збірка оповідань Франка п. н. „Obrazki galicyjskie". До цієї збірки він написав автобіографічну передмову п. н. „Nieco o sobie samym", де підкреслив: „Передовсім признаюся до гріха, котрий багато з патріотів буде вважати за смертельний: не люблю русинів. ... Признаюсь до ще більшого гріха: навіть Руси не люблю так і в такій мірі, як це роблять або вдають, що роблять, патентовані патріоти. Що в ній маю любити? Щоб любити її як географічне поняття, для цього я є занадто великий ворог порожніх фраз, забагато бачив я світу, щоби твердити, що ніде немає такої гарної природи, як на Русі. Щоб любити її історію, для цього досить добре її знаю, занадто гарячо люблю загальнолюдські ідеали справедливости, братерства і волі, щоб я не мав почувати, як мало в історії Руси прикладів справжнього громадського духа, справжньої посвяти, справжньої любови. Ні, любити цю історію дуже важко, бо майже на кожному кроці треба б хіба плакати над нею. Чи може маю любити Русь як расу, цю расу отяжілу, незграбну, сентиментальну, позбавлену гарту й сили волі, так мало здатну до політичного життя на власному смітнику, а таку плідну на перевертнів найріжнороднішої сорти... Коли, не зважаючи на те, почуваюся русином і по змозі й силі працюю для Руси, то як бачиш, читачу, цілком не з причин сентиментальної натури. До цього примушує мене почуття собачого обов'язку. Як син руського селянина, годований чорним мужицьким хлібом, працею твердих селянських рук, почуваюсь до обов'язку панщиною цілого життя відробити ті шеляги, що їх видала селянська рука на те, щоб я міг видряпатись на висоту, де видно світло, де пахне воля, де ясніють вселюдські ідеали. Мій людський патріотизм, то не сентимент, не національна гордість, то тяжке ярмо, покладене долею на мої плечі. Я можу здригатися, можу проклинати долю, що поклала мені на плечі це ярмо, але

скинути його не можу, іншої батьківщини шукати не можу, бо став би підлим перед власним сумлінням".

Цього ж самого 1897 р. Франко опублікував у 136-му числі віденського німецького тижневика „Die Zeit" з 8 травня 1897 р. статтю під наголовком „Ein Dichter des Verrates". У ній він проаналізував творчість Адама Міцкевіча, особливо ж його поему „Konrad Wallenrod" і старався доказати, що цей найбільший польський поет є пропаґатором зради, як засобу політичної боротьби.

Дві наведені щойно публікації спричинили для Франка правдиву бурю. Через публікацію „Поет зради" він втратив місце у редакції „Kurjer'a Lwowsk'ого", в якому працював десять років. Знов же через статтю „Дещо про себе" у польському виданні деяких його оповідань спричинив дуже гострий виступ у тодішньому, одинокому українському щоденнику „Діло" проти себе. У „Ділі" появилась стаття п. н. „Смутна поява" („Діло", 1897, ч. 97 з 13 травня), в якій були такі місця: „Отже, д-р Франко не любить Руси і русинів. Га, на милування нема силування, — але у чужих. Як нас не любить поляк, москаль, румун, мадяр, німець, то Бог з ними. Не можемо їм за те докоряти. Але як русин не любить Руси і русинів, то щось зовсім інше. Д-р Франко, правда, подає причини, чому він нас не любить; він „не знає, за що мав би любити русинів" . . . „Ах, яка ж то еґоїстична натура: любити тільки там, де є за що! Правдива любов, се ж д-р Франко як поет повинен знати, не питає, чи є за що любити, але любить". — Далі читаємо у цій статті ще таке місце: „Мій патріотизм руський, то тяжке ярмо, вложене долею на мої плечі. Можу за те проклинати долю, але скинути ярма не можу". Жалуємо Вас, пане Докторе, отже хочемо Вам прийти в поміч. На Ваше виобразування ішла праця не лише руського хлопа, але і польського і німецького і чеського, та й не тільки хлопа, але й інших працюючих верств. Таж вищі школи, хоч би в нашому краю, не удержуються самим коштом краю, а тим менше коштом руського хлопа. Отже, коли Ви лише з обов'язку руський патріот, а не з пересвідчення, не з прив'язання, не з любови, то можете це ярмо скинути без церемонії".

Тодішніх народовців боліло передусім те, що Франко опублікував ці свої міркування по-польськи і в польському видавництві. Автор статті далі пише, що „Крашанку" Куліша засудили по її появі не тільки українці, але й поляки як Свєнтоховський в „Prawd'i", але й сам Франко назвав її тоді „патологічним об'явом". А в „Крашанці" не було таких напастей на „русинів", як у Франка. Навіть Генрик Сєнкевіч у повісті „Ogniem i mieczem" зганьбив давнє козацтво, а не цілий наш нарід. І проти Сєнкевіча виступали за те українці і поляки як

Жигмонт Качковський. „Д-р Франко перейшов і Куліша і Сєнкевіча" — пише автор.

Проф. Михайло Грушевський пише у зв'язку з цими подіями у своїй статті „Апостолові праці" (Див.: „Україна", Київ, 1926, книга 6) ось що: „Народовці цю його сповідь (Франка) попробували використати для нової анатеми. Пригадую собі з тодішніх оповідань, яку хвилю злорадства викликала вона в народовецькім осередку: руки собі затирали, потішаючись, що от цей „землетрясець" нарешті вбив себе в очах українського громадянства, і можна буде його як нешкідливого трупа викинути на смітник".

Зовсім інакше оцінює цю „сповідь" Франка д-р Михайло Лозинський у цитованій вище праці. Він пише: „Очевидно, мусіло накипіти у Франка на серці з приводу довголітнього відношення до нього збоку великої частини української громадянства, — до нього, що своїми творами займав найважніше місце в українському письменстві. Але це ще далеко не давало причини до таких міркувань. Пояснити їх треба хіба тією рисою особистої вдачі Івана Франка, про яку писав йому (в листі з 28 січня 1893 р.) Драгоманів з приводу одної його полемічної записки: „Я боюсь, щоб теперішня полеміка Ваша не була Вам же на перешкоді і щоб Ви самі не пожаліли, що написали її, як се було нераз з Вами, коли Ви давали волю своїм хвилевим „увлєченіям", а надто полемічним". Цим, що Франко давав волю своїм хвилевим настроям, треба пояснити і його статтю про Міцкєвіча, і його міркування про любов і обов'язок в своїм українськім патріотизмі, і його ювілейну статтю про Павлика („Літературно-Науковий Вістник" з 1905 р., кн. 3), і його передмову до першої частини листів Драгоманова до нього з неґативними увагами про Драгоманова. Це не обнижує його заслуг, але потверджує ту вічну правду, що і найбільші люди мають свої слабості і хиби".

Ця обговорювана справа обох статтей знайшла відгомін і в поетичній творчості Франка. У відповідь на статтю „Діла" він написав її авторові ось що:

Ти, брате, любиш Русь, як хліб і кусень сала,
Я ж гавкаю раз-в-раз, аби вона не спала.
Ти любиш в ній князів, гетьманів панування,
Мене ж болить її відвічнеє страждання.
Ти любиш Русь! За те тобі і честь і шана.
У мене ж тая Русь кривава в серці рана!
Ти, брате, любиш Русь, як дім, воли, корови,
Я ж не люблю її — з надмірної любови.

Знов же поетичною ремінісценцією до статті „Дещо про себе" й одночасно коментарем до неї є така поезія Франка:

Важке ярмо твоє, мій рідний краю,
Не легкий твій тягар.
Мов під хрестом отсе під ним я упадаю,
З батьківської руки твоєї допиваю
Затроєний пугар.

Благословлю тебе! Чи ждать тобі ще треба
Поваги й блиску від будуґгини,
Чи ні, — одного лиш тобі благаю з неба,
Щоб з горя й голоду не бігли геть від тебе
Твої найліпшії сини.

Щоб сіягів твоїх їх власне покоління
На глум не брало і на сміх.
Щоб монументом їх не було те каміння,
Яким в відплату за плодючеє насіння
Ще при життю обкидувано їх.

III

Великою була вічева праця Івана Франка в 1890-их роках. Інформаційний матеріял про неї невеликий, але все ж він бодай у невеликій частині опублікований М. Возняком у названій вище його праці. З неї і я користаю, щоб читачі могли собі виробити погляд і на цю сторінку праці Івана Франка. Як уже вище підкреслено, роля Франка у засновинах Української Радикальної партії була величезна, найбільша з-поміж усіх тодішніх учасників її заснування. Не тільки пером і знанням працював він для неї, але й конкретними, реальними вчинками в терені для її поширення та організаційного скріплення. У грудні 1891 р. Франко виступав на українському вічу в Турці. При виїзді з Турчанського повіту він мав досить неприємну пригоду після того, як побував у кількох наших священиків, де, крім гостини, користав також з нагоди, щоб переглянути старі церковні книги та поробити з деяких із них виписки. Коли Франко їхав до Турки, щоб залізницею вертатись до Львова, перехопив його жандарм, який за ним слідкував і якому переглядання Франком церковних книг видавалось чимсь злочинним. Жандарм завів його до староства, де нікого не було, і тому мав його вести на постерунок жандармерії. Але на інтервенцію посла Телішевського знайшовся комісар староства, який його переслухав і випустив на волю. Дня 27 лютого 1892 р. на вічу в Снятині, перед кругло двома тисячами учасників, виголосив Франко реферат про потреби народного шкільництва. Дня 3 грудня 1895 р. на вічу в Мостах Великих говорив про еміґрацію до Бразилії й Канади та про ґрунтовий катастер. На вічу в Перемишлі 8 січня 1896 р. говорив про тодішній вибор-

чий закон до парляменту і вияснив потребу боротьби за загальне, рівне, безпосереднє і тайне право голосування при виборах до парляменту. На вічу в Дрогобичі дня 15 лютого 1896 р. говорив про зміну дорожного закону і про потребу реформи громадського самоуправного закону.

Зовсім окрему сторінку політичної праці І. Франка творять його кандидатури на посла до австрійського парляменту. Перша кандидатура Франка на посла була виставлена радикальною партією в 1895 році, при додатковому виборі посла з виборчої округи Перемишль-Мостиська-Добромиль. Противником Франка в цих доповняючих виборах був польський поміщик Павло Тишковський. В цьому випадку ініціятива до виставлення Франкової кандидатури вийшла від перемиських українців. Особливо підтримував цю кандидатуру посол до галицького сойму селянин Михайло Новаківський з с. Торок. Вона була схвалена на передвиборчій нараді 20 жовтня 1895 р. в Перемишлі. Австрійська конституція ґарантувала свободу зборів у передвиборчому часі. Одначе в Галичині польська адміністрація цю конституційну постанову ломила. Перед самими виборами арештувала численних українських виборців, не допускала українців до виборчих комісій і не допускала до українських передвиборчих нарад і зборів. З нагоди цих виборів відбулось два віча в Перемишлі, а вже третє перед самими виборами було заборонене. Передвиборчі наради виборців у Добромилі і Мостиськах жандармерія розігнала. Вибори відбулися 31 жовтня 1895 року. Іван Франко при виборах перепав виключно через шахрайства і терор польської адміністрації. Послом став польський поміщик Павло Тишковський. Проти цих виборів із курії малих посідачів (селянської) з округи Перемишль-Добромиль-Мостиська українці внесли протест, який виготовив Іван Кобилецький. Ясно, що цього протесту не полагоджено, бо поляки його до розгляду не допустили. При черговій кандидатурі Івана Франка на посла до австрійського парляменту польська адміністрація стосувала нечуваний і невиданий досі навіть у Східній Галичині терор. Мова про вибори з 1897 р., що були кривавими та повними просто неймовірних шахрайств. Іван Франко кандидував тоді на посла до парляменту із четвертої селянської курії в окрузі Перемишль-Мостиська-Добромиль і з п'ятої загальної курії в окрузі Перемишль-Мостиська-Рудки-Самбір-Дрогобич-Підбуж. Тоді Франко розвинув поважну передвиборчу акцію. Дня 4 лютого 1897-го він виступав на передвиборчих зборах у Перемишлі, де вияснів основно виборчу ординацію та закликав виборців, щоб під час виборів негайно давали інформації пресі про всі виборчі надужиття. Чергові передвиборчі збори відбув теж у Перемишлі 26 лютого 1897 р. На них виголосив великий політичний реферат. Крім того, об'їхав

цілу низку менших міст і містечок з рефератами і промовами. Вибори з п'ятої загальної курії відбулись 11 березня 1897 року. Противником Франка був польський кандидат д-р Витовт Левицький. При допомозі виборчих шахрайств Витовт Левицький здобув аж 506 голосів, а Франко тільки 320. Послом став Левицький. З внесених тоді українцями виборчих протестів виходить, що власне Іван Франко здобув більшість, але шахрайства зробили В. Левицького переможцем. Всі українські виборці, що віддали голоси за Франка, заявили готовість присягати, що віддали голоси на Франка, але не зважаючи на те дивним дивом більшість дістав Витовт Левицький.

Вибори з четвертої селянської курії відбулись 16 березня 1897 року. Тут противником Франка був знов польський поміщик Павло Тишковський. Із 602 відданих голосів урядово проголошено, що І. Франко дістав 205 голосів, а П. Тишковський 392 голоси. Вибраним був Тишковський. З внесеного українцями протесту проти цих виборів виходить, що й тут більшість відданих голосів була Франкова, але він перепав.

В часі тих виборів відбувались масові арешти. Між арештованими був український посол до галицького сойму Степан Новаківський та тодішній дрогобицький діяч Семен Вітик. У самому повіті Мостиська польська адміністрація арештувала аж 50 селян. В інших виборчих округах були знущання, стрілянина жандармерії та трупи громадян, що бажали виконати чесно і гідно свій виборчий обов'язок.

Про ці т. зв. баденівські вибори писав І. Франко ось як: „Найтяжчий і найстрашніший із них (тодішніх виборчих фактів! В. М.), що захопив мене особисто до глибини душі, захопив, як грім, як нагла хороба, се були криваві вибори 1897 р. Не бувши українцем і не живши тоді серед української суспільности, ніхто не може мати поняття про враження, яке робили тодішні події. Вся перверзія і глибоко десь у крові укрита погорда до простого люду, погорда до закону й законности у галицько-польських верховодів виринула тоді наверх, як олива на воду. Пригадую лише один факт — не дуже голосний, але характеристичний. Міністер внутрішніх справ граф Казимир Бадені, їдучи до Відня з інспекції львівського намісництва, де видавав докладні вказівки для переводження виборів, зупинився на пару днів у Кракові й там на якімсь польськім зібранню виголосив промову, в якій з цинізмом, гідним фіґурувати в історії польсько-українських відносин, заявив з притиском: „Wybory w Galicyi odbywają się całkiem legalnie".

„І се в пору, коли біля моїх вікон у Львові, день-у-день водили десятки скованих і скатованих давидівських селян (українців і поляків), яких тягнено до в'язниці за вбійство виборчого комісара, коли до мене, хорого, немічного й розбитого, день-

у-день і ніч-у-ніч надбігали розполохані „леґальністю" виборів міщани й селяни то з Комарна, то з Цеброва, то з Монастирського, то з Перемиського, то Бог зна з яких інших повітів, благаючи поради і бодай захисту, переночувати їх та прогодувати кілька днів, поки минуть страховища „леґальних" виборів. Слова міністра гр. Бадені розтелеграфовано скрізь по світі, й заграничні газети не хотіли приймати дописів про вибори, заслонюючися тим, що чейже ексцеленція граф Бадені запевнив урочисто, що вибори відбуваються леґально. А львівська прокураторія конфіскувала статті про вибори та дописи з провінції про убійства, каліцтва та масові арештування... Та не досить того: в ту саму пору я зазнав і ще важніших ударів від людей і груп, близьких і дорогих мені серед польської суспільности; я побачив, як довкола мене валився весь той світ ідей чи ілюзій, над реалізацією якого я працював, і в хвилі розпуки я кинув каменем (мова про статтю „Поет зради", про що була мова вище. В. М.) у прірву й усунувся набік, покинув назавсіди експериментування з працею на двох загонах і дав собі слово присвятити всю свою працю свому рідному народові". (Диви: І. Франко: „Укр.-польська згода"... „Літер.-Наук. Вістник" з 1906 р. кн. І).

Третій і останній раз кандидував І. Франко на посла до парляменту в 1898 р. з сільської курії Тернопіль-Збараж-Скалат при доповняючих виборах. На передвиборчих зборах у Тернополі дня 17 травня 1898 р. старостинський комісар не дозволив Франкові промовляти. Це тому, що ці збори мали характер віча з масовою участю селян. Аж на окремих менших зборах, в іншому місці (іншій залі) ухвалено кандидатуру Івана Франка на внесок Андрія Шміґельського. Тут промовляв Франко. На іншому вічу, що відбулося у селі Тарасівці ще 14 травня 1898 року, Франко виголосив велику промову про панщину і про потребу зліквідувати її рештки в виді деяких поганих залишків. Тут підкреслив, що кандидатуру приймає нерадо. У Скалатщині відбулись передвиборчі збори у селі Заднишівка біля Підволочиськ. Тут він промовляв на тему старої Австрії, якій протиставив нову, демократичну, побудовану на рівності всіх Австрію. Це було 18 травня 1898 р. Слідуючого дня (19 травня) відбулись збори робітників і міщан у Підволочиськах, на яких Франко розвивав плян посольської праці в парляменті, якщо вийде з виборів послом. До речі слід згадати, що І. Франко був популярний у Грималівщині Скалатського повіту ще з тих часів (1883 р.), коли був у Володислава Федоровича в Вікні, де студіював архів його батька, що був послом до віденського парляменту в 1848 р. При тій нагоді простудіював Франко й економічні відносини тієї округи і видав працю п. н. „Грималівський ключ".

Вибори в цій окрузі відбулися 22 червня 1898 р. Противником Франка був тернопільський повітовий лікар д-р Омелян Гладишовський, т. зв. старорусин, якого підтримувала тодішня польська адміністрація. Вислід виборів був такий, що І. Франко дістав 256 голосів, а його противник д-р Омелян Гладишовський 266 голосів. Цей останній став послом, а Франко перепав, хоч при справедливих виборах він повинен був дістати 325 голосів. Українські виборці внесли карні донесення до прокуратури на виборчі комісії в Тернополі та Скалаті за надужиття (фальшування).

Ця доба незвичайно рухливої, повної посвяти праці та глибоких потрясень у житті Івана Франка завершилась восени 1898 р. ювілеєм 25-ліття його літературної праці. Ювілей випав величаво. Ініціятором та організатором цього свята була направду тодішня академічна молодь і радикальна партія, що вважала його своїм провідним членом і до того основником, хоч він ніколи її формально не очолював. Ювілей зробив незвичайно добре враження на Франка і додав йому нової енерґії на дальший життєвий і творчий шлях. Незвичайно цінною була його промова на цьому ювілею. Не подаю навіть цитат з неї, бо вона появилась в цілості в збірнику НТШ, виданому з нагоди 100-ліття народин Франка (Нью Йорк, 1956). На святі промовляли Володимир Гнатюк, Михайло Грушевський, соймовий посол Перемиської землі Степан Новаківський, від жіноцтва Наталія Кобринська, від студентської (академічної) молоді Гриць Гарматій. Закінчив листу промовців давній товариш і друг Франка М. Павлик.

Зараз же після відсвяткування ювілею Івана Франка почалось у Львові інше свято. Були це столітні роковини відродження українського письменства. Святкування почалось виставою „Наталки Полтавки" Івана Котляревського. Перед самою виставою був виведений святочний пролог до неї п. н. „Великі Роковини" пера Івана Франка. Як на ювілею з нагоди 25-ліття літературної праці Франко був піднесений на дусі та збагачений припливом нової енерґії, то на ювілею століття українського письменства той же Іван Франко мусів переживати інтенсивно тріюмф свого духа над тисячами своїх співнаціоналів з усіх суспільних верств і станів, що були учасниками того вечора, в якому „Великі Роковини" підіймали їх до висот патріотичної екстази. Це був тріюмф та перемога і над усіми, передовсім життєвими тодішніми прикрощами та упередженнями, що ще покутували в деяких противників Франка.

IV.

По всяких святах і святкуваннях приходять сірі будні. Так і для Франка вони прийшли, ці сірі та турботні дні. Вони не

ослабили, але скріпили його поетичну творчість, та проте внесли деякі несподіванки в дотеперішню його громадську та політичну працю і зокрема завдали поважні удари радикальній партії. Вже від вересня 1896 р. почали у радикальній партії проявлятись тенденції, щоб надати їй соціял-демократичного характеру, але це тодішнім марксистам не вдалось. Дня 7 травня 1899 р. з самої управи партії вийшла пропозиція, щоб радикальна партія перейшла в соціял-демократичний табір. На зборах партії 21 травня 1899 р. над цією пропозицією учасники перейшли просто до порядку денного. Деякі члени, як Роман Яросевич і Михайло Новаківський, заявили, що виступають з радикальної партії, бо вони соціял-демократи. Аж 18 вересня 1899 р. відбувся перший з'їзд соціял-демократів, що були членами радикальної партії; на цьому з'їзді вони й заснували українську соціял-демократичну партію. До її управи ввійшли: Микола Ганкевич, Семен Вітик, Михайло Новаківський і Роман Яросевич. До соціял-демократів перейшов і Яцко Остапчук із Збаражчини.

Іван Франко жалував за ними як за добрими організаторами й аґітаторами. Франко був тоді в своїй політичній еволюції вже дуже далеким від соціял-демократії. А ця еволюція прийшла і на підставі прикрого та коштовного під моральним оглядом досвіду.

Від кінця 1897 р. він уже працював у Науковому Т-ві ім. Шевченка, в його „Записках" і в „Літературно-Науковому Вістнику". Вже тоді почали в ньому назрівати ідеї деяких великих творів, як ось геніяльного твору „Мойсей", який він викінчив у формі поеми в 1904 р., а в 1905 р. видав друком. Ця поема є своєрідною символікою власного Франкового життя, що видно недвозначно з заспіву до неї. Якщо б не було всіх важких переживань Франка, що випливали з його громадської праці, не було б і „Мойсея". Так само не було б „Мойсея" й тоді, якби Франко був не еволюціонував від соціялізму до чисто національних демократичних позицій, що давали йому міць та силу до такої творчости в українському національному дусі, як вступ до „Мойсея".

У 1899 р. сталася ще одна подія, яка заважила в дальшому житті Франка і зокрема радикальної партії. Дня 26 грудня 1899 року засновано у Львові українську національно-демократичну партію. Підготова до її заснування тривала кілька місяців. А основниками її були: бувші члени радикальної партії, представники народовецького т-ва „Народна Рада" і група громадян, що не належала досі до жадної української політичної групи. Від „Народної Ради" були: Юліян Романчук, Олександер Борковський, Евген Озаркевич, Олександер Стефанович, Олександер Темницький, Василь Нагірний і Іван Белей; пред-

ставники львівської української громади: Вячеслав Будзиновський (б. радикал), Михайло Грушевський (безпартійний), Кость Левицький (народовець), Евген Левицький (б. радикал), Володимир Охримович (б. радикал), Д. Савчак, Іван Франко (б. радикал). Ця нова партія мала „порушити до глибини всю масу нашого народу і широким руслом котити народню струю до одної спільної мети".

Орган радикалів „Громадський Голос" писав про нову партію ось що: „З огляду на прийняття до програми багатьох радикальних домагань, заснування нової партії се все ж таки побіда радикалізму і значний поступ народовців наперед".

„Але, — пише далі „Гром. Голос", — з огляду на тих чільних інтеліґентних радикалів, що пристали до нової партії, се є великий крок узад, особливо в остаточних та економічних і культурних цілях радикалізму. Ось чому збори 26 грудня були живими політичними похоронами тих інтеліґентних радикалів. Помоліться, товариші, за їх грішні радикальні душі. Звісно, останній із ясного неба, — останній головоломний скок з тих інтеліґентних радикалів мусить і Вас потрясти до глибини душі" (мова про Івана Франка. — В. М.) (Див.: „Громадський Голос" з 1899 р.).

Радикали з „Громадського Голосу" не могли дарувати Франкові того, що він закликав селян вступати до нової партії. Але Франко зареаґував на те, що писав „Громадський Голос", статтею п. н. „Голос небіжчика". В цій статті між іншим читаємо: „Отже вже два числа „Громадського Голосу" Ви у всі дзвони дзвоните по моїй душі і оголошуєте мене небіжчиком і навіть взиваєте вірних своєї парохії молитися за мою радикальну душу. Хоча я досі чую себе живим і здоровим і не меншим радикалом, ніж був перед місяцем, і перед роком, і перед десятьма роками, ну, але Ви кажете, що я небіжчик. Вам се ліпше знати. Тільки одно мене дивує: чому Ви, не вважаючи на наше довголітнє товаришування, не вияснили, на яку хоробу я вмер? Або, говорячи попросту, що склонило мене покинути дотеперішню радикальну організацію і перейти до нової національно-демократичної. Коли факт мого переходу Вам видається таким важним, що Ви лишаєте на боці всякі інші справи народнього життя і розписуєтеся про нього на ріжні лади, то здається, що й причини того факту повинні би бути цікаві. А тим часом Ви мовчите про них. Ви навіть не подали справоздання із нарад останнього з'їзду радикальної партії і того, що я говорив на тім з'їзді, і лишаєте читачів у непевності... Я заявив на з'їзді делеґатів радикальної партії, що я чую себе радикалом і правдоподібно буду до смерти чути себе ним і працювати для радикалізму. Я заявив, що в радикальній партії, як організації, бачу дві речі — селянство, котре бажає просвіти, рветь-

ся до радикального росту — і інтеліґенцію, котра повинна подати селянству освіту, і допомогти йому зорганізуватись. Я виступив проти тої думки деяких інтеліґентних радикалів, що селянство мусить само організуватись, само робити політику, — виступив проти неї не для того, немов би я думав, що хтось інший має це робити замість нього, але для того, бо по моїй думці тепер іще наше селянство не є настільки освічене, настільки освідомлене, щоб могло се робити без інтеліґентної помочи, поради, без проводу. Справоздання багатьох делеґатів із повітів дуже сильно підпирали сю думку. Я заявив далі, що та інтеліґенція, яка тепер стоїть при радикальній партії, не вистарчає на те, щоби зорганізувати наше селянство в сильну партію. Я вказав на те, що власне організація була все слабою точкою радикальної партії, що вона була сильна запалом, особистим посвяченням і здібністю своїх членів, але ніколи не була сильна дружністю, вмінням іти рука в руку, підданням волі одиниць під вимоги цілости. Я звернув увагу на те, що теперішня пора вимагає від русинів власне поперед усього організації, витворення більшої політичної сили, і висловив свій жаль, що на з'їзді про способи такої організації, про її можливість не сказано було ні одного розумного слова."

„Даруйте, — пише далі Франко, — що закінчу се письмо кількома запитами — може неприємними, але потрібними. Ви піднесли в „Громадському Голосі", що програма й організація національно-демократичної партії майже зовсім близькі до радикальної. Що ж з того? Звичайний чоловік і політик вивів би з того висновок: значить, члени нової партії наші найближчі союзники. Для чого Ви бачите в них своїх найгірших ворогів? Ви обертаєтесь до мене з осторогою, що в тій новій партії, до якої я пристав, усі ненавидять мене, раді би втопити мене в ложці води, що вони лаяли мене і т. д. Як Ви міркуєте, що я мав би для особистої приязни і вподоби приставати або лишатися при якійсь партії? І чи Вам здається, що я для приязни стояв десять літ при радикальній партії? Надіюсь, що Ви і без мене знаєте, якої любови я зазнавав у ній від многих товаришів і якими рожами встелена була моя (і Ваша також) стежка. Пощо ж Ви тепер почали вважати мене дитиною, що біжить там, де чічки кращі і де дають меду лизати?" („Громадський Голос" за 1900 р.).

Д-р Іван Франко відіграв у національно-демократичній партії від її заснування дуже поважну і велику ролю. Він був співтворцем її програми. Писав програмові статті для неї в щоденнику „Діло", популяризував програму нової партії в її органі „Свобода". У тій же „Свободі" писав на економічні теми, у ній видрукував і свою віршовану байку „Коваль Бассім". Франко був активним членом національно-демократичної пар-

тії до осени 1904 р. В листопаді 1904 р. він виступив з партії й усунувся взагалі від всякої участи в політичному життю.

В щоденнику „Діло" (ч. 258 за 1904 р.) Франко опублікував листа, в якому між іншим писав: „Національно-демократична партія, хоч прийняла програму, до якої уложення причинилися головно д-р Володимир Охримович і я, та проте досі не подбала про те, щоб опублікувати сю програму в спосіб доступний для широкого загалу (тоді було ухвалено, щоб для селянства вона була видана з просторими поясненнями, свою часть праці, пояснення економічної програми я зробив, але цілість не була зроблена, а тим менше видана окремо), так що всі пізніші з'їзди партії проходять не то що без програмових дискусій, але навіть так, що ніхто з учасників не має програми під рукою" . . .

Кінчить І. Франко свого листа так: „Я особисто, усунувшися від участи в політичному життю, не почуваю потреби переводити щобудь „своє" в тій чи іншій організації."

Таким чином Франко був у національно-демократичній партії повні чотири роки. Те, що він відійшов від політичного життя, вийшло на користь йому й українському письменству та українській науці. Громадськими справами він інтересуватись не перестав. Вислідом цього зацікавлення були його цінні статті, оголошувані в „Літературно-Науковому Вістнику" на різнородні тодішні актуальні теми. Вліті 1904 р. „Товариство прихильників української літератури, науки і штуки" влаштувало у Львові „Наукові курси". Вони були призначені для студентської молоді із наддніпрянської України і для місцевої високошкільної молоді. Організаторами цих курсів були Михайло Грушевський та Іван Франко. Цей останній викладав на цих курсах „Огляд української літератури від найдавніших часів до кінця 19-го віку".

По 1904 р. велику увагу клав на близькі взаємини з тодішньою академічною молоддю і зокрема з молодими тоді літератами з-поміж неї. А їх було не мало. Всіх їх виводив „у люди", або відкривав для них брами літературного Парнасу чи то порадами, чи вказівками, чи своїми критичними замітками на сторінках „Літературно-Наукового Вістника".

На жаль, на початку 1908 р. цей виїмково обдарований, талановитий і геніяльний Іван Франко занедужав на невилічиму недугу „paralysis progressiva", що позбавила його володіння руками. Не зважаючи на те він не перестав займатись своїми науковими і письменницькими працями. В 1909 р. виїздив до Києва, де пробув чотири дні в Евгена Чикаленка. Тоді ж відвідав Одесу.

І в тому періоді бували часи, що на його горизонті появлялось зацікавлення громадськими справами. Тоді він відвіду-

вав партійні з'їзди національно-демократичної і радикальної партій і на них промовляв. У 1913 р. був на з'їзді української академічної молоді у Львові в липні місяці і промовляв на ньому.

В роках 1913 і 1914 відбувались у цілій Галичині святкування сорокліття письменницької праці Івана Франка. На численних святкуваннях у краю брав участь сам ювілят. Тоді зібрано на ювілейний дар Франкові 30 тисяч австрійських корон. Ювілейний комітет передбачував крім збірки ювілейного дару ще й видання літературно-наукового збірника в честь Івана Франка. Вибух війни перешкодив цьому виданню. Воно появилось п. н. „Привіт Іванові Франкові в сорокліття письменської праці 1874-1916", але аж 30 травня 1916 р. вже по його смерті у Львові.

V

Теперішні поневолювачі українського народу, комуністи намагаються представити Івана Франка ні більше, ні менше, тільки їхнім комуністичним прихильником, що прагнув саме такої України, яку вони при допомозі насильства створили. Вже сама творчість Івана Франка з часів її найкращого розквіту таке твердження комуністів заперечує. Комуністи, крім того, запевняють, що Франко був великим прихильником „возз'єднання" України з „братнім русским народом" і взагалі був просто приклонником російської культури, а зокрема літератури. Вся літературна праця і вся поетична творчість Франка заперечує теж це твердження. Вистане навести тільки два сонети із збірки „З вершин і низин", а саме 38-ий і 39-ий бодай у виїмках, щоб в тому переконатись. Ось вони:

З 38-го:

Багно гнилеє між країв Европи,
Покрите цвіллю, зеленню густою!
Розсаднице недумства і застою,
Pocie! Де лиш ти поставиш стопи,
Повзе облуда, здирство, плаг народу,
Цвіте бездушність, наче плісень з муру.
Ти тиснеш і кригиш: Даю свободу!
Дреш шкуру й мовиш: Двигаю культуру...

З 39-го:

Тюрмо народів, обручем сталеним
Ти обціпила їх живі сустави
Й держиш — не для пожитку, не для слави,
А лиш для жиру клевретам мерзенним.

Отак, пастух попута коні в полі
Через-ногу; здаєсь три ноги вільні,
А йти вони ні бігти незусильні —
То ржуть, гризуться спільники неволі.
Отак і ти попутала народи,
Всім давши зверхні вигляди свободи,
Щоб одні одних гризли і душили.
І хог всі дружно рвуться з твого круга,
Та в ріжні боки шарпають друг друга,
Сей колот — джерело твоєї сили.

1889 р.

Іван Франко є автором загальновідомого гимну:

Не пора, не пора, не пора
Москалеві й ляхові служить!
Довершилась України кривда стара —
Нам пора для України жить.

На вершинах своєї поетичної творчости у своєму заспіві до поеми „Мойсей" Іван Франко писав:

Народе мій, замугений, розбитий,

. . . .

О, ні! Не самі сльози і зідхання
Тобі судилось! Вірю в силу духа
І в день воскресний твойого повстання.

. . . .

Та прийде гас, і ти огнистим видом
Засяєш у народів вольних колі,
Труснеш Кавказ, впережешся Бескидом,
Покотиш Чорним морем гомін волі
І глянеш як хазяїн домовитий,
По своїй хаті і по свому полі.
Прийми ж цей спів хог тугою повитий,
Та повний віри; хог гіркий, та вільний;
Твоїй будуггині задаток злізми злитий,
Твоєму генію мій скромний дар весільний.

Це глибокий, ясний, недвозначний заповіт І. Франка про самостійність України, про її територіяльну й духову велич та про непереможність її ідеалів, що відродились і ростуть безперервно з її генія, себто з безмірного духового потенціялу.

Як же у світлі цього розглядати комуністичні писання про те, що Франко є комуністичним „союзником" та визнавцем не-

воленої ними України? І про це писав Франко при різних нагодах, але зовсім протилежно до того, що твердять комуністи. У 1895 р. він писав у своєму журналі „Житє і Слово” (т. IV, кн. 6) про працю Юліяна Бачинського „Україна іррідента” ось як: „За проводом Енґельса та Кавтського автор викладає „матеріялістичний світогляд”, в котрім находяться готові формули для вияснення найскладніших історичних явищ: релігія — це витвір буржуазії, національність — це витвір буржуазії, національна держава — це витвір буржуазії і т. д. А все це залежить від форми продукції і є тільки її виразом. Бодай то мати такий делікатний світогляд! Кілька формулок і чоловік кований на всі чотири ноги, попросту бери та й мудрість ложкою черпай. А що найцінніше, так це те, що при помочі того світогляду вся будуччина відкрита перед тобою, як на долоні.”

У передмові до збірки поезій „Мій ізмараґд” з 1897 р. Франко пише між іншим ось що: „Жорстокі наші часи! Так багато недовір'я, ненависти, антагонізмів намножилося серед людей, що не довго ждати, а будемо мати (а властиво вже маємо) формальну релігію, основану на догмах ненависти та клясової боротьби. Признаюся, я ніколи не належав до вірних тої релігії і мав відвагу серед насміхів і наруги її адептів нести сміло свій стяг старого ще пралюдського соціялізму, опертого на етичнім, широкогуманнім вихованні народних мас, розповсюдженні освіти, науки, критики, людської та національної свободи, а не на партійнім догматизмі, не на деспотизмі проводирів, не на бюрократичній реґляментації всеї людської будуччини.”

У „Літературно-Науковому Вістнику” з 1899 р. (кн. 6) Франко надрукував свою рецензію на брошуру А. Фаресова п. н. „Народники і марксисти”. На початку цієї рецензії читаємо: „Німецький соціял-демократизм, перещеплений на російський ґрунт працями Плеханова, Струве, Туган-Барановського й іншими, здобув собі багато прихильників серед молоді і навіть серед освіченої громади, якій він імпонує знанням будуччини, простотою в ставленні і розв'язуванні найскладніших питань, догматичністю тез, ніби науковою фразеологією і тим, що покійний Драгоманов у німецьких соціял-демократів називав „жидівською самохвальбою”. Є це характерне явище, що саме в пору, коли цей марксівський соціял-демократизм і з погляду на свої наукові основи, і з погляду на свою політику, яко партія, в Европі близький банкрутства, він здобуває собі найгарячіших прихильників у Росії, серед російської молодіжі. Дуже сумно, що на цю доктрину ловиться в значній частині гарячіша українська молодіж. Соціял-демократизм стає ворожо як проти всяких об'явів суспільної самодіяльности та децентралізації,

так само проти національного українського руху і з того погляду являється для українства гіршим ворогом, ніж російське самодержавіє і російська цензура. Бо коли самодержавний тиск є тиском фізичної сили і, так сказати, в'яже руки, то соціялдемократизм краде душі, напоює їх фальшивими доктринами і відвертає їх від праці на рідному ґрунті. От тим то і не дивно, що свідоміші українці виступають проти цієї згубної доктрини як можуть. Правда, боротьба мусить бути нерівна. Соціял-демократична доктрина тішиться більшими ласками цензури, ніж український рух; вона видає багато книжок, має своїми органами деякі товстючі місячники, а українство не може боронити себе і розвивати своїх поглядів відповідними способами."

В часописі „Поступ", що появлявся в Коломиї, Франко опублікував у 1903 р. свою працю п. н. „Що таке поступ?" У ній він розправляється з теоріями анархізму і з комунізмом, точніше з „Комуністичним маніфестом" Маркса й Енґельса, що в 10-ти точках розгортав плян будови й структури комуністичної держави, т. зв. народної. Про це там читаємо, між іншим, таке: „Поперед усього всеможна сила держави налягала би страшенним тягарем на життя кожного чоловіка. Власна воля і власна думка кожного чоловіка мусіла би щезнути, занидіти, бо ану ж держава признає її шкідливою, непотрібною. Виховання, маючи на меті виховати не свобідних людей, але лише пожиточних членів держави, зробилось би мертвою духовною муштрою. Люди виростали би і жили би в такій залежності, під таким доглядом держави, про який тепер у найабсолютніших поліційних державах нема й мови. Народна держава сталась би величезною народною тюрмою. А хто були б її сторожі? Хто держав би керму тої держави? Цього соціял-демократи не говорять виразно, та в усякому разі ці люди мали би в своїх руках таку величезну власть над життям і долею мільйонів своїх товаришів, якої ніколи не мали найбільші деспоти. І стара біда — нерівність, вигнана дверима, вернулася б вікном; не було б визиску робітників капіталістами, але була би всевладність керманичів, — усе одно, чи родовитих, чи вибраних — над мільйонами членів народної держави. А маючи в руках таку необмежену власть, хоч би лише на короткий час, як легко могли би ті керманичі захопити її назавсіди. І як легко при такім порядку підтяти серед людности корінь усякого поступу і розвою і, довівши весь загал до певного ступня насичення, зупинити його на тім ступні на довгі віки, придушуючи всякі такі сили суспільности, що пхають наперед, роблять певний заколот, будять невдоволення з того, що є, і шукають чогось нового. Ні, соціял-демократична „народна держава", коли б навіть було можливе збудувати її, не витворила б раю на землі,

а була би в найліпшім разі великою завадою для здійснення поступу."

Доповненням до наведеного треба вважати статтю Франка у „Літературно-Науковому Вістнику" з 1904 р. (кн. 3) під назвою „До історії соціялістичного руху". Він у ній на повищу тему писав: „Хто потрапить віднайти в так організованій суспільності якийсь „свобідний розвій одиниці", цей докаже певно дуже великої штуки. Така загалом всевладність комуністичної держави, зазначена в усіх 10 точках „Комуністичного маніфесту", в практичнім переведенні означала б тріюмф нової бюрократії над суспільністю, над усім її матеріяльним і духовим життям ... Оброблена ними (себто Марксом і Енґельсом!) програма державного соціялізму аж надто часто пахне державним деспотизмом та уніформізмом, що, переведений справді у життя, міг би статися великою гальмою розвою або джерелом нових революцій."

Ці цитати на тему комуністичної тоді теорії і практики, писані Франком більше як п'ятдесят років тому, справдились аж на очах нашого покоління. І до того справдились так вірно, як це передбачував Франко.

З черги в київському українському щоденнику „Рада" з 1907 р. (ч. 12) в рецензії на український соціял-демократичний місячник „Вільна Україна" Франко писав: „Не слід би також соціял-демократичним письменникам, особливо в Росії та на Україні повторяти безкритично старі фрази про безладдя та безмірну шкідливість капіталізму. Росія має досить таких провідників, що закриваються тими первісно-соціялістичними (краще сказати, марксо-енґельсівськими) формулами і кидають затруєні стріли на всю західну цивілізацію, на всю науку і її здобутки. Соціялісти не повинні забувати ніколи, що той ненависний їм капіталізм створив новочасну науку й літературу, новочасні міста, комунікацію і філянтропію, що він безмірно попирав серед народних мас просвіту, добре виховання та почуття солідарности. Що він не створив раю, не вигоїв усіх громадських болячок, це певне так, та цього, мабуть, не зробить ніякий громадський лад, а вже найменше той, якого не зовсім принадні риси малюють нам речі вроді „Ерфуртської програми". Все ж таки ясне розуміння речі велить признавати й капіталістичному ладові його заслуги, тим більше, що це не якабудь примха кількох тисяч людей, а така ж історично-неминуча і органічна поява, якою хоче колись бути соціялізм ... Так само шабльоново та незалежно від усяких наукових дослідів малює автор теперішній контраст між буржуазією (до якої при Божій помочі зачислює і селянство) і пролетаріятом. Безмірна різнородність громадянських верстов у сучасному громадянстві, їх обопільні

взаємини, їх боротьба і співділання — все те для нього темна вода во облаціх. Так само тайна для нього й те, що громадсько-економічна та фінансова боротьба йде не тільки між буржуазією і пролетаріятом, але також унутрі кожного із тиж таборів, кожної верстви, кожної громади. Нещасна формула про „клясову боротьбу", яка творить проґрес і цивізацію і якої занехання, яке обіцюють нетямучим різні так само малотямучі, були б присудом смерти для вселюдського поступу". (З рецензії на видруковану в „Вільній Україні" статтю Л. Біча п. н. „Революція й органи самоуправи").

Далі у цій же статті в „Раді" Франко пише: „І коли, наприклад, у Кавтського читаємо, що соціял-демократи невеликоруські повинні „виступити з цілою силою за спільні пролетарські вимоги, а енерґійну оборону окремих національних вимог, коли вони не містяться в загальних, залишити до того моменту, коли справа розв'яжеться у центрі Росії і від того, яке це буде розв'язання, залежить також і форма національних вимог", то треба сказати, що кінець цього речення зовсім абсурдний, бо форма національних вимог не може диктуватися ніяким припадковим центральним рішенням, а тільки самою суттю національного життя, а перша частина цього речення неясна і також централістично забарвлена, хибно кладучи вагу на те, що рішення соціяльного чи політичного значення в Росії мусить запасти в центрі і що для того центру соціялісти окраїн заздалегідь мусять урізувати свої програми власне на національнім пункті. В устах Кавтського, централіста, ці слова не дивують нас ані трохи, але чому ж редакція автономічного-федералістичного органу не сказала про них свою думку? Мені здається, що до видання „Вільної України" українські соціял-демократи приступили непідготовані і не дібравши відповідних сил до цеї спеціяльної праці. Є ще одна, глибша хиба, що була джерелом їх хитання в самих основах поглядів, — вони не уявили собі гаразд свого національного характеру, не відчули того, що вони наперед українці, а потім соціял-демократи; трактували це українство як формальну концесію, а не як натуральний вислів душі, і тому не зуміли в свою публіцистику вложити душі та захопити ширші маси читачів. Це ще одна наука, що і в таких інтернаціональних справах, як соціялізм, здорові органічні парості можуть виростати тільки з виразного національного ґрунту і тільки тоді вони перестануть бути сірою теорією і зробляться цвітучою дійсністю".

Франко намагався тоді випростувати під національним оглядом хребти тих українських соціял-демократів, що сліпо йшли за вказівками не так Кавтського, як радше за наказами загальноросійського соціял-демократичного центру. Бо Франко все був

проти всякого централізму, що топтав безоглядно право на вияв національної думки і на ріст національного духа. Ясна річ, що комуністичні пропаґатори „культу" Франка ці справи затаюють і дотичних статтей і енунціяцій Франка у збірних виданнях не друкують, а в поетичній творчості допускаються фальшування, як це було в випадку сонетів Івана Франка про Росію.

Крім наведеного вгорі з того, що Франко писав про соціялдемократизм і комунізм, є ще один знаменний голос Франка про можливий розвиток російської революції. Це *„Отвертий лист до галицької молодіжі"*, що його Франко опублікував у *1905 р.* у „Літературно-Науковому Вістнику".

У цьому листі читаємо: „Ви, молоді приятелі, що із зацікавленням читаєте новини з Росії, чи подумали ви про значення тих подій для нашої нації, для нас усіх, для кожного з нас особисто? Адже всесвітня історія — не історія героїв, а історія масових рухів і перемін: а ми ж кожний особисто хіба не часть тої маси, яка цими подіями покликана до руху та перемін, і які обов'язки на кожного з нас покладає теперішня хвиля? Мені здається, що, як люди, обдаровані свідомістю і даром думки, ми всі повинні про це думати, думати інтенсивніше, ніж про все інше, що нас цікавило досі. Бо приходить велика доба і *горе нам, горе нашій нації,* коли велика доба застане нас малими і неприготованими. Велика доба для нашої нації почнеться з хвилиною, коли в Росії упаде абсолютизм. Останні події показують, що упадок уже не за горами. Упадок абсолютизму в Росії — що він значить для нас? Який наступник замінить його? Цей наступник то не жаден таємний незнайомий, не жаден сфінкс із таємним лицем. Він давно відомий і виразно зазначив свою фізіономію вже в дотеперішній історії Росії: це буде ліберальний, по-европейськи освічений російський дідич, польський шляхтич, багатий фабрикант, купець, адвокат, професор, журналіст, лікар і в якійсь мірі інтеліґентний пролетарій. Ось хто надасть фізіономію новому режимові Росії — капітал і інтеліґенція. Певна річ, що російський лібералізм виявляє вже тепер і виявить по своєму запануванню інші, так само небезпечні прикмети. Він сильно теоритичний і доктринерський, а доктринери, навіть ліберальні, все і всюди бували найгіршими і найшкідливішими політиками. Доктрина — це формула, супроти якої уступають на задній плян живі люди і живі інтереси. Доктрина це уніформ, стрихулець, ворог усяких партикуляризмів. Доктрина з роду централіст, що задля абстрактних розумінь не помилує конкретних людей і їх конкретного добробуту. Ми, українці, бачили досі мільйони прикладів, як знущався над живими людьми і націями абсолю-

тизм, озброєний трьома доктринами: православіє, самодержавіє і обрусеніє. Ці доктрини ввійшли занадто глибоко в тіло і кров російської суспільности, щоб тепер, коли при кермі, замість всевладного чиновника, стане всевладний російський лібералізм, ми могли надіятися наглої і основної зміни в самім режимі. Нехай і так, що доктрина православія втратить своє жало ексклюзивности (лібералізм тим і ліберал, що до урядових доктрин йому байдуже); але доктрина самодержавія і обрусенія дуже легко може подати собі руку з ліберальним доктринерством; вистарчить, замість самодержавної особи, поставити самодержавну ідею — ідею нероздільности і єдности Росії, непорушности російського великодержавного становища і фундаментальну манію державного становища „русскаго", себто великоруського народу, — і маємо знову продовження дотеперішньої політики руйнування, визискування та облуплювання країн для „добра" центру, маємо національний автократизм у ліберальнім і конституційнім плащі, на взір угорського".

Хто уважно прочитає і продумає ці вище наведені рядки, а до того знає історію революції 1917 р. в Росії, той не мало здивується і буде приємно заскочений цією Франковою візією розвитку і ходу цієї революції. Пригадайте, що дійсно після повалення абсолютизму з царатом у Росії прийшли до слова російські ліберали, спершу з князем Львовим, а згодом інша їх екіпа з Керенським на чолі. Вони, ці ліберали, високо держали прапори єдности і неподільности російської імперії. Ці російські ліберали спершу не йшли на ніякі концесії для України й українства, а почали признавати мінімальні, аж тоді, коли не були в силі опановувати положення і коли була загрожена їхніми противниками сама їх політична, а подекуди й фізична екзистенція. Ці російські ліберали, уступивши з поля бою з комуністами, виявили себе такими самими відносно України й українців і на еміґрації. Зокрема в Америці вони доволі успішно форсували в американські мізки доктрину неподільности російської імперії, а тепер форсують т. зв. непередрішенство, виходячи з заложення, що на теренах б. Росії серед українського народу нема ніякого прямування до самостійної української державности, хоч не можуть заперечити факту, історичного факту 22 січня 1918 р. проголошення української незалежної держави та боротьби за неї з комуністичними московськими інвазіями.

Як в інших цитованих статтях Франко збагнув все страхіття комуністичної диктатури, аналізуючи „Комуністичний маніфест", так у цьому випадку розшифрував і всю істоту російських лібералів та їх політичних аспірацій відносно України й українського народу.

Але вертаймось до „Листа", в якому далі мова і про завдання української галицької та буковинської молоді. Іван Франко представляє їх ось як:

„Величезні трудноші того завдання стануть вам ясно перед очима, коли подумаєте про той стан, у якому застає Україну нова доба. Без власних шкіл і без власної виробленої освітньої традиції, без перейнятого освітніми і народолюбними думками духовенства, без популярного і вищого письменства, яке могло б у першій гарячій порі заспокоювати всі духові потреби величезної маси, без преси, яка могла б ясно держати і систематично боронити стяг національности та приложеної до місцевих потреб свобідної культурної праці, без надії на сильну фалянґу вповні свідомих і на висоті сучасної освіти стоячих репрезентантів у законодатних тілах, і без міцної опори в масах народу та інтеліґенції навіть для тих небагатьох репрезентантів, що забажають уповні відповісти свому національному і культурному завданню, наша Україна готова знову опинитися в ролі ковала, на якому різні чужі молоти вибиватимуть свої мелодії, або в ролі крілика, на якому різні прихильники вівісекції будуть доконувати своїх експериментів".

З уваги на те: „Ми мусимо навчитися чути себе українцями, не галицькими, не буковинськими українцями, але українцями без офіційних кордонів. І це почуття не повинно у нас бути голою фразою, а мусить вести за собою практичні консеквенції. Ми повинні, всі без виїмку, поперед усього пізнати ту свою Україну, всю її в етнографічних межах, у її теперішнім культурнім стані, познайомитися з її природними засобами та її громадськими болячками і засвоїти собі те знання твердо, до тої міри, щоб ми боліли кожним її частковим, льокальним болем і радувалися кожним, хоч і дрібним та частковим, успіхом, а головне, — щоб ми зрозуміли всі прояви її життя, щоб почували себе справді, практично, частиною його".

Свого „Листа до галицької молодіжі" закінчив Франко таким поважним апелем: „Я бажаю тільки одного — звернути вашу увагу, молоді приятелі, звернути увагу всієї суспільности на ту велику історичну хвилю, якої наближення чуємо всі. Нам прийдеться змобілізувати всі сили, щоб задовольнити потреби хвилі. Та поки вона ще не надійшла, до праці, мої приятелі, до інтенсивної, невсипущої праці над собою самими! Здобувайте знання теоретичне і практичне, гартуйте свою волю, виробляйте себе на серйозних, свідомих і статечних мужів, повних любови до свого народу і здібних виявити ту любов не потоком шумних фраз, але невтомною тихою працею. Таких мужів потребує кожна нація і кожна історична доба, а вдвоє сильніше буде їх потребувати велика історична доба, коли всій нашій

Україні перший раз у її історичнім життю всміхнеться хоч трохи *повна горожанська і політична свобода"*.

Українська молодь того часу всі ті Франкові апелі сприйняла і не тільки солідно їх перетравила, але й дала докази і на те, що вона думала всеукраїнськими категоріями і в часи великої доби захищала своїми грудьми всю Україну, спливаючи кров'ю та складаючи на жертовник національного визволення своє молоде життя. Цей апель Франка в сторіччя Його народин особливо актуальний і тепер для тієї української молоді, що розсіяна по цілому західньому світі. Варто, щоб вона познайомилася з тією сторінкою праці великого Франка та щоб не впала жертвою брехливої комуністичної пропаґанди, в світлі якої Франко це, мовляв, „найвідданіший друг" сучасного комуністичного устрою на Україні. Цілому світові повинна ця молодь сказати правду про те, що І. Франко завжди був ворогом комунізму і всякого поневолення.

НАУКОВЕ ТОВАРИСТВО ім. ШЕВЧЕНКА В НЬЮ ЙОРКУ ВИДАЛО ТАКІ КНИЖКИ:

1. Яновський Ю.: Майстер корабля.
2. Маланюк Є.: Поезії в одному томі.
3. Лепкий Б.: Мазепа. З-під Полтави до Бендер.
4. Обірвані струни. Антологія поезії.
5. Збірка українських новель.
6. Січинський В.: Історія української архітектури.
7. Франко І.: Вибір із творів.

НАУКОВЕ ТОВАРИСТВО ім. ШЕВЧЕНКА

видає

ГАСЛОВУ ЕНЦИКЛОПЕДІЮ УКРАЇНОЗНАВСТВА

Головний Редактор: проф. д-р Володимир Кубійович

Друга, словникова частина „Енциклопедії Українознавства" матиме 100 аркушів себто 1 600 сторінок великого формату, поділених на 5 томів (25 зошитів), вона обійматиме близько 20 000 статтей і заміток. Книга буде багато ілюстрована у тексті й на окремих вкладках чорними й кольоровими малюнками — портретами, фотографіями міст, краєвидів, фльори й фавни України, важливих споруд, репродукціями пам'яток мистецтва, історичними й географічними мапами, діяграмами, хронологічними й порівняльними статистичними таблицями, що займатимуть бл. 100 сторінок; основною мапою до другої частини „Енциклопедії Українознавства" є велика мапа України 1:2 000 000 (120X65 см.) в чотирьох секціях, додана в кінці книги. Редакцію окремих ділянок провадять 38 визначних науковців і фахівців; співробітниками й авторами є понад 200 осіб, які репрезентують усі ділянки українознавства в найширшому значенні цього слова.

Адреса Редакції: 27 rue des Bauves, Sarcelles (S. et O.), France.

НА ЕМІГРАЦІЇ ВИДАЛО НТШ НАСТУПНІ КНИГИ:

а) В Серії „Записок НТШ":

„В 300-ліття Хмельниччини". Збірник за ред. В. Крупницького.
Записки НТШ, т. 156; 10,5 арк.

Л. Окіншевич: „Значне військове товариство в Україні-Гетьманщині XVII-XVIII ст.".
Записки НТШ, т. 157; 14,5 арк.

Є. Ю. Пеленський: "Ucrainica в чужих мовах".
Записки НТШ, т. 158; 7 арк.

А. Яковлів: „Український кодекс 1743 р."
Записки НТШ, т. 159; 11 арк.

В. Кубійович: „Етнографічна карта Південнозахідньої України (Галичини)".
Записки НТШ, т. 160; 4-кольорова карта з 1 арк. пояснень.

Збірник Філологічної Секції, т. 24
Записки НТШ, т. 161; 13 арк.

Збірник Філологічної Секції, т. 25.
Записки НТШ, т. 162; 6 арк.

В. Прокопович: „Печать малоросійськая" і „Сфраґістичні етюди".
Записки НТШ, т. 163; 7 арк.

„Корона Данила Романовича". Збірник за редакцією о. А. Г. Великого.
Записки НТШ, т. 164; 5 арк.

Збірник Філологічної Секції, т. 27.
Записки НТШ, т. 165; 6 арк.

б) В Серії „Бібліотеки Українознавства":

Я. Падох: „Нарис історії українського карного права".
Бібліотека Українознавства, ч. 1; 5,25 арк.

І. Холмський: „Історія України".
Бібліотека Українознавства, ч. 2; 23 арк.

Ю. Шерех: „Нарис сучасної української літературної мови".
Бібліотека Українознавства, ч. 3; 25 арк.

П. Зайцев: „Життя Тараса Шевченка".
Бібліотека Українознавства, ч. 4; 25 арк.

в) Чужомовні резюме прочитаних доповідей:

"Proceedings of Historical-Philosophical Section", Vol. I; 7,5 арк.

"Proceedings of Philological Section". Vol. I; 5 арк. Vol. II; 4 арк.

"Proceedings" Математично-природописно-лікарської Секції; за ред. В. Андрушкова. Vol. I; 3 арк. Vol. II; 4 арк.

"Resumé de la Conférence Scientifique à Sarcelles"; за ред. В. Янева; 4 арк

г) Інші видання:

„Сьогочасне й Минуле".
Том I. за 1948 рік; 8 арк.
Том II. за 1959 рік; 9,5 арк.

„Історія НТШ"; 3 арк.

„Хроніка НТШ".
Випуск ч. 75, за час 25. VI. 1939 — 15. III. 1949; 2,5. арк.
Випуск ч. 76, (резюме доповідей по-українськи); 1 арк.
Випуск ч. 77, за час 9. IV. 1949 — 31. XII. 1953; 4 арк.

Бюлетень НТШ в Торонті; 10 арк.

„Енциклопедія Українознавства". — Частина перша;
за ред. В. Кубійовича і З. Кузелі.

„Енциклопедія Українознавства". — Частина друга (в друку);
гол. ред. В. Кубійович.